Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

ПАЯЗ МУСАЕВ, ЖАХОНГИР МУСАЕВ

ГЕОГРАФИЯ

ӨЗБЕКСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК ГЕОГРАФИЯСЫ

Жалпы орто билим берүүчү мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби

Толукталган алтынчы басылышынан кыргызча төртүнчү басылышы

Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү министрлиги сунуш кылган

«SHARQ» БАСМА-ПОЛИГРАФИЯЛЫК АКЦИОНЕРДИК КОМПАНИЯСЫНЫН БАШКЫ РЕДАКЦИЯСЫ
ТАШКЕНТ—2019

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

UO‘K: 91(575.1)(075)
KBK 65.04ya721
M 97

Р е ц е н з е н т т е р:

Н. САФАРОВА, Низамий атындагы Ташкент Мамлекеттик Педагогика университетинин «География жана аны окутуу методикасы» кафедрасынын доценти, география илимдеринин кандидаты;
А. ЖАББАРОВ, Мукимий атындагы Кокон Мамлекеттик Педагогика институтунун «Географияны окутуу методикасы» кафедрасынын доценти;
Ш. ХОЛМУРАДОВ, Низамий атындагы Ташкент Мамлекеттик Педагогика университетинин «География жана аны окутуу методикасы» кафедрасынын ага окутуучусу;
С. БЕРДИЕВА, Ташкент шаары Мирабад районундагы 213-сан жалпы орто билим берүүчү мектептин география мугалими.

M 97 **Мусаев, Паяз**
Өзбекстандын экономикалык жана социалдык географиясы:
8-класс окуучулары үчүн окуу китеби. / Авторлор: П. Г. Мусаев, Ж. П. Мусаев. – Т.: «Sharq», 2019. – 176 б.
I. Автордош.

ISBN 978-9943-26-179-2

UO‘K: 91(575.1)(075)
KBK 65.04ya721

Китептин темаларына коюлган ушул QR – код белгиларин сканерлөө аркылуу тиешелүү малыматтардан пайдаланышың мумкүн.

Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары эсебинен ижара үчүн басылды.

© Котормочу Зулпихаров А., 2010, 2014, 2019.
© П. Мусаев, Ж. Мусаев, 2004, 2014, 2019.
© «Sharq» БПАК Башкы редакциясы, 2006, 2014, 2019.

http://eduportal.uz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

I ГЛАВА. ӨЗБЕКСТАНДЫН ГЕОГРАФИЯЛЫК ОРДУ ЖАНА АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

1-сабак

КИРИШҮҮ

Өзбекстандын экономикалык, социалдык географиясы эмнени үйрөнөт?

Алган билиминдин негизинде Жер жүзүнүн, өлкөбүздүн жаратылышы жөнүндө башкаларга да түшүнүк бере аласың. Адамдардын ишмердиги, жашоо мүнөзү, өндүрүштүн аймактык айырмаланышы сыяктуу адамзаттын, коомдун турмушу менен тикеден-тике байланышкан билимдер да бар. Мына ошолорду үйрөнгөн илимге ***«экономикалык жана социалдык география»*** дейилет. Ал адам иш-аракетинин аймактык уюштурулушу менен байланышкан экономикалык жана социалдык маселелерди белгилүү бир өлкө боюнча да, бүткүл дүйнөлүк көлөмдө да үйрөнөт. Ушул окуу жылында сүйүктүү Мекенибиз – ***Өзбекстандын экономикалык жана социалдык географиясын*** үйрөнөсүң.

Чындыгында да,завод, фабрика, фирмалар, айыктыруу жана билим берүү мекемелери же тейлөө ишканалары туш келди курула берсе, адамдарды убайым тартууга, эмгек жана каражаттардын текке сарпталышына алып келмек. Акыр аягында мындай кубулуштар *социалдык эмгек өнүмдүүлүгүнүн* өсүшүнө терс таасирин тийгизет.

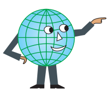

Социалдык эмгек өнүмдүүлүгү – материалдык өндүрүштөгү ар бир эмгекчинин эсебинен алынган улуттук кирешенин саны.

Эмгек өнүмдүүлүгү өндүрүштүн машиналар, тажрыйбалуу жумушчулар, электр энергиясы, табигый байлыктар менен камсыздалгандыгынан, ишканалардын жана калк жашаган пункттардын адамдарга ыңгайлуу жана табигый чөйрө бузулбай турган жерлерде курулгандыгынан, эмгекчилердин жашоо шарттары, эс алуу жана аларга маданий-тейлөө кызматтарынын көрсөтүлүшүнөн да көз каранды.

Эгерде чийки зат, отун, энергия булактары жана жумушчулар өз ара жакын жайлашса, өндүрүштө жогорку натыйжа алынат. Бирок мындай ыңгайлуу жайлашуучанда гана кездешет. Кээ жерде чийки зат жетишпесе, башкасында отундун, энергиянын жетишсиздиги байкалат. Өлкөнү өнүктүрүүнүн улуттук программаларында калкты, өндүрүштү жайлаштыруу, жаратылыш байлыктарынан пайдалануу маселелерин аймактык жактан текши уюштурууга өзгөчө көңүл бурулат.

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Өзбекстандын экономикалык жана социалдык географиясы өлкөбүздүн улуттук экономикасын калк жана табигый шарттар менен байланыштуу түрдө үйрөнүп, аны аймактык уюштуруунун жалпы принциптерин илимий жактан негиздеп берет.

8-класстын географиясы өлкөбүздө социалдык эмгек өнүмдүүлүгүн жогорулатууга, табигый ресурстарды коргоого жана калктын турмуш деңгээлин жогорулатууга жардамдашуучу географиялык билимдер менен куралдандырат. Ошондой эле, географиялык билимиңди жогорулатууда түрдүү булактардан өз алдынча пайдалануу усулдарын үйрөтөт.

Предметтин корутундулары үчүн негиз болгон маалыматтар – далилдик нерселер заман менен кошо өзгөрүп отурат. Китептеги цифралуу маалыматтар, сүрөт, карта-схемалардагы маалыматтар, ал тургай жердин аттары да эртең бүгүнкүдөн айырмаланышы мүмкүн. Экономикалык жана социалдык географияга мүнөздүү мындай жагдайлар күндөлүк окуя-кубулуштардан тынымсыз кабар таап турууну талап кылат.

Өлкөбүздө базар экономикасы боюнча татаал жана кең көлөмдүү жараян жүрүп жатат. Мындайда мамлекетте, ар бир шаар же айылда кандайдыр көйгөйлөр чыгышы табигый жагдай. Китеп сени ошондой жагдайлар менен тааныштырат жана аларды чечүүнүн жолдорун үйрөтөт.

Элибиз өнүгүүнүн жолунда эрдик менен эмгектенип жатат. Өлкөбүздүн эгемендүүлүгүн чыңдоодо, айныкса, жаштар өрнөк көрсөтүүгө тийиш. ***Анткени, эмгек өнүмдүүлүгү базар экономикасына өтүүдө эң маанилүү жана эң негизги фактор саналат***. Өзбекстандын экономикалык жана социалдык географиясын үйрөнүү – бул тапшырманын зарылдыгын түшүнүүгө, демек, жарандык милдетти аткарууга, өлкөнүн социалдык-экономикалык турмушунда кажыбас кайрат менен катышууңа жардам берет.

Окуу китеби өлкөбүздүн улуттук экономикасы менен тааныштырып гана калбай, түрдүү географиялык адабияттар жана биринчилик булактардан пайдалануу мүмкүнчүлүгүн берген билим, тажрыйбалар менен да куралдындырат. Бул жерден экономикалык географиялык объекттерди, кубулуштарды сүрөттөө жана баяндоо усулдарын да үйрөнөсүң.

1. Мукабанын экинчи бетинде берилген экономикалык жана социалдык түшүнүк жана терминдерден аз дегенде экөөсүн түшүндүрүүгө аракеттен.
2. Сенин оюнча, өндүрүш ишканаларын жайлаштырууда кандай факторлор маанилүү саналат? Жообуңду негиздөөгө аракеттен.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

2-сабак ӨЗБЕКСТАНДЫН ГЕОГРАФИЯЛЫК ОРДУ

Географиялык орун дегенде эмнени түшүнөбүз?

Белгилүү бир мамлекет, аймак, облус, район, айыл, а түгүл короонун өзүнө мүнөздүү жактарынан бири – бул алардын Жер бетиндеги кайталангыс орду. Бул илимде географиялык орун деп аталат. Ал мазмун жагынан ***табигый географиялык, экономикалык географиялык жана саясий географиялык орун*** түрүндө түрлөргө бөлүнөт.

Табигый географиялык орун океан, деңиз, дарыя, тоо, чөл, токой, адыр жана башка ири табигый объекттер боюнча, ***экономикалык географиялык орун*** дүйнөнүн эркин экономикалык чөлкөмдөрү, соода жолдору, ири соода-өнөр жай борборлору, табигый байлыктар сыяктуу объекттерден пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү менен белгиленет. ***Саясий географиялык орун*** белгилүү доордо айрым мамлекеттин аскердик чырлар болуп жаткан же болушу мүмкүн болгон аймак же мамлекеттер менен канчалык байланышта экендигине карай бааланат.

Географиялык объекттер өз ара байланышта болот. Байланыштын көлөмүнө карай географиялык орун микро, мезо, макро деңгээлде каралат. Мекенибиздин географиялык ордундагы өзүнө мүнөздүү жактарды, аны белгилеген факторлорду карап көрөбүз.

Табигый географиялык орду. Өлкөбүздүн климаты жылдын кыйла бөлүгүндө ачык жана кургак келет. Көңүл бурсаң, Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик гимни «Күнөстүү азат өлкөм...» деп башталат. Табигый географиялык орун себептүү күнөстүү жана жылуу күндөрдүн көпкө созулушу өлкөбүздүн айыл чарбалык, транспорттук жана күнүмдүк турмушунда эмгек жана каржылык сарптардын үнөмдөлүшүнө мүмкүнчүлүк түзөт. Булутсуз асманыбыз астрономиялык изилдөөлөр үчүн да ыңгайлуу. Абу Райхан Беруний, Ахмад ал-Ферганий, Мырза Улугбектей космостун билимдүүлөрү биздин журттан чыккандыгы текке эмес.

Экономикалык географиялык орду. Ар кандай мамлекеттин өнүгүүсүн тышкы экономикалык байланыштарсыз элестетүүгө болбойт. Тышкы экономикалык байланыштардын көлөмү эл аралык эмгекти бөлүштүрүүдөн жана экономикалык географиялык ордундун мүмкүнчүлүктөрүнөн көз каранды. Адамзат өнүгүшүнүн белгилүү баскычтарында ири эл аралык соода жолдору маанилүү роль ойногон.

Экономикалык географиялык ордундун мүмкүнчүлүктөрү убакыттын өтүшү менен өзгөрүшү мүмкүн. Буга ар түрдүү саясий окуялар, ири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

табигый байлыктардын табылышы жана ишке түшүрүлүшү, маанилүү транспорттук жолдордун курулушу жана башкалар себебчи болот. Мунун өлкөбүздүн географиялык ордунда жүргөн өзгөрүштөрдүн мисалында карап көрөбүз

Белгилүү болгондой, б. з. ч. II кылымдан XVI кылымга чейин Чыгышты (Индия, Кытай) Батыш (Европа өлкөлөрү) менен байланыштырган негизги соода жолу – «Улуу жибек жолу» Орто Азия аркылуу өткөн. Натыйжада Орто Азия базарларында товар айырбаштоо өрчүп, кол өнөрчүлүк менен дыйканчылыктын өнүгүшүнө, шаарлардын, илим жана адабияттын өнүгүп өсүшүнө олуттуу түрткү болгон. Кийинчерээк Чыгыш менен Батыштын ортосундагы соода жолдору кургактыктан деңиз-океандарга көчүп өтүп, Орто Азиянын экономикалык географиялык ордундагы ыңгайлуулуктар жокко чыккан.

XIX кылымдын аягында Орто Азияда темир жол курулду. Натыйжада Самарканд, Ташкент сыяктуу ири шаарлар темир жол аркылуу Россиянын борбордук райондору менен байланышып, Өзбекстан аймагынын экономикалык географиялык орду ыңгайлуу шарттарга ээ боло баштады. Бирок советтердин тушунда экономикалык географиялык орундун ыңгайлуулуктарынан мурдагы Союз пайда көргөн.

Өзбекстан ачык деңизге (океанга) түздөн-түз чыгуу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес, ага чыгуу үчүн аз дегенде эки мамлекеттин аймагын басып өтүшү зарыл болгон дүйнөдөгү эки мамлекттин бири. Экинчиси – Лихтенштейн мамлекети. Ошондуктан Өзбекстан транспорт системасын өркүндөтүп, дүйнөлүк океанга чыгуунун эң макул жана ишеничтүү багыттарын тандоо боюнча иш-чараларды алып барды.

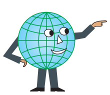

Эгемендүүлүктүн натыйжасында Өзбекстан чет өлкөлөр менен эркин байланыш жасоо укугуна ээ болду. Тарыхый кыска убакыттын ичинде аны эзелки түштүктөгү кошуналары Ооганстан, Пакистан, Иран, батыштан Түркия, чыгыштан Кытай менен байланыштырган кургактык жана аба жолдору ачылып, Өзбекстан экономикалык географиялык ордун ондоп алды.

Айныкса, Өзбекстандын «Бир мейкиндик, бир жол» долбоорунда катышуусу натыйжасында байыркы Жибек жолунун рухун кайра калыбына келтирүү, чөлкөмдө экономикалык шериктикти өнүктүрүү, өлкөнүн транспорттук инфраструктурасын бириктирүү мүмкүнчүлүгү ашты.

Кээде кошуна өлкөлөрдүн аймагындагы айрым мүмкүнчүлүктөр да экономикалык географиялык орунга таасирин тийгизиши мүмкүн. Мисалы, Туркмөнстан менен Иранды байланыштырган темир жол курулгандан кийин, андан Өзбекстан да пайдалана баштады.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

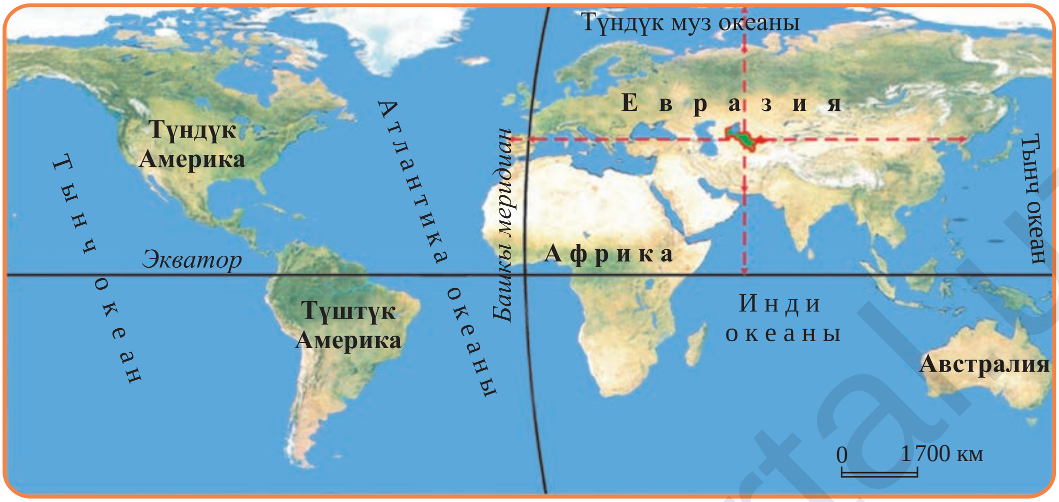

1-сүрөт. Өзбекстандын макрогеографиялык орду.

Демек, аймактын экономикалык географиялык ордуна баа берүүдө анын ири транспорттук түйүндөрүнө, деңиз жолдоруна салыштырмалуу кандай жайлашкандыгына көңүл бурулат экен.

Экономикалык жана социалдык турмушта ***саясий географиялык орун*** да маанилүү фактор саналат. Өзбекстандын суверенитетин дүйнө коомчулугу таанып, аны менен 130 дан ашуун мамлекет дипломатиялык байланыштарды орноткон, көпчүлүгү элчиликтерди ачкан. Өз кезегинде, көптөгөн мамлекеттерде Өзбекстандын элчиликтери иштеп жатат. Өзбекстандын түрдүү эл аралык уюмдарда, алсак, Европада коопсуздук жана шериктештик уюмуна, Шанхай шериктештик уюмуна мүчөлүгү, Өзбекстан менен чектеш, тарыхы бир элдер: Казакстан, Кыргызстан жана Тажикстандардын да ошол эл аралык уюмдарга мүчө экендиктери өлкөбүздүн саясий географиялык ордун белгилей турган оң факторлордон саналат.

1. Сенин оюңча, өлкөбүз облустарынын кайсы биринин экономикалык географиялык орду өтө ыңгайлуу? Жообуңду негизде.

2. Мектебиң жайгашкан райондун экономикалык географиялык ордун төмөнкү пландын негизинде мүнөздөп жаз:

а) район чек арасынын өзгөчөлүктөрү;

б) кошуна райондогу кандай факторлор районуң чарбасынын өнүгүшүнө салым кошуп жаткандыгы;

в) районуң транспорттун кайсы түрү жардамында башка райондор менен байланышып жаткандыгы.

3. Өлкөбүз океандардан канча алыста экендигин 8-класстын окуу атласынан аныкта.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

3-сабак

ӨЗБЕКСТАНДЫН АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

Өзбекстандын административдик-аймактык түзүлүшү, аймак чек араларынын көрүнүшү аны башкаруу жана өнүктүрүүдө чоң роль ойнойт. Өзбекстан Республикасынын аймагы 448,9 миң кв. км болуп, дүйнөнүн эң өнүккөн мамлекеттери саналган Япония, Германия, Улуу Британия, Италия өңдүү мамлекеттердин аймагынан чоң (2-сүрөт). Борбору – Ташкент шаары.

Өзбекстандын административдик-аймактык түзүлүшү 3 баскычтан турат. Биринчи баскычта Каракалпакстан Республикасы, 12 облус жана Ташкент шаары жайлашкан. Өз кезегинде, Каракалпакстан Республикасы жана облустар аларга баш ийген район жана шаарлардан турат. Ташкент шаары болсо шаардын ичиндеги райондордон турат.

Каракалпакстан Республикасы менен облустардын райондору аларга баш ийген шаар, шаарчалар, айыл жарандар жыйынынан турат (3-сүрөт).

Өлкөбүздөгү облустар Андижан, Бухара, Жызак, Навоий, Наманган, Самарканд, Сырдарыя, Сурхандарыя, Ташкент, Фергана, Кашкадарыя жана Харезм деп аталышын жакшы билесиң. Облустар аймагы жана калкынын саны боюнча бири-биринен айырмаланат. Эгемендүүлүк жылдарында облустардын саны жана аталышында өзгөрүштөр болгон жок. Район, шаар, шаарча, айыл жана аулдар саны жана аталышы аймактагы экономикалык-социалдык өнүгүүгө карай өзгөрүп отурду.

2-сүрөт. Өзбекстан Республикасынын аянты (2018-жыл абалына).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE
http://eduportal.uz

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

3-сүрөт. Өзбекстан Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшү.

Өзбекстанда облус, район, шаар, шаарча, айыл, аулдарды түзүү, жоюу, алардын чек араларын өзгөртүү, административдик борборлорун көчүрүү жана калк жашаган пункттарды шаар, шаарчалар түркүмүнө өткөрүү Мыйзамдын негизинде жөнгө салынат

Облус жана райондорду түзүү жана жоюу, алардын чек араларын өзгөртүү Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин Сунушу боюнча Олий Мажлис тарабынан ишке ашырылат.

Каракалпакстан Республикасынын чек арасы анын ыраазылыгы менен гана Жогорку Кеңес токтомунун негизинде Олий Мажлис тарабынан өзгөртүлүшү мүмкүн. Каракалпакстан Республикасындагы райондорду түзүү жана жоюу Каракалпакстан Республикасы өкмөтүнүн сунушу боюнча Жогорку Кеңес тарабынан Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин ыраазылыгы менен ишке ашырылат (Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 69-статьясы).

Айыл, аулдарды түзүү жана жоюу, чек арасын өзгөртүү тиешелүү район акимдеринин суранычы негизинде элдик депутаттар облустук кеңештери тарабынан, ал эми Каракалпакстан Республикасында болсо Жогорку Кеңес тарабынан ишке ашырылат

Өлкөбүздөгү шаарлар да баш ийишине карай 3 категорияга:

1. Өзбекстан Республикасына баш ийген;

2. Каракалпакстан Республикасы жана облустарга баш ийген;

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

3. Районго баш ийген шаарларга бөлүнөт.

Мамлекетибиздин борбору – Ташкент шаары Өзбекстан Республикасына баш ийген жалгыз шаар эсептелет.

Каракалпакстан Республикасы жана облустарга баш ийген шаарлар түркүмүнө, эреже иретинде, аз дегенде 30 миң калкы болгон, чоң административдик мааниге ээ, келечеги кенен экономикалык жана маданий борборлор эсептелген шаарлар киргизилиши мүмкүн.

Хива жана Шахрисабз шаарлары облуска баш ийүүгө өткөрүлгөн эң жаңы шаарлар эсептелет (2017-жыл). Мындай иштер Өзбекстандын аймагында жайлашкан бул байыркы шаарларга саякатчылардын агымын сезилерлүү жогорулатуу мүмкүнчүлүгүн берет.

Районго баш ийген шаарлар түркүмүнө, эреже иретинде, аз дегенде 7 миң калкы болгон, өнөр жай ишканалары жана өнүккөн инфраструктурасы бар калк жашаган пункттар киргизилиши мүмкүн.

Шаарчаларды, айылдык калк жашаган пункттарды районго баш ийген шаарлар түркүмүнө киргизүү, аларды кайра түзүү тиешелүү облус акимдеринин суранычы негизинде Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин сунушу менен Олий Мажлис тарабынан, Каракалпакстан Республикасында болсо тиешелүү район акимдеринин суранычы негизинде Каракалпакстан Республикасы өкмөтүнүн сунушу боюнча Жогорку Кеңес тарабынан ишке ашырылат

Шаарчалар түркүмүнө өнөр жай ишканалары, курулуштар, темир жол станциялары жана башка маанилүү объекттерге жакын жайлашкан, эреже иретинде, аз дегенде 2 миң калкы болгон калк жашаган пункттар киргизилиши мүмкүн.

1. Кошумча адабияттардан пайдаланган түрдө аянты боюнча Өзбекстандан чоң жана кичине болгон мамлекеттерди мүмкүнчүлүктүн барынча көбүрөөк таап, дептерине жаз.
2. Өзбекстандын облустарынын кайсы биринде калк эң көп жана кайсы биринде эң аз, кайсынысынын аянты эң чоң жана кайсынысыныкы эң кичинелигин китептин тиркемесиндеги 1-жадыбалдан аныкта.
3. 8-класстын жазуусуз картасында административдик-аймактык түзүлүштүн картасын боё. Өзбекстан Республикасынын, Каракалпакстан Республикасынын борборлору жана облустардын борборлору болгон шаарларды белгиле.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

4-сабак

СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК КАРТАЛАР

5—7-класстын табигый география сабактарында түрдүү табигый карталар менен иштегенсиң. 8-класста калк жана экономика боюнча билим алууда социалдык-экономикалык карталардан пайдаланасың. Аларда калк жашаган пункттар, пайдалуу кендер, өнөр жай борборлору, айыл чарба жана байланыш жолдорунун аймактык жайлашуусу көрсөтүлөт. Аларды картада сүрөттөө үчүн чекит, картодиаграмма сыяктуу өзүнө мүнөздүү усулдардан пайдаланылат

Социалдык-экономикалык карталар — социалдык, чарбалык кубулуш жана жараяндарды чагылдырат. Алардын темалары ар түрдүү болуп, тарыхый, калк, чарба жана анын тармактары, тейлөө багыты, таалим жана маданият, рекреациялык, транспорттук, тышкы экономикалык байланыштар жана башкаларга ажыратылат (4-сүрөт).

Мындай карталардын эң ири топторунан бири ***өнөр жай карталары*** болуп саналат. Анткени алар, бир жактан, ар бир өнөр жай түрү

4-сүрөт. Темир жолдордун узундугу жана тыгыздыгы (2018-жыл).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

жөнүндө маалымат берсе, экинчи жактан, өз алдынча бир аймак, мамлекет же дүйнөнүн өнөр жай өндүрүшү жөнүндө маалымат берет. Ошондой эле, мындай карталар өнөр жайдын өнүгүү тарыхы жана баскычтарын да чагылдырат

Айыл чарба карталары тармактын географиялык жайлашуусун, анын өнүгүү шарттарын, айлана-чөйрө менен өз ара таасирин туюнтат. Бул тармакта дыйканчылык, мал чарбасы жана комплекс карталарын өз алдынча үйрөнүүгө болот. Аларда айыл чарба эгиндеринин аянты, эгиндин түшүмдүүлүгү, мал чарбанын түрлөрү жана алардын продукттуулугу, айыл чарбасын жүргүзүүнүн шарттары чагылдырылат. Ошондой эле, мындай карталарда алынган айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүнүн багыттары жана ошол тармакты бир калыпта өнүктүрүү маселелерин үйрөнүүгө болот.

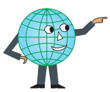

Калк карталары, негизинен, калктын саны, динамикасы, географиялык жайлашуусу, жыштыгы, калктын жыныстык, жаш курамы, демографиялык жараяндар (төрөлүү, өлүм, нике жана б.), калктын миграциясы, кесиби жана ишке орношкону, калктын улуттук курамы өңдүү маалыматтарды өзүндө камтыйт.

Учурда экономикалык-социалдык карталардын колдонулуу чөйрөсү бат кеңейип, экономикалык карталарга караганда социалдык карталар көбөйүүдө. Мисалы, учурда электорал (шайлоо жана добуш берүү) маселелерин чагылдырган, ошондой эле, тартип бузуу көбүрөөк кайсы аймактарда болуп жатканынын көрсөткөн карталар түзүлүп жатат.

XXI кылым технологиялар кылымы болуп, байыртадан колдонулуп келген басма карталардын ордун электрондук карталар ээлеп алууда. Учурда эл арасында кеңири таралып, пайдалануу деңгээли жогорулап бара жаткан Google map, GPS программалары ошолордун катарына кирет. Мындай карталар аркылуу экономикалык-социалдык объекттердин (шаар, өнөр жай ишканасы, ресторан, чачтарачкана жана б.) жайлашкан ордун аныктоого, алардын сүрөтүн көрүүгө, ага алып барган эң кыска жолду аныктоого болот.

1. 8-класстын окуу атласында «сугат жер», «калкы 100 минден ашуун шаар», «газ ноолору» кандай белгилерде берилгенин дептериңе жаз.
2. Окуу атласы жардамында 8-класстын жазуусуз картасында кандайдыр темадагы картаны боё. Шарттуу белгинин коюлушуна көңүл бур.
3. Картадан өлкөбүздө аптанын күндөрү менен аталган жерлерди тап. Алар кайсы облустарда жайлашканын география дептериңе жаз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE
http://eduportal.uz

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

II ГЛАВА. ӨЗБЕКСТАНДЫН ТАБИГЫЙ БАЙЛЫКТАРЫ, КАЛКЫ ЖАНА ЭМГЕК РЕСУРСТАРЫ

5-сабак ӨЗБЕКСТАНДЫН ТАБИГЫЙ ШАРТТАРЫ ЖАНА ТАБИГЫЙ БАЙЛЫКТАРЫ

Табигый шарт табигый байлыктардан эмнеси менен айырмаланат?

Өзбекстандын жер үстү түзүлүшү кайталангыс. Ошого ылайык табияты да, байлыктары да түркүн-түмөн.

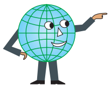

Ыңгайлуу ***табигый шарт*** өндүрүш өнүмдүүлүгүнүн маанилүү табигый фактору болуп саналат.

Табигый шарт, айныкса, ***айыл чарбасында, кен байлыктарын*** казып алууда жана ***транспорттун кыймылында*** таасын көзгө көрүнөт. Тоо рельефи, туздуу жерлер, чөлдөр, такырлар, жарлар аймакты чарбалык жактан өздөштүрүүнү кыйындаштырат. Кургак жылдарда дарыялардын суулары азайып, эгиндерди суу менен камсыздоо оор жүрөт. Бирок илим-техниканын өнүгүшү натыйжасында өндүрүштүн табигый шарттан көз карандылыгы азайып барууда. Ошол эле учурда адамдын табиятка таасири күчөп, терс көрүнүштөргө да алып келүүдө.

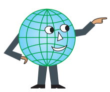

Табигый байлыктар табигый шарттан айырмаланып, өндүрүш менен түздөн-түз байланышат, б. а. анын чийки заттык жана энергетикалык базасын түзөт.

Эң маанилүү табигый байлыктардан бири – жер асты байлыктары ***(минералдар*** менен ***отундар)***. Алардан өнөр жайда, турмуштук керектөөлөрдө кең көлөмдө пайдаланылат (5-сүрөт).

Өзбекстан чоң жер асты байлыктарына ээ өлкө. Бирок мамлекет экономикасынын чийки зат менен отунга болгон талабы токтоосуз жогорулоодо. Учурда табигый байлыктардын жарымына жакынынан пайдаланылууда. Ошентсе да, табигый байлыктарыбыздын корунан үнөмдөп пайланышыбыз керек. Анткени жер асты байлыктары түгөнсө, калыбына келбей турган байлык саналат.

Калыбына келбеген байлыктардан пайдалануунун негизги шарттары:

- кендерден казылмаларды толук казып алуу;
- айлана-чөйрөнүн бузулушуна жол койбостук;
- бардык баалуу заттардан комплекстүү-толук пайдалануу;
- геологиялык чалгындоо иштерин эволюциялык түрдө улантуу;
- продукция бирдигине сарптала турган чийки зат менен отунду үнөмдөгөн техника жана технологияны колдонуу.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

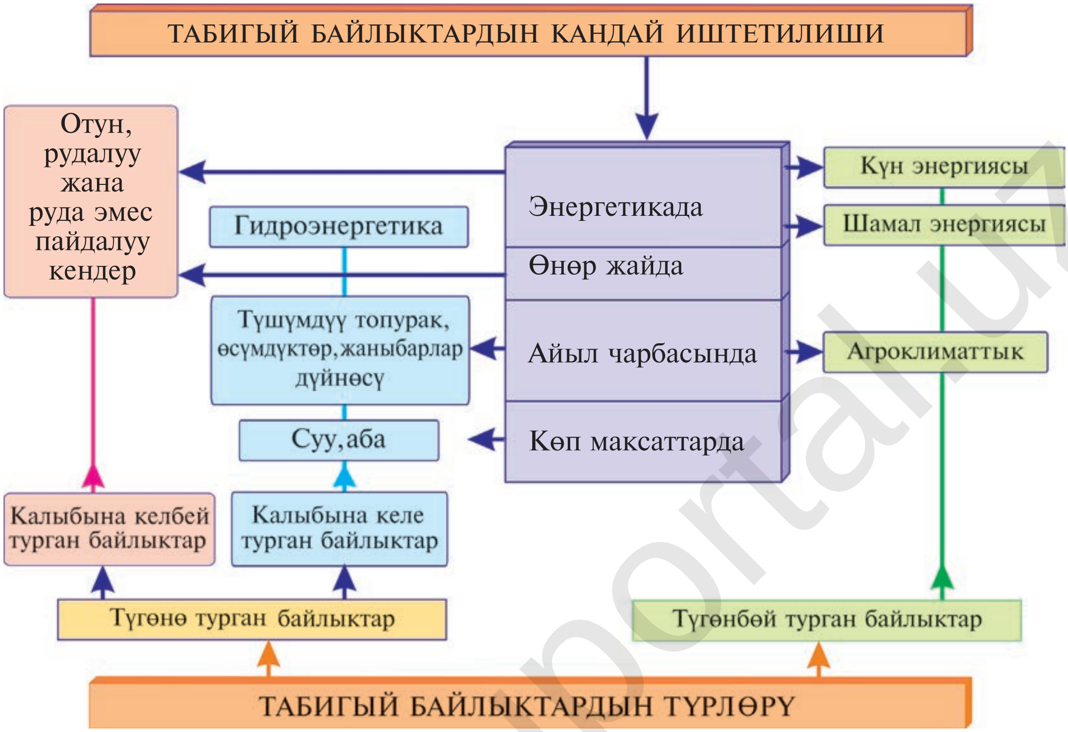

5-сүрөт. Табигый байлыктардын иштетилиши жана түрлөрү.

Калыбына келбеген байлыктардан акылмандык менен пайдалануу зарыл. Анткени кийинки муундар да алардан пайдаланууга тийиш.

Эң маанилүү табигый байлыктардан дагы бири – ***суу.*** Айыл чарбасында көп санда суу иштетилет. Өнөр жайда да суу көп иштетилет. Ишканалар эң чоң шаарлардын калкы керектеген суудан көбүрөөк сууну «ичип» коюуда. Суу – калыбына келе турган табигый байлык.

Айыл чарбасында пайдаланылчу ***түшүмдүү топурак (жер),*** калк үчүн зарыл ***өсүмдүктөр***, ***жаныбарлар дүйнөсү*** (балык, жапайы айбандар), адамдын жашоосу үчүн зарыл ***аба*** да түгөнчү жана калыбына келчү табигый байлыкка кирет. Ташкент, Фергана, Навоий өндүү шаарларда, айрым өнөр жай райондорунда абанын курамындагы кычкылтек калктын керектөөсүн канааттандыра албайт. Кычкылтектин булагы – өсүмдүктөр ондогон жылдарда, түшүмдүү топурак мындан да акырын калыбына келет.

Өлкөбүз айыл чарба продукцияларын жетиштирүү үчүн ыңгайлуу климаттык шарттарга ээ. Бул агроклиматтык байлык түгөнбөй турган табигый байлык саналат.

Өлкөбүз түгөнгүс ***күн энергиясына*** ээ. Ал – түгөнбөй турган табигый байлык. Аны электр энергиясына айландыруунун келечеги кенен.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

1. Табигый шарт жана байлыктар улуттук экономиканы өнүктүрүүдө кандай мааниге ээ?
2. Табигый байлыктардын кандай түрлөрүн билесиң?
3. Табигый байлыктардын мааниси кандайча бааланат?
4. Өлкөбөздүн табигый байлыктарын өздөштүрүүгө каерлерде шарт ыңгайлуу экендигин картадан аныкта.

6-сабак

ТАБИГЫЙ ШАРТ ЖАНА ТАБИГЫЙ БАЙЛЫКТАРДЫН УЛУТТУК ЭКОНОМИКАДАГЫ МААНИСИ

1. Өзбекстандын аймагында кандай жаратылыш чөлкөмдөрү бар?
2. Өзбекстандагы кен байлыктар жөнүндө эмнелерди билесиң?

Өлкөбүздүн аймагын табигый шарты жана чарбадагы мааниси боюнча чөл, адыр, тоо жана жайлоолорго ажыратууга болот.

Дениз деңгээлинен 400 метр бийиктикке чейин болгон жерлер ***чөл чөлкөмү*** эсептелет.

Бул жерлерден мал чарбачылыгында пайдаланылат, бирок чөлдүн чөп-тоют байлыгы өтө аз. Бир баш кой үчүн 2–3 гектар жайыт талап кылынат. Өзбекстандын чөлдөрүндө 10 млн башка чейин кой асыроого болот. Бирок чөлдөрдүн натыйжалуулугу гектар эсебине сугат жерлерге салыштырмалуу 100 эсе аз.

Чөл чөлкөмүндө мунайзат, газ, күкүрт, алтын сыяктуу минералдардын кору аныкталган (6-сүрөт). Алсак, газдын кору 2 триллион куб метрден ашат. Сурхандарыя оазисинде жана Кызылкумда фосфорит кендери бар. Күкүрт, натрий жана магний туз кендери химия өнөр жайынын маанилүү чийки заты эсептелет. Шагыл, кум сыяктуу курулуш чийки заттары да абдан көп кездешет.

Республикабыздын дениз деңээлинен 400–1200 метрге чейин бийик болгон бөлүгү ***адыр чөлкөмүн*** түзөт.

Адырдын климаты чөлдүн климатына караганда мелүүн келет. Өсүмдүктөрдүн түрлөрү көп жана жыш. Топурагы чириндиге бай. Бул жерлерде, негизинен, сугарма, дениз деңгээлинен 1000 метрден бийик жерлерде кайрак дыйканчылык жүргүзүлөт. Адырлар дыйканчылык үчүн өтө ыңгайлуу жерлер болгондуктан, адамдар байыртадан бул жерлерде айыл чарбасын жүргүзүшүп, анын кыртышын да, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүн да өзгөртүп жиберишкен.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

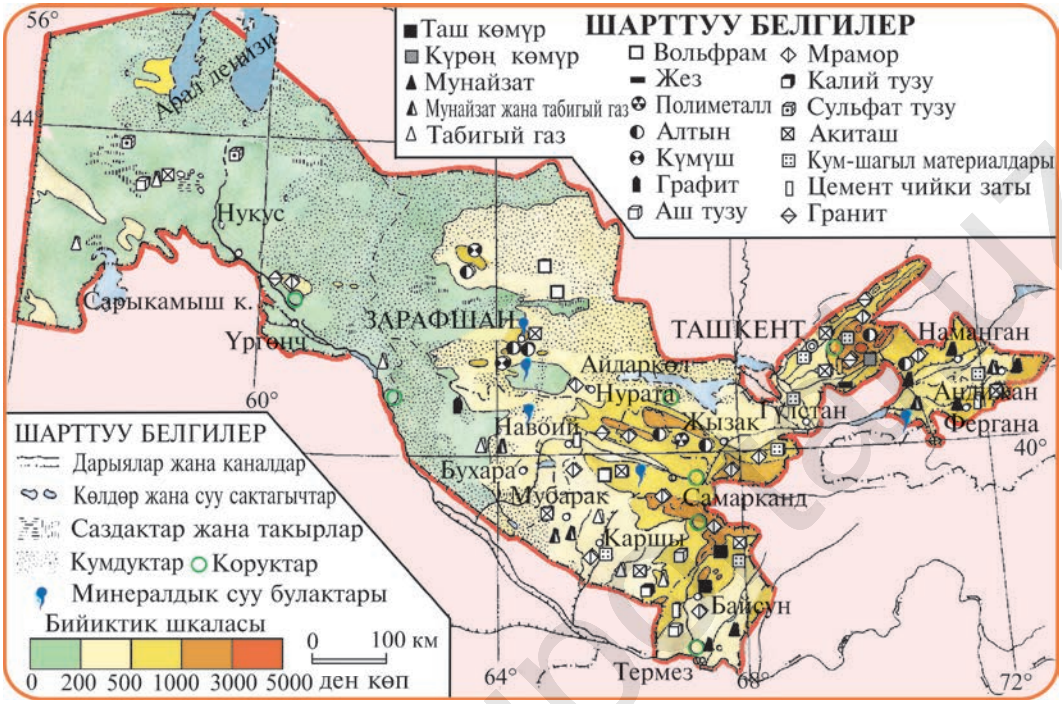

6-сүрөт. Өзбекстандын аймагындагы пайдалуу кендер.

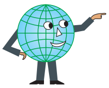

Тоо чөлкөмү адырдан бийик, б.а. деңиз деңгээлинен 1200 метрден бийик болгон жерлерге туура келет.

Тоолордо жай кыска, жаан-чачын көп болот. Топурагы чириндиге абдан бай. Тоолордо бетеге, ышкын, зире, кийик от, жогорураакта ит мурун, бөрү карагат, табылгы сыяктуу бадалдар, андан да жогорураакта бадам, мисте, долоно, зараң, алма, жаңгак, алмурут, алча сыяктуу мөмөлүү дарактардын жапайы түрлөрү өсөт. Ышкын, кийик от, бөрү карагат сыяктуулар тамак-ашка иштетилет. Бадам менен мисте терип алынат. Жапайы дарактарга колго үйрөтүлгөндөрүн кыйыштыруунун натыйжасында тоолордун чарбадагы мааниси барган сайын жогорулоодо.

Тоо чөлкөмүнүн айыктыруучу климаты, кооз жаратылышынан эс алуу жана тыныгуу максаттарында пайдаланылат.

Тоолордон көптөгөн кен байлыктары табылган. Ахангаран өрөөнүнүн айланасындагы тоолордо жалынга чыдамдуу ылай, таш көмүр, жез рудасы, алтын кендери аныкталган. Нурата тоолорунда мрамор (Газган мрамору), вольфрам кендери бар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Бийик тоолордун жанбоорлорунда, бөксө тоолордун дөңсөө бөлүгүндө ***жайлоо чөлкөмү*** кездешет.

Жайлоо чөлкөмүндө жылдын көп бөлүгүндө аба суук, жердин бетин кар каптап жатат. Жай кыска болуп, жаан көп жаайт. Жайлоонун ыңгайлуу жерлеринде мал чарбачылыгы жолго коюлган.

Суу байлыктары. Өзбекстандын айыл чарбасын, өнөр жайын жана калкын суу менен камсыз кылууда тоолордогу карлар маанилүү суу булагы болуп кызмат өтөйт. Өлкөбүздөгү дарыялардын дээрлик бардыгы тоолордон башталат.

Дарыялардагы жылдык суунун 70—95 пайызы 3—4 ай жаз айлары жана жайдын башталышына туура келет. Дарыя суулары ***суу сактагычтарга*** чогултулуп, жыл бою үнөмдөп сарпталат.

Аккан сууну булгабастык үчүн өнөр жайда жана тейлөө-коммуналдык чарбаларда пайдаланылган суу тазаланат. Өзбекстанда суу табигый байлык гана эмес, ошондой эле улуттук баалуулук да болуп саналат.

Дарыяларыбыз сугаттан тышкары, электр энергиясынын булагы иретинде да чоң мааниге ээ. Учурда дарыяларга курулган ГЭСтерден ар жылы орточо 5 млрд кВт/саат электр энергиясы алынып жатат. Өзбекстан шарттарында жасалма суу сактагыч куруу максатында дарыяны бөгөө менен ГЭС куруу мүмкүнчүлүгүнөн да пайдаланылууда.

Жер байлыктары. Өзбекстандын жалпы аянты 44,4 млн гектарды түзөт. Анын дээрлик жарымы айыл чарбасына таандык.

Өлкөбүз чоң жер байлыгына ээ болсо да, андан билгичтик менен пайдалануу зарыл. Болбосо жерлер шорго, жарларга жана чөлгө айланышы мүмкүн. Дренаж оюп, жер асты сууларын качыруу, маал-маалы менен топуракты жууп туруу, которуштуруп эгүү сыяктуу мелиоративдик, агротехникалык усулдар жерден туура пайдалануунун маанилүү чаралары эсептелет.

1. Табигый шарттын Өзбекстандын экономикасындагы маанисин түшүндүр.
2. Өлкөбүздүн аймагындагы пайдалуу кендерди жазуусуз картага белгиле.
3. Мектебиң жайлашкан районго төмөнкү пландын негизинде географиялык мүнөздөмө бер: а) географиялык ордунун өзгөчөлүктөрү; б) дыйканчылыкта, мал чарбасында пайдаланууга мүмкүн болгон жерлер; в) кошумча жерлерди өздөштүрүүнүн келечеги; г) тоюту мал чарбасынын керектөөсүн канчалык деңгээлде канааттандыра алат; д) табигый байлыктарын коргоо, алардан туура пайдалануу боюнча кандай иштер аткарылгандыгы.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

7-сабак

ӨЗБЕКСТАНДЫН КАЛКЫ

Өзбекстан келечекте улуу мамлекет болушу үчүн ыңгайлуу табигый шарт да, ар түрдүү табигый байлыктар да жетиштүү. Бирок бул байлыктар адамдардын акыл жана кол эмгеги менен гана алардын керектөөлөрүнө, коомдун өнүгүшүнө кызмат кылышы мүмкүн. Миллиондордун эмгегин туура уюштуруу үчүн калктын саны, курамы жана өлкөнү бойлой жайлашышы эсепке алынууга тийиш.

Өзбекстан калкты жана адам факторун (эмгек ресурстарын) кайра өндүрүүчү мамлекеттерден бири саналат. Өзбекстан Республикасынын калкы 2019-жылы 33,2 млн адамдан ашкан (7-сүрөт).

Өзбекстан калктын саны боюнча дүйнөдөгү бардык мамлекеттердин ичинде баштапкы 41 мамлекеттин арасында турат. Калкы өлгөндөрдүн санына караганда төрөлгөндөрдүн саны көптүгүнөн көбөйүп отурат. Мындай көбөйүүгө калктын ***табигый көбөйүшү*** дейилет. Калк ***миграциянын*** эсебинен да көбөйөт. Буга калктын ***механикалык көбөйүшү*** дейилет (8-сүрөт).

Миграция көчүү деген маанини билдирет. Миграция ички жана тышкы миграцияга бөлүнөт. ***Ички миграция*** – калктын мамлекеттин ичинде, анын райондору ортосунда же айылдан шаарларга көчүп жүрүшү. ***Тышкы миграция*** – мамлекеттен көчүп кетүү (***эмиграция***) же мамлекетке көчүп келүү ***(иммиграция)***.

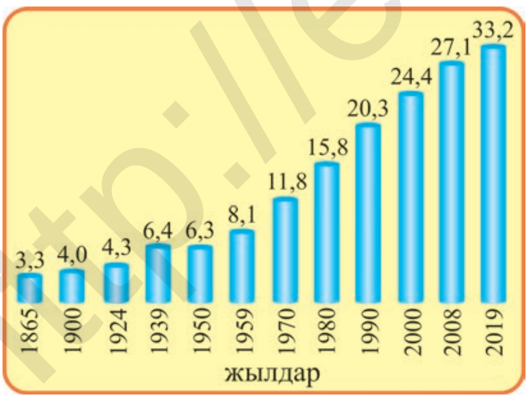

7-сүрөт. Өзбекстан калкынын көбөйүшү (млн адам эсебинде).

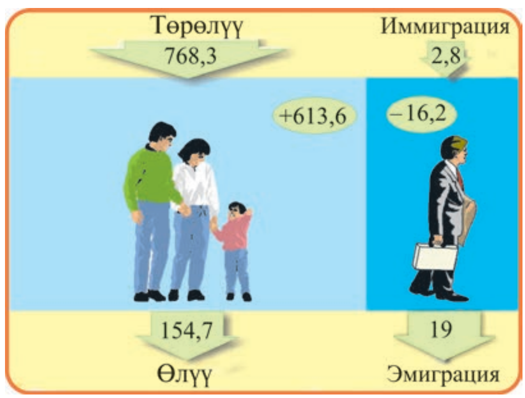

8-сүрөт. Калктын табигый жана механикалык көбөйүшү (2018-жыл, миң адам эсебинде).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

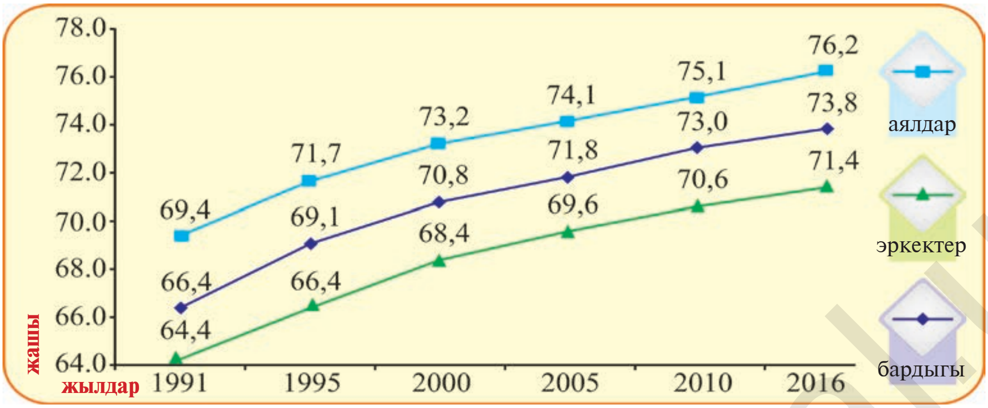

9-сүрөт. Өзбекстанда калк өмүрүнүн узундугу (жашы).

Эгемендүүлүк жылдарында өлкөбүз калкынын төрөлүшү жана өлүмү көрсөткүчтөрүндө да өзгөрүүлөр болду. 1991-жылы республикада 723,4 миң бала туулган болсо, кийинки жылдарда төрөлүүнүн саны азайып, 2001-жылы төрөлүү 513 минди түздү. Кийинчерээк калк санынын көбөйүшү, анын турмуш деңгээли жогорулашы менен төрөлүүнүн саны да көбөйдү жана 2017-жылга келип 716 минден ашуун ымыркай жарык көрдү. Учурда Өзбекстандын калкы жыл сайын жарым млн дон ашуун адамга көбөйүүдө.

Тыянак жасап, эгемендүүлүктүн баштапкы 10 жылдыгында төрөлгөндөрдүн саны азаюу тенденциясына ээ болсо, экинчи он жылдык жана андан кийин төрөлүүлөрдүн саны көбөйгөн, деп айтууга болот.

Калк табигый көбөйүшүнүн жогору темптери калк жыштыгы (1 кв. км жерге туура келген калк саны)нын чоңоюшунда да байкалууда. Мындан бир кылым мурда өлкөбүз боюнча калктын жыштыгы ар бир квадрат километрге 10–11 адамды түзгөн болсо, учурда бул көрсөткүч 70 адамдан ашты.

Калк турмуш деңгээлинин көрсөткүчтөрүнөн дагы бири – бул туулганда күтүлгөн өмүрдүн узундугу болуп эсептелет. Мамлекетибизде 2016-жылы бул көрсөткүч 73,8 жашты түзгөн (9-сүрөт).

Туулганда күтүлгөн өмүрдүн узундугу көрсөткүчү акыркы жылдарда өсүү тенденциясына ээ болуп, алсак, 1991-жылы бул көрсөткүч 66,4 жашты түзгөн болсо, 2000-жылы 70,8 жашты, ал эми 2010-жылы 73,0 жашты түзгөн.

Өлкөбүздө эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан бардык тармактар сыяктуу медицина жаатында да олуттуу реформалар жүргүзүлдү. Бул тармакта өкмөтүбүз тарабынан көптөгөн мыйзам, указ, токтом жана программалар иштеп чыгылып, турмушта колдонулду. Бул иш-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

чаралардын натыйжасында республикада өлүм деңгээли, ошонун катарында, балдар жана энелер өлүмү көрсөткүчү төмөндөдү жана бул, өз кезегинде, республика калкынын ортосунда өмүр узундугу көрсөткүчүнүн өсүшүнө таасирин тийгизди.

1. Китептин тиркемесиндеги 1-жадыбалдан пайдаланып, калк кайсы облуста жыш жана кайсынысында сейрек жайлашканын аныкта жана себебин түшүндүр.
2. Адам фактору деген эмне? Анын экономиканын өнүгүшүнө жана жайлашуусуна таасири эмнелерде байкалат?
3. Экономиканын адам факторуна болгон керектөөсү кантип канаттандырылат?

8-сабак

ӨЗБЕКСТАН КАЛКЫНЫН КУРАМЫ

Эмгек ресурстары. Калктын бардыгы эмгекке жарамдуу эсептелбейт. Эркектердин 16 жаштан 60 жашка чейин, аялдардын 16 дан 55 жашка чейин болгондору гана эмгекке жарамдуу саналат. Өндүрүштүн кээ бир тармактарында 50, атүгүл 40 жашынан пенсияга чыгарылат. Пенсия жашындагылар өз каалоосу менен эмгектениши да мүмкүн. Ошондой эле 15 жашка толгон окуучуларга окуудан бош убактысында эмгектенүүгө уруксат берилген.

Эмгекке жарамдуулар өлкөнүн жалпы калкынын жарымынан көбүрөөгүн түзөт. Эмгекке жарамдуулардын негизги бөлүгү өнөр жайларда, айыл чарбасында, курулушта иштешет. Алар кен байлыктарын, машиналарды, азык-түлүк жана өнөр жай продукцияларын өндүрүшөт, пахта, дан, картошка, жүзүм өстүрүшөт, имараттарды курушат, б. а. материалдык байлыктарды жаратышат. Билим берүү, илим, маданият, медицина кызматкерлери эмгегинин натыйжалары өзгөчө. Алар эмгегинин натыйжалары да пайдалуу жана керектүү эсептелет (10-сүрөт).

Адамдардын ишкердиги эки – материалдык байлык өндүрүүчү жана материалдык байлык өндүрбөй турган түргө бөлүнөт.

Илим-техниканын өнүгүшү менен материалдык нерселерди өндүрбөгөн тармактын ролу жана бул тармакта иштегендердин саны өсүп отурат. Ал үчүн, эң мурда, өндүрүүчү тармакта эмгектин өнүмдүүлүгү жогорулашы керек. Ошондо гана өндүрүүчү тармактагы эмгекке жарамдуу калктын бир бөлүгү өндүрбөгөн тармакка өтүшү мүмкүн. Эмгекке жарамдуулардын саны жана тажрыйбасы менен бирге алардын руханий жеткилендиги да маанилүү роль ойнойт.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

10-сүрөт. Жумуш менен камсыздалган калктын экономиканын тармактары боюнча бөлүштүрүлүшү (2017-жыл).

Калктын жыныстык курамы. Калктын курамына жыныс жана жаш боюнча баа берүү чоң мааниге ээ (11-сүрөт). Анткени калкты жана адам факторун кайра өндүрүү, негизинен, куду ошол жагдайлардан көз каранды.

Экинчи дүйнөлүк согуштун натыйжасында 1945–1960-жылдарда Өзбекстан калкынын курамында эркектердин саны аялдардын санынан кыйлага аз болчу. Жылдар өтүшү менен бул айырма кыскарып отурду. 1959-жылга келип аялдар 52 пайызды, эркектер 48 пайызды түздү. Учурда калктын курамында эркектер менен аялдардын саны дээрлик өз ара теңешти.

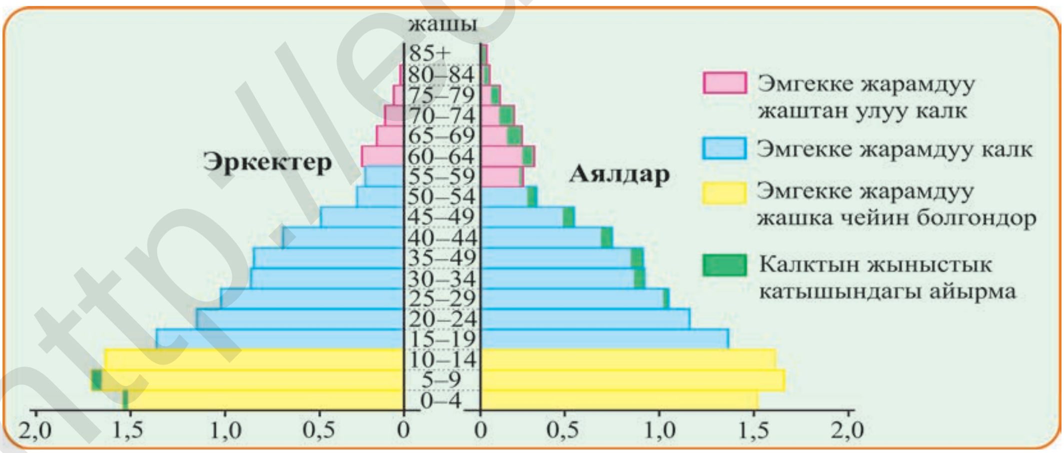

11-сүрөт. Калктын жаш жана жыныс боюнча курамы (миң адам эсебинде).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

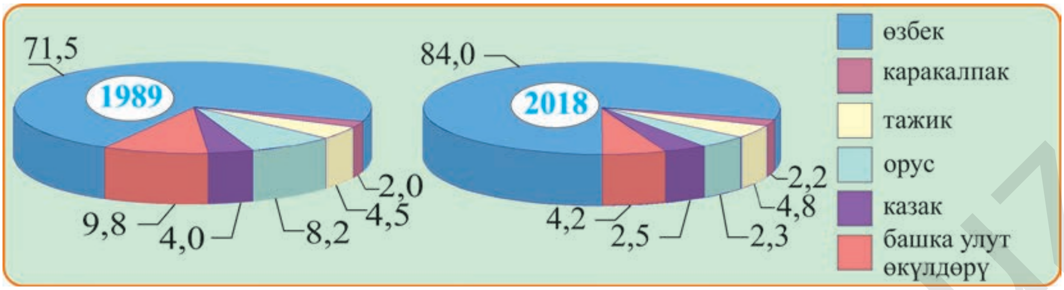

12-сүрөт. Калктын улуттук курамы (пайыздарда).

Калктын улуттук курамында да кийинки 10 жылдыктарта түрдүү улут өкүлдөрүндө төрөлүүнүн түрдүүчө санда экендиги жана миграциянын эсебинен сезилерлүү өзгөрүүлөр болду (12-сүрөт). Өзбектердин үлүшү 1989-жылы 71,5 пайызды түзгөн болсо, 2017-жылга келип дээрлик 84 пайызга жетти. Ошондой эле өлкөдө каракалпактар менен тажиктердин үлүшү да өсту (8-сүрөт).

Калктын улуттук курамына үндөш түрдө ***диний курамы*** да түрдүүчө. Анын негизги бөлүгүн мусулмандар түзөт.

1. Өндүрүш жаатындагы адамдардын ишкердиги өндүрбөөчү тармактагы адамдардын ишкердигинен эмнеси менен айырмаланат?
2. 12-сүрөттөн калктын улуттук курамын үйрөн. Түрдүү улут өкүлдөрүнүн үлүшүндө кандай өзгөрүүлөр жүрүп жатканын аныкта.
3. Калктын жаш жана жыныс пирамидасын үйрөн. Анда баштап эркектердин, 25 жаштан өткөн калкта болсо аялдардын үлүшү жогору экендигинин себептерин түшүндүр.

9-сабак

КАЛК ЖАШАГАН ПУНКТТАР

Табигый шарттын, адамдардын эмгеги жана түрдүү экономикалык-социалдык, тарыхый факторлордун таасиринде шаар, шаарча, айыл, кыштак көрүнүшүндөгү калк жашоочу пункттар пайда болгон.

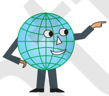

Өлкөбүздө ***119 шаар, 1071 шаарча, 11 миңден ашуун айыл*** жана ***аул*** бар.

Шаар көрүнүшүндөгү Самарканд, Кокон, Бухара, Хива, Ташкент сыяктуу калк жашаган пункттар кол өнөрчүлүк жана соода пайда болгондон кийин пайда болгон. Алар дүйнөдөгү эң байыркы шаарлардан саналат.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

XX кылымдын баштарында Өзбекстандын аймагында 20 га жакын шаар болгон, алар дарыя жана өзөндөрдүн бойлорунда же кербен жолдорунда курулган. Дүйнө кезген араб саякатчысы Ибн Баттута орто кылымдардагы шаарларыбыздын коздугун сүрөттөгөн, андан кумарланган: *«Биз кумдуу чөлдү басып өтүп Харезмге келдик. Бул түркийлердин чоң, маанилүү, көрктүү жана салабаттуу шаары болуп, укмуш базарлары, кең көчөлөрү аябай көп, имараттары кооз, көркөм жерлери бар. Шаарда турмуш кайнайт, калкы көптүгүнөн ал толкунданып турган деңизди элестетет»*. Ибн Баттута Самарканд шаарына саякат жасап, аны төмөнкүдөй сүрөттөйт: *«Самарканд – өтө ири жана аябай кооз шаарлардын бири. Ал Воха ал-Кассирин дарыясынын жээгинде жайлашкан. Дарыянын жээгинде ири сарайлар жана үйлөр бой көтөрүп турат, алар Самарканд калкынын жогорку чебердиктин ээлери экендигинен күбөлүк берет»*.

Учурда байыркы шаарларда түрдүү доордун архитектуралык үлгүлөрү кабаттуу үйлөр, түз жана кең көчөлөр менен жуурулушуп кеткен.

Шаарлар калкынын санына карай чоң (калкы 100 минден ашуун), ири (калкы 250 минден ашуун), өтө ири (калкы 500 минден ашуун) жана «миллионер шаарларга» бөлүнөт (13–14-сүрөттөр). Алар бир

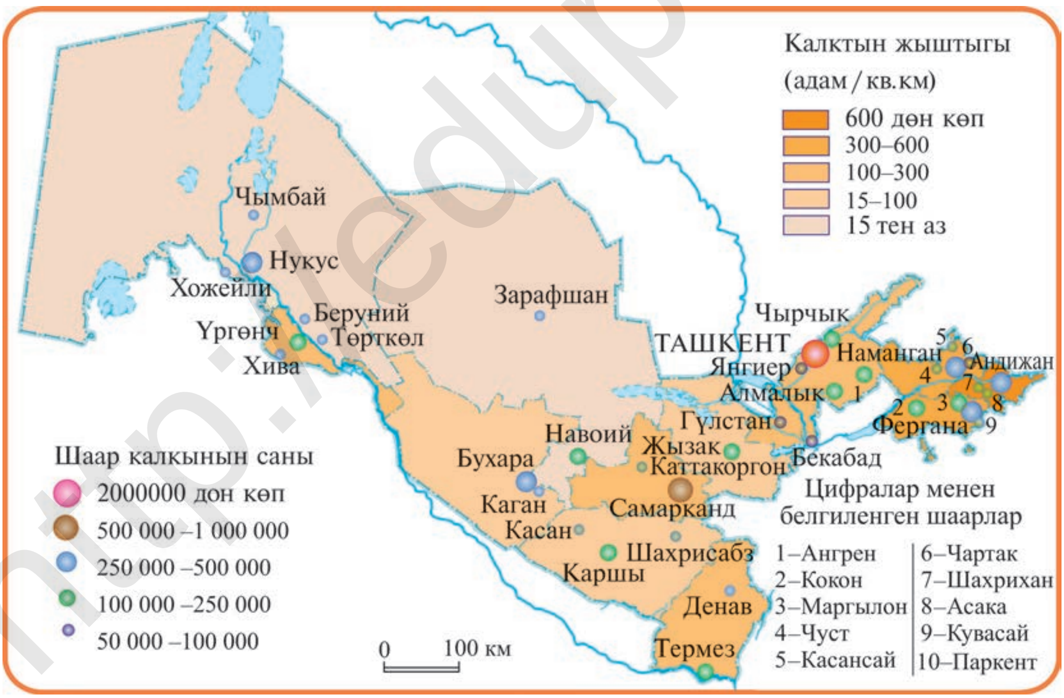

13-сүрөт. Өзбекстандын шаарлары.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

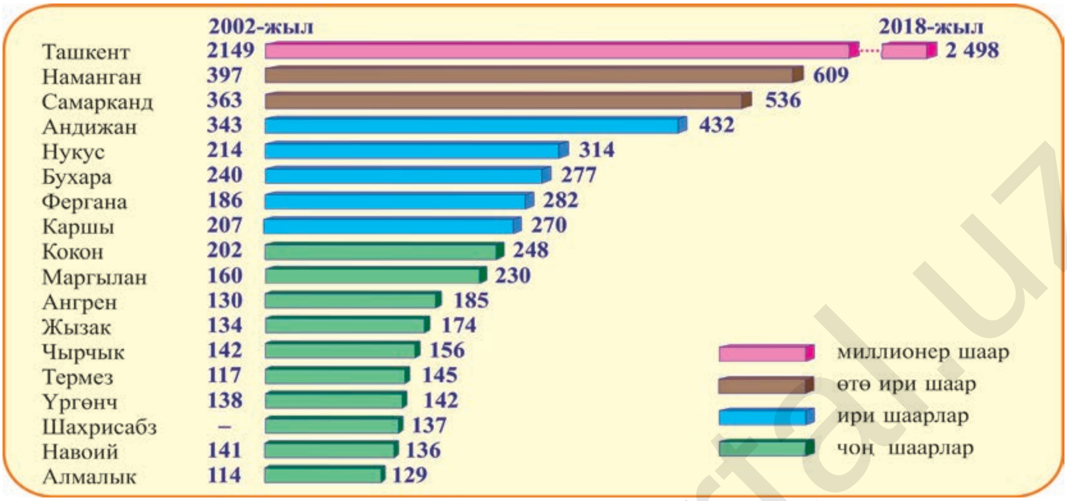

14-сүрөт. Калкы 100 миң адамдан көп болгон шаарлар (миң адам эсебинде).

топ милдеттерди (функцияларды) аткарат. Мындай шаарларга ***көп функциялуу шаарлар*** дейилет. Мисалы, Ташкент – мамлекеттин борбору, өнөр жай шаары, транспорт түйүнү, тарыхый-маданий борбор. Самарканд болсо облустун борбору, өнөр жай борбору жана тарыхый-маданий борбор саналат.

Көп функциялуу шаарлар өтө тез өнүгөт, алардын айланасында ***жандоочу шаарлар*** пайда болуп, ***агломерацияларды*** түзүшөт. Ташкент өлкөбүздөгү эң чоң шаар агломерациясы эсептелет.

Калк жашоочу пункттун шаар эсептелишинин шарты түрдүү өлкөлөрдө түрдүүчө.

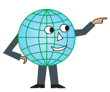

Өзбекстанда калк жашаган пункт ***шаар*** статусун алышы үчүн калкы 7 миң жана андан көп, калкынын 2/3 бөлүгү жумушчу-кызматчы жана алардын үй-бүлөсүнөн турган болууга тийиш.

Калк жашаган пунктка шаар статусун берүүдө андагы шаар жашоо мүнөзүнүн (урбанизациянын) абалы да эсепке алынат (15-сүрөт).

Шаарчалар өнөр жай өнүгүп келе жаткан, жаңы өздөштүрүлүп жаткан жерлерде пайда болот. Искендер, Кегейли, Улугбек, Газган, Заамин шаарчалары ошолордун катарына кирет. Мындай шаарчалардын көпчүлүгүндө калктын басымдуу бөлүгү белгилүү тармакта гана кызмат кылат (нефтчилер шаарчасы, шахтёрлор шаарчасы).

Жаңы шаарлар менен шаарчалар (Ангрен, Бекабат, Алмалык, Чырчык, Навоий, Үчкудук, Тахиаташ, Зарафшан жана башкалар) негизинен кен жана суу байлыктары бар аймактарда курулган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

15-сүрөт. Шаардын жашоо мүнөзү туюнтула турган тармактар.

Тахчиян шаарчасы (Сурхандарыя облусу) көмүр кенинин негизинде пайда болгон. Алар өнөр жай борборлору эсептелет. Жаңы жерлерди өздөштүрүүнүн, айыл чарба чийки заттарын кайра иштөөчү өнөр жайдын негизинде Жаңыжол, Гулстан, Жаңыжер сыяктуу шаарлар пайда болду.

Калк жашаган пункттарды өнүктүрүүдө төмөнкүлөр этибар алынат:

- шаарларды пландаштырууда адамдардын турак-жайы менен ишканасынын ортосу 4—5 км ден алыс болбостугу;
- байыркы шаарларды заманбап шарттарга ээ кылып кайра куруу;
- ири шаарларда калктын саны көбөйгөндүгү натыйжасында экологиялык кырдаалдын бузулушуна себепчи боло турган ишканалардын курулушун чектөө жана барларын көчүрүү.

Айыл калк жашаган пункттары. Калкынын негизги ищкердик түрү айыл чарбасын жүргүзүү, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүү жана айыл жерлерине мүнөздүү болгон башка ишкердикти жүргүзүү эсептелген жерлерге айыл калк жашаган пункттары дейилет.

Айыл калк жашаган пункттары калкынын саны боюнча төмөнкүлөргө бөлүнөт:

Ири калк жашаган пункттар — 5 миң адамдан көп;
Чоң калк жашаган пункттар — 3 минден 5 миң адамга чейин;
Орточо калк жашаган пункттар — 1 минден 3 миң адамга чейин;
Чакан калк жашаган пункттар — бир миң адамга чейин.

Табигый, экономикалык жана тарыхый себептерден өлкөбүздө айылдар бири-бирине жакын жайлашкан жана калкы көп. Өлкөбүздө калктын өсүү темптери айыл калкы турган жерлердин саны жана аянтынын кеңишине алып келүүдө. Чоң айылдарда заманбап има-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

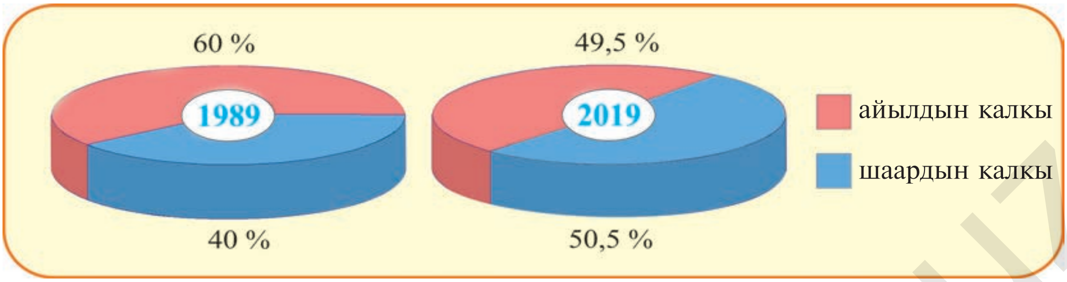

16-сүрөт. Айыл жана шаар калкы үлүшүнүн өзгөрүшү.

раттарга ээ билим берүү жана маданий-тейлөө мекемелери, ооруканалар курулуп жатат. Алар табигый газ, ичилүүчү суу, электр энергиясы менен камсыздалууда. Ошентип айыл калкынын жашоо шарттары шаардыктардын жашоо мүнөзүнө жакындашууда.

Өз кезегинде, айыл калк жашаган пункттарынын кеңиши айыл чарбасына жарактуу жерлердин азайышына алып келүүдө. Ошондуктан айыл калк жашаган пункттарынын чек арасын белгилөө жана өзгөртүү район акимчилиги органдары тарабынан алардын пландаштырылышына, курулушуна жана чарбанын ичиндеги жер түзүү долбоорлоруна ылайык ишке ашырылат.

Айыл жерлерде чакан бизнес жана ишкердиктин өнүктүрүлүшү натыйжасында көптөгөн чакан өнөр жай ишканалары курулууда. Жогорудагы факторлор себептүү көптөгөн айыл калк жашаган пункттарына шаарча статусу берилди, натыйжада эгемендүүлүккө чейин 60 пайызга чейин калкы айылда жашаган аграр республика калкынын жарымынан көбү шаарларда жашоодо (16-сүрөт).

1. Өзбекстанда шаарлардын пайда болушуна көбүрөөк кандай факторлор таасирин тийгизүүдө?
2. Картадан пайдаланып:
а) пайдалуу кендердин; б) транспорт түйүндөрүнүн; в) айыл чарба өндүрүшүнүн негизинде түзүлгөн шаарчалардын аттарын дептерине жазып ал.
3. Сен жашап жаткан же сага жакын шаар кандай функцияларды (милдеттерди) аткарат?
4. Калк жашаган пункттардын кандай түрлөрүн билесиң?
5. Калктын эмне менен алектенүүсү анын географиялык таралышы жана жыштыгы менен кандайча байланышта экендигин мисалдар менен түшүндүр.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

III ГЛАВА. УЛУТТУК ЭКОНОМИКАНЫН КУРАМДЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

10-сабак

ӨЗБЕКСТАНДЫН УЛУТТУК ЭКОНОМИКАСЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

Дүйнөнүн саясий картасында 1991-жылдын 1-сентябрында жаңы эгемендүү мамлекет – Өзбекстан Республикасы пайда болду. Ошол күндөн баштап «өзүнө мүнөздүү жана өзүнө ылайык» өнүгүү жолун тандады. Бул жолдун өзүнө мүнөздүүлүгү мамлекеттин экономикасын өнүктүрүүнүн 5 принцибинде таасын туюнтулган.

Өзбекстандын экономикасын өнүктүрүүнүн принциптери: **1.** Экономиканын саясаттан жогору турушу. **2.** Мамлекет реформа-

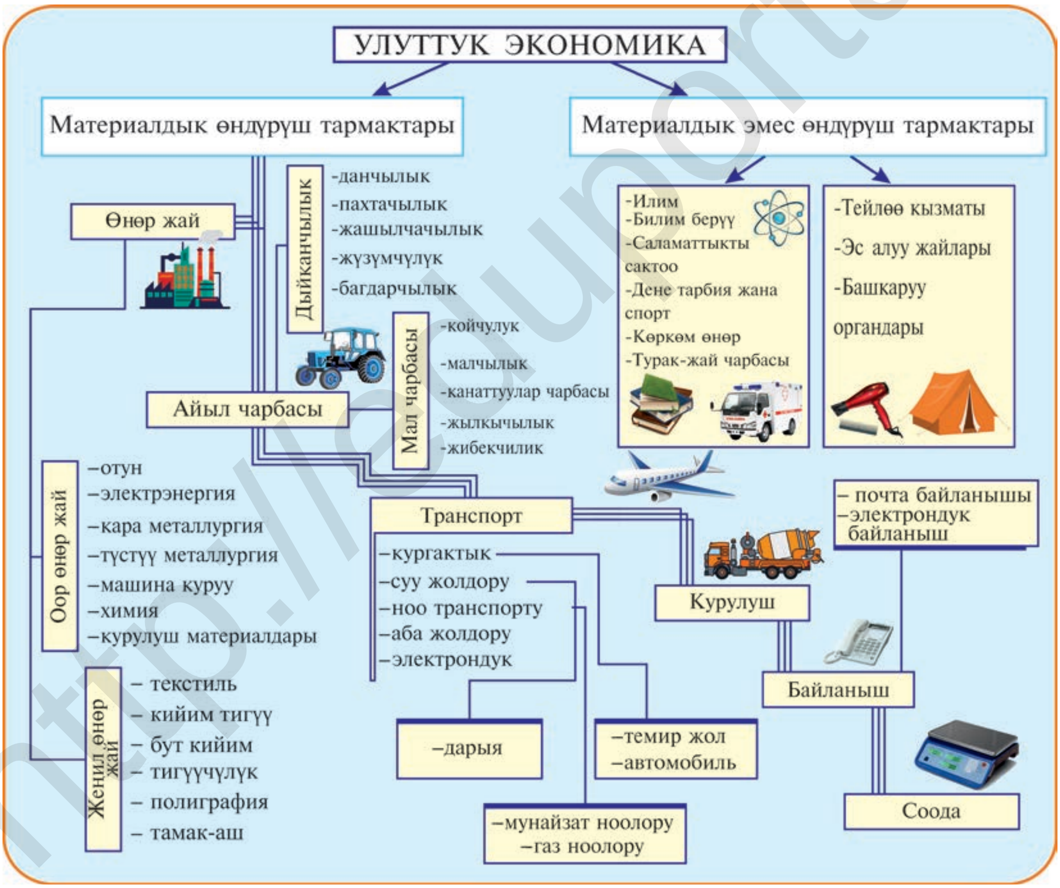

17-сүрөт. Өзбектандын улуттук экономикасынын түзүлүшү.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

http://eduportal.uz

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

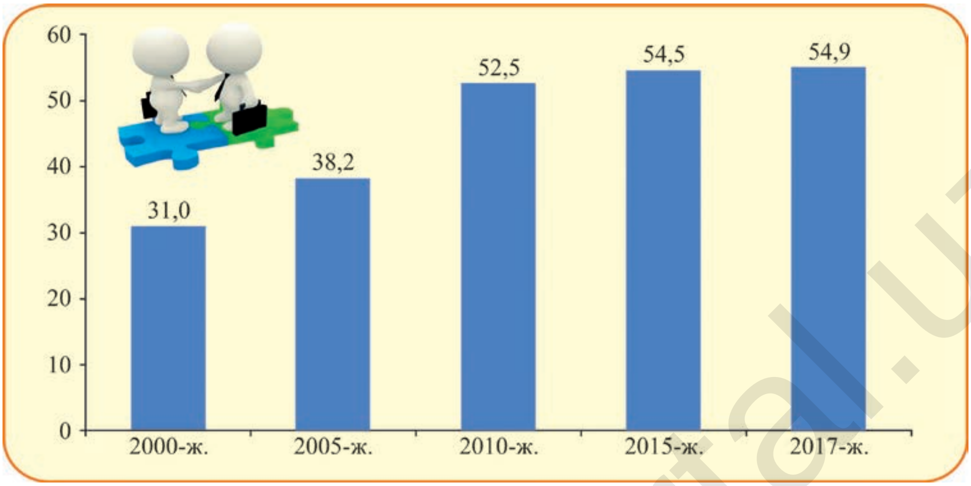

18-сүрөт. Чакан бизнестин жалпы дүң продукциядагы үлүшү (жалпы ички дүң продукцияга салыштырмалуу пайыз эсебинде).

лардын демилгечиси. **3.** Бардык тармактарда мыйзамдын үстөмдүгү. **4.** Күчтүү социалдык саясатты ишке ашыруу. **5.** Базар мамилелерине баскычтар менен өтүү.

Базар экономикасына өтүү менен Өзбекстандын экономикасынын түзүлүшү таптакыр өзгөрүүдө. Жакынкы тарыхта айыл чарбасы алдынкы орунду ээлеген өлкөбүздө оор өнөр жайдын үлүшү жогорулоодо. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарынан эле айыл чарбада пахта жеке бийлигин жоюуга киришилди. Өнөр жай болсо автомобиль куруу, компьютер техникасы, уюлдук телефондор, кең түрдөгү турмуштук электр-техника продукцияларын өндүргөн жаңы тармактардын эсебине көп тармактуу боло баштады. Өлкөбүздө **2017—2021-жылдарда Өзбекстан Республикасын өнүктүрүүнүн беш негизги багыты боюнча Аракеттер стратегиясы** кабыл алынгандан кийин улуттук экономиканы өркүндөтүү жаңы баскычка көтөрүлдү. Алсак, Аракеттер стратегиясынын «Экономиканы өнүктүрүү жана либералдаштыруу» деп аталган үчүнчү негизги багытында улуттук экономиканын шайкештигин жана туруктуулугун камсыздоо, анын курамында өнөр жай, тейлөө жааты, чакан бизнес жана жеке ишкердиктин үлүшүн чоңойтуу милдети коюлган. Ошол себептүү өлкөдө өнөр жайдын, биринчи кезекте, оор өнөр жайынын үлүшү тез өсүүдө. Мына ошондой өзгөрүүлөрдүн натыйжасында ***ички дүң продукциянын курамында өнөр жайдын үлүшү 30,6 пайыздан көптү түзүүдө*** (2018-ж.). Бул көрсөткүч 2000-жылы 14,2 пайызды түзгөн болчу. Учурда өлкөбүздүн экономикасы өз ара байланышкан өнөр жай, айыл чарбасы, транспорт, курулуш, соода, илим,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

билим берүү, саламаттыкты сактоо сыяктуу тармактарды өзүндө бириктирет (17-сүрөт).

Оор өнөр жайдын, айныкса, машина куруунун тез өнүгүшү айыл чарбасынын, жеңил жана тамак-аш өнөр жайлары ишканаларынын өнүмдүү машина жана механизмдер менен кайра жабдылышына, өлкөнүн коргоо кубатуулугунун өркүндөшүнө өбөлгө түзөт. Негизи, мамлекет техникалык көз карандылыктан кутулат.

Мамлекеттин базар мамилелерине баскыч менен өтүшүнүн дагы бир шарты чакан бизнес жана жеке ишкердикти өнүктүрүү саналат. Чакан бизнести ар тараптан колдоп-кубаттоонун жана дагы да өнүктүрүүнүн натыйжасында анын жалпы ички продукциядагы үлүшү бир калыпта чоңоюуда (18-сүрөт).

Эгемендүүлүккө чейин Өзбекстандын айыл чарбасы, негизинен, ***экстенсивдүү*** жол менен өнүккөн.

Экстенсивдүү чарба жүргүзүү – өндүрүштү илимдин жетишкендиктери, заманбап механизациянын мүмкүнчүлүктөрүнүн ордуна табигый байлыктарды өздөштүрүү менен жогорулатуу.

Бул усулдун натыйжасында отун, энергия, адам фактору, айныкса, суу көп сарпталды. Суу сарпталашынын көбөйүшү Арал кырсыгын келтирип чыгарган себептерден болду. Жерден пайдалануудагы каталар болсо жаратылыштын булганышына жана топурак түшүмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келди.

Демек, ***экстенсивдүү жол*** белгилүү убакытта өнүгүүнү камсыз кылса да, анын олуттуу терс таасири да болот. Ошол себептен өлкөбүз интенсивдүү чарба жүргүзүү усулуна өтүү милдетин коюуда.

Интенсивдүү чарба жүргүзүү – илим-техниканын жетишкендиктерин экономикага тез алып кирүү, чийки зат жана байлыктарды үнөмдөп, чыгаша чыгарбай толук пайдалануу усулу.

Интенсивдүү чарба жүргүзүү усулунан пайдаланган түрдө чет өлкөлөр менен шериктештикте заманбап технологияга негизделген орток ишканалар түзүлүүдө.

Өзбекстан улуттук экономикасынын интенсивдүү жол менен өнүгүшү эмгектин натыйжалуулугун, продукциянын сапатын жана өндүрүштүн өнүмдүүлүгүн дүйнөлүк деңгээлге чыгышын камсыз кылат.

1. Өндүрүштү интенсивдештирүү дегенде эмнени түшүнөсүң?
2. Экстенсивдүү жол кандай натыйжаларга алып келет?
3. Кайсы тармактар материалдык нерселерди өндүрбөй турган тармактар эсептелет?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

11-сабак ӨНӨР ЖАЙ – УЛУТТУК ЭКОНОМИКАНЫН ТАЯНЫЧ ТАРМАГЫ

Мурда өлкөбүз, негизинен, пахтачылык менен каракөлчүлүккө гана адистешкен болсо, эми Өзбекстандын экономикасы жүздөгөн адистешкен тармактарга ээ (19-сүрөт).

Өнөр жай – улуттук экономиканын материалдык байлык өндүрүүчү маанилүү тармагы. Экономиканын бардык тармактарында техниканын өнүгүшү өнөр жайдан көз каранды. Өнөр жайдын өнүгүшү менен жаңы калк жашаган пункттар, транспорт жолдору пайда болот. Айыл чарбанын, курулуштун жана сооданын өнүгүү деңгээли жогорулайт, жаратылыштан пайдалануу да олуттуу түрдө өзгөрөт.

Экономиканын башка тармактары сыяктуу өнөр жай да түрдүү жерлердеги ишкана (завод, кен, электр станциясы сыяктуу)лардан турат. Алардын көпчүлүгү мамлекеттик мүлк болуп келди жана азыркы күндө алар менчиктештирилүүдө. Менчиктештирилген өнөр жай ишканалары базар мамилелерине мүнөздүү талап жана сунуштун негизинде иштейт. Бул жараян өнөр жайдын өнүгүү динамикасына да белгилүү деңгээлде таасирин тийгизет. Учурда Өзбекстан өнөр жайын-

19-сүрөт. Маанилүү өнөр жай түйүндөрү.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE
http://eduportal.uz

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

20-сүрөт. Өнөр жай тармактарынын продукция өндүрүү курамы (пайыз эсебинде).

да газ өндүрүү, түстүү металлургия, машина куруу жана металлды иштетүү, жеңил жана оор өнөр жайлары жетекчилик кылууда (20-сүрөт).

Өнөр жай, айыл чарба жана транспорттун аймактык жайлашуусуна бир топ факторлор таасирин тийгизет. Алардан эң маанилүүсү – илим-техникалык ачылыштар: энергия жана чийки заттын жаңы түрлөрү, жаңы технологиялык жараяндар, жаңы транспорт каражаттарынан пайдалануу аркылуу өндүрүштү жайлаштыруунун принциптери да өркүндөйт. Ишканалар чийки зат, отун, энергетика, суу жана атүгүл жумушчу күчүнөн (адам факторунан) пайдалануу боюнча көп чийки зат, энергия, суу жана эмгек талап кылган сапаттар боюнча топторго бөлүнөт. Алардын ар бирине мүнөздүү таяныч ишкананын чегинде ондогон майда ишканалар өндүрүш боюнча байланышта болот. Буга ***өндүрүштүн комбинаттык формасы*** дейилет.

Ишканалар ар түрдүү чондукта болот. Мисалы, көпчүлүк кийим тигүү ишканалары бир имаратка жайлашса, мунайзатты кайра иштөөчү, металлургия комбинаты сыяктуу ишканалар орточо чондуктагы шаардын аянтына тең жерди ээлейт.

Техниканын өнүгүшү доорунда эмгек өнүмдүүлүгүн жогорулатууда өндүрүштү борборлоштуруудан пайдаланылды.

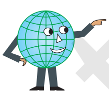

Өндүрүштүн борборлошуусу – өндүрүштүн ири ишканаларда чогулушу.

Бирок өткөн кылымдын ортолорунда пайда болгон өндүрүштү уюштуруунун бул формасы азыркы күндө социалдык жана экологиялык көйгөйлөрдүн күчөшүнө себепчи болууда.

Белгилүү болгондой, өлкөбүздө калктын дээрлик жарымы айылдарда жашайт. Айылдын калкын иш менен камсыздоо үчүн адис-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

тештирилген ишканаларды көбүрөөк айыл жерлерине курган оң. Ошондуктан ири комбинаттарга караганда тар адистиктеги орто жана чакан ишканаларды курууга өзгөчө көңүл бурулууда. Мунун натыйжасында ***адистешүү,*** башкача айтканда өндүрүштүн, негизинен, бирдей продукция чыгарган уюштуруучу формасы жаралат. Адистешкен ишканаларда жумушчулардын эмгек тажрыйбаларынан жакшыраак пайдаланылат, продукция бирдигине сарпталган каражат азаят жана аягында эмгектин өнүмдүүлүгү ишке ашат. Мындай адистешкен ишкана чийки зат, тетик, машина шаймандарын жана башкаларды жеткирип турган башка ишканалар менен ***кооперативдешүү*** мамилелерин орнотот.

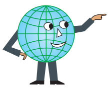

Кооперативдешүү (шериктештик) – өндүрүштүн даяр продукция чыгарууда бир нече ишкана катышкан формасы.

Адистештирүү жана кооперативдешүү социалдык эмгектин натыйжалуулугун жогорулатат. Илимий-техникалык ачылыштарды өндүрүшкө токтоосуз түрдө алып кирүү үчүн илимий өндүрүштүк бирикмелер түзүлөт. Бул жерде машина жана материалдардын жаңы түрлөрүн жаратуучу илим изилдөө институттары менен аларды өндүрүүчү ишканалар өз ара биригет. Ошону менен бирге түрдүү тармактардын ортосунда өндүрүштүк мамилелердин күчөшү жүрөт. Өндүрүштүк жараяндары өз ара байланышкан тармактардан тармактар аралык комплекстер куралат.

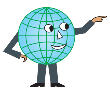

Комплекс – өндүрүштү уюштуруунун экономикалык натыйжалуулукка багытталган маанилүү формасы.

Комплексте кайсы тармак маанилүү, жетекчи болсо, тармактар аралык комплекс ошонун аты менен аталат. Учурда Өзбекстандын улуттук экономикасында бир канча тармактар аралык комплекстер калыптанган. Кийинки темаларда аларды бир-бирден карап чыгабыз.

1. Өндүрүштүн ирденүүсү деп эмнеге айтылат?
2. Өндүрүштүн адистешүүсү жана кооперативдешүүсү дегенде эмнени түшүнөсүң? Адистешкен ишканалар кандай артыкчылыктарга ээ?
3. Эгемендүүлүктөн кийинки доордо орто жана чакан ишканаларды курууга өзгөчө көңүл бурулгандыгынын себеби эмнеде?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

12-сабак ОТУН-ЭНЕРГЕТИКА КОМПЛЕКСИ

Бул комплекске отун (отунду казып алуу, аны кайра иштетүү), электр энергетика өнөр жайлары кирет (21-сүрөт). Электр энергиясын өндүрүү жана андан пайдалануу өлкө экономикасы жогорулашынын маанилүү фактору эсептелет. Окумуштуулар күндүн, шамалдын, геотермалдык жана жылуулук булактарынын энергиясы сыяктуу түгөнгүс энергия булактарынан кең көлөмдө пайдалануу жолдорун издешүүдө.

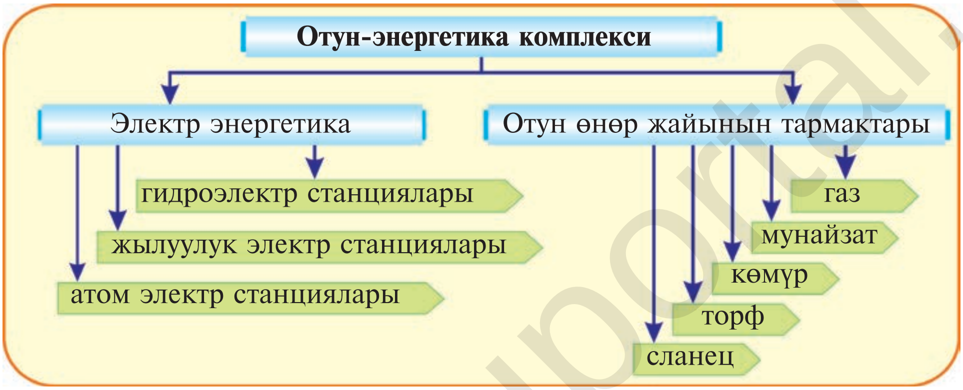

21-сүрөт. Отун-энергетика комплексинин курамы.

Энергетика байлыктарына ***отун байлыктары*** (көмүр, мунайзат, газ, торф, сланец, жыгач отун) жана ***гидроэнергия байлыгы*** (жогорудан түшүп жаткан дарыя суусунун энергиясы) кирет. Отун байлыктары өлкөбүз экономикасынын бардык тармактары үчүн энергиянын негизги булагы эсептелет. Отун түрлөрүнүн үлүшүн салыштыруу үчүн алар шарттуу отунга айландырылат.

Шарттуу отун деп, 1 кг таш көмүр күйгөндө алынган (7 млн кал) энергияга айтылат. Анын жылуулук коэффициенти 1 ге барабар. Башка отундар күйгөндө алынган жылуулук 1 кг таш көмүрдүн жылуулук коэффициенти, б. а. 1 ге салыштырмалуу бааланат (1-жадыбал).

Жылуулугу (калориясы) аз болгон отундан (торф, сланец, күрөң көмүр) казып алынган жеринде пайдаланган макул. Анткени алар алыска ташылганда кымбатка түшөт. Ошондуктан алар жергиликтүү отун эсептелет. Отун байлыктарынын наркы жалаң калориясынан гана эмес, пайдалануу мүмкүнчүлүгүнөн, казып алуу каражаттарынан да көз каранды. Мунайзат менен газ эң үнөмдүү отундардан сана-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Отундун түрү	1 кг отун күйгөндө чыккан жылуулук		Жылуулук коэффициенти
	Жоулда	Калорияда	
Табигый газ	$4{,}4\cdot10^{7}$	$10{,}6\cdot10^{6}$	1,5
Мунайзат	$4{,}4\cdot10^{7}$	$10{,}6\cdot10^{6}$	1,5
Таш көмүр	$2{,}9\cdot10^{7}$	$7{,}0\cdot10^{6}$	1,0
Күрөң көмүр	$1{,}3\cdot10^{7}$	$3{,}1\cdot10^{6}$	0,45
Күйүүчү сланец	$1{,}8\cdot10^{7}$	$2{,}1\cdot10^{6}$	0,30
Торф	$1{,}4\cdot10^{7}$	$3{,}4\cdot10^{6}$	0,48
Кургак отун	$1{,}0\cdot10^{7}$	$2{,}4\cdot10^{6}$	0,34

22-сүрөт. Ар түрдүү отундардын күйүү жылуулугу.

лат, анткени аларды казып алуу жана иштетилчү жерлерге ноолор аркылуу жиберүү арзанга түшөт. Ошондуктан ар түрдүү отунду казып алуунун жана андан пайдалануунун көлөмү мезгилдүү түрдө өзгөрүп турат (23-сүрөт).

Түрдүү отундарды казып алуу жана өндүрүлгөн энергия (киреше) менен алардан экономикада пайдалануу (сарптоо)нун катышына ***отун-энергетика балансы*** дейилет.

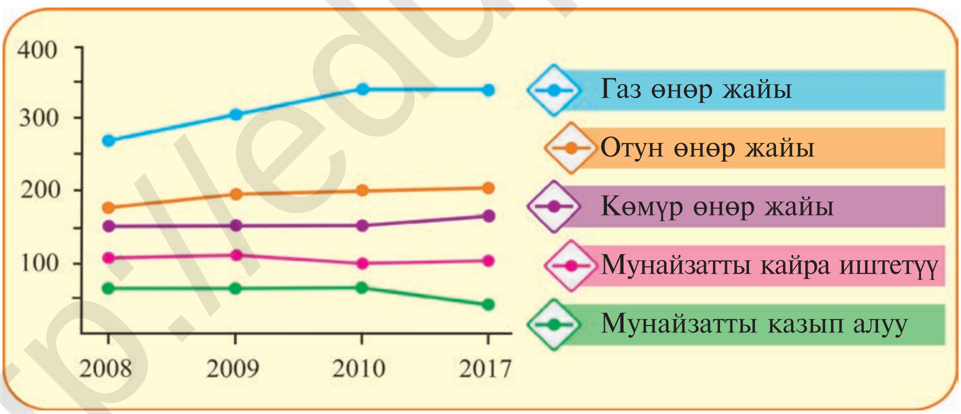

23-сүрөт. Отун сарпынын динамикасы (1995-жылдагыга салыштырмалуу пайыз эсебинде).

1. Энергетика байлыктарынын негизги түрлөрүн айтып бер.
2. Отун-энергетика балансы дегенде эмнени түшүнөсүң?
3. Өзбекстандын отун-энергетика балансында кандай өзгөрүүлөр болуп жатат жана мунун себеби эмнеде?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

13-сабак МУНАЙЗАТ ЖАНА ГАЗ ӨНӨР ЖАЙЫ

11-сабактын темасынан отун өнөр жайынын өнөр жай дүң продукциясындагы үлүшүн аныкта.

Газ өнөр жайы. Отун өнөр жайынын эң кенже тармагы — газ өнөр жайы кийинки жылдарда тез темптер менен өнүгүп жатат. Газ – отундун эң арзан түрү. Андан өнөр жайларда да, маданий тейлөөдө да пайдаланылат. Газ химиялык чийки зат да саналат. Отундун башка түрлөрүнө караганда газ абаны өтө аз санда булгайт.

Өлкөбүздө көмүр жана мунайзатка караганда табигый газ кыйла көп. Газ кендери мунайзат кендери менен жанаша жатат. Газдын азыраак бөлүгү (жандоочу газ) мунайзат менен бирге казып алынат, бирок негизги бөлүгү нукура газ кендеринен алынат. Республикабызда өткөн кылымдын ортолорунда баштап Фергана өрөөнүндөгү газ кендеринде кездешкен жандоочу газдан өнөр жайда, калкты тейлөө керектөөлөрүндө пайдаланыла башталды. Ошол доордо Өзбекстанда бардыгы болуп 9 млн куб метр табигый газ өндүрүлгөн болсо, учурда өндүрүлүп жаткан газ 60 млрд куб метрге жакынды түзөт. Табигый газдан пайдалануунун натыйжасында өлкөнүн отун балансында олуттуу өзгөрүүлөр болду.

Мунайзатты экспорттоочу мамлекеттер уюму – ОПЕКтин расмий маалыматтары боюнча Өзбекстан табигый газды казып алуучу өлкөлөрдүн рейтингинде 14-орунду ээлейт (24-сүрөт).

Фергана өрөөнүнөн тышкары Бухара, Сурхандарыя, Кашкадарыя

№	Мамлекет	Жылына млрд м³	Үлүшү (%)
1	АКШ	751,063	20,66
2	Россия	642,242	17,66
3	Иран	226,905	6,24
4	Катар	182,830	5,03
5	Канада	174,051	4,79
6	Кытай	136,628	3,76
8	Саудия Арав.	110,860	3,05
10	Түркмөнстан	81,765	2,25
13	БАА	61,084	1,68
14	Өзбекстан	57,700	1,59
15	Австралия	56,293	1,55
16	Нидерландия	50,543	1,39
18	Улуу Британия	43,022	1,18
22	Мексика	41,227	1,13
26	Индия	31,139	0,86

Булак: ОПЕК, 2017-ж.

24-сүрөт. Өзбекстандын табигый газ казып алуучу өлкөлөрдүн ичиндеги орду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

облустары жана Каракалпакстандын аймактарынан бай табигый газ кендери табылып, Өзбекстан газды экспорт кыла баштады (25-сүрөт).

Газ ноолор аркылуу жиберилгендиктен, транспорт сарпы ар кандай отунду ташыгандан арзанга түшөт

Газ ноолорунун узундугу тез чоңоюуда. Алгачкы табигый газ ноолору Фергана өрөөнүндө курулган. Өзбекстанда ысык күндөр көп болгондуктан, газ кышында көп талап кылынат. Газды көп керектеген Ташкент, Фергана, Андижан сыяктуу шаарларда жайында үнөмдөлгөн газ жер асты сактагычтарында чогултулуп, кышында пайдаланылат. Газ сапаттуу отун гана эмес, химия өнөр жайы үчүн баалуу чийки зат да. Ага болгон талап химия, жылуулук электр станцияларында, турмуш-тиричиликте барган сайын күчөөдө. Кошумча газ өндүрүүнүн жолдору изделип, ноолордун газ өткөрүмдүүлүгү ашырылууда.

Мунайзат өнөр жайы. Мунайзатсыз азыркы заман экономикасын жүргүзүүгө болбойт. Мунайзат чийки бойдон иштетилбейт. Кайра иштөөнүн натыйжасында андан түрдүү отундар, б. а. химиялык продуктулар алынат. Мунайзат өндүрүүнүн каражаты көмүр өндүрүү каражатынан орто эсепте 4 эсеге аз. Улуттук экономикада мунайзаттан кеңири пайдалануу өтө көп каражатты үнөмдөөгө өбөлгө түзөт.

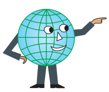

Продукция бирдигин алуу (алсак, 1 т мунайзат өндүрүү) үчүн кеткен акчада туюнтулган бардык каражатка ***продукциянын өздүк наркы*** дейилет.

Мунайзаттын өздүк наркы кендин тереңдигине караганда мунайзатка канчалык бай экендигинен көз каранды. Өндүрүүнүн эң арзан усулу фонтан усулу болуп, мында мунайзат кудуктардан кендеги басым аркылуу атып чыгат. Басым азайганда, түрдүү усулдар менен жогорулатылат. Мунайзатты насос аркылуу алуу да кеңири колдонулат. Газ өңдүү мунайзатты да ноо аркылуу жиберүү аны ташуунун эң арзан жана коопсуз усулу саналат (*темир жолдо ташыганга караганда 4 эсе арзан*). Өзбекстанда алгачкы жолу мунайзат 1904-жылы Чымган кенинен алынган. Ноо транспорту мунайзатты керектөөчүлөргө бир калыпта жеткирип берүүнү камсыз кылат.

25-сүрөт. Мубарак мунайзатты кайра иштөөчү ишканасы.

Илгери мунайзат каерден алынса, ошол жерде кайра

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

26-сүрөт. Мунайзат-газдуу чөлкөмдөр.

иштелген. Азыр мунайзатты кайра иштөө өнөр жайынын продукциялары каерде көп керектелсе, мунайзат ошол жерге жеткирилип, кайра иштелет. Антпесе, мунайзат продуктуларынын ар бир түрүн жиберүү үчүн өз алдынча ноо керектелип, транспорт каражаттары кымбаттап кетет.

Өлкөбүздө жүргүзүлүп жаткан геологиялык чалгындоо натыйжасында көптөгөн газ-мунайзат кендери табылууда (26-сүрөт). Алсак, 1992-жылы Наманган облусунда ири Миңбулак мунайзат кени ачылды.

Мунайзатка болгон керектөөнүн тынымсыз жогорулап жатканын эсепке алып, Бухара облусунда жылына 5 млн тонна мунайзатты кайра иштеген комбинат курулду. Бул ишкана 1997-жылдан баштап продукция бере баштады. Учурда 50 түрдөн ашык мунайзат продуктулары өндүрүлүүдө.

Өзбекстанда керектөөгө жетишпеген мунайзат чет өлкөдөн импорттолот. Учурда кайра иштөө ишканалары бир жылда 11 млн тонна мунайзатты кайра иштөө кубаттуулугуна ээ.

Өнүккөн өлкөлөргө салдыштырмалуу бизде энергияны керектөөдө мунайзаттын үлүшү кыйла жогору. Отун-энергетика балансында мунайзат продуктуларынын үлүшү келечекте азаюуга тийиш. Ал үчүн автомобиль жана тракторлорду жаңы үнөмдүү технология менен жабдуу керек. Бул көп каражат талап кылган кыйла татаал иш. Демек, жакынкы он жылдыктарда да отун-энергетика балансында мунайзаттын үлүшү туруктуу түрдө сакталып калат.

1. Алгачкы ишке түшүрүлгөн газ кендерин география дептерине жаз.
2. Газ ноолору кайсы шаарга кайсы кенден келишин картадан аныкта.
3. Мунайзат алынган кендерди картадан аныкта.
4. Газ жана мунайзатты кайра иштөөчү ишканаларды жайгаштыруу кандай жалпылыкка ээ?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

14-сабак

КӨМҮР ӨНӨР ЖАЙЫ

Бул өнөр жайдын курамында бир нече көмүр кендери бар. Көмүрдүн кору 2 млрд тоннаны түзөт. Алгачкы көмүр Ангрен кенинен 1950-жылдарда казып алынган. Ал жер кыртышына жакын жайлашкан. Анда көмүрдүн 9/10 бөлүгү ачык усулда казып алынууда (27-сүрөт).

27-сүрөт. Ангрен кенинде көмүрдүн ачык усулда казып алынышы.

Ар бир шахтёрдун ачык усулда казып алган көмүрү шахта усулунда казып алынгандан 6 эсе өнүмдүү келет. Ошону менен бирге, карьер (бассейн) канчалык чоң болсо, каражат ошончолук аз болот. Ангрендин көмүрү сапаты төмөн күрөң көмүр. Ошентсе да Өзбекстандагы башка көмүр кендерине караганда көмүрдүн кору чоң, керектөөчүгө жакын жана кыртышта жайгашкандыктан, көмүр казып алуу тез темптер менен өстү. Анын негизги бөлүгү жакын жердеги ЖЭСте иштетилет. Бир бөлүгү жердин астында газга айландырылат. Көмүрдүн курамында сейрек кездешүүчү жана чачыраган элементтер, күлбото кездешет, алардын бардыгынан пайдалануу кендин натыйжалуулугун дагы да жогорулатат. Бирок көмүрдүн ачык усулда казып алынышынын натыйжасында чоң-чоң аянттарды кендин калдыктары ээлеп, түтүн жана курумдан айыл чарбасы олуттуу зыян көрүүдө.

Мындай жагымсыз жагдайдын чарасы иретинде көмүр өнөр жайынан запкы тарткан аянттар ***рекультивация*** кылынууда, б. а. кайра калыбына келтирилүүдө, шахталардын калдыктарынан пайда болгон дөңсөөлөрдү өсүмдүктөр менен каптоонун, көмүрдү ноолор аркылуу ташуунун чаралары көрүлүүдө.

Сурхандарыянын Сарыасия районунда 1950-жылы Шаргун көмүр кени ишке түшүрүлгөн. Кендеги көмүр жогорку сапаттуу болуп, шахта усулунда казып алынат. Көмүрдүн майдасынан ошол жерде брикет жасалат.

Брикет – көмүрдүн күкүмү басым астында же жабышкак затка аралаштырылып, шарча формасына салынган продукция.

Көмүр тоолордун үстүнөн узундугу 17 км ден ашуун асма зым жол аркылуу темир жолго жеткирилет. Ангрен, Шаргун жана Байсун

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

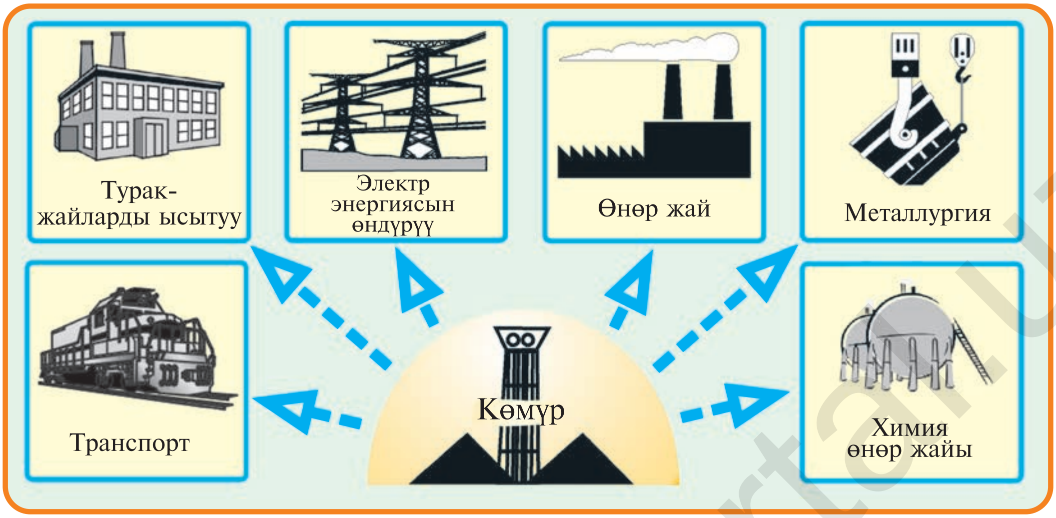

28-сүрөт. Улуттук экономикада көмүрдөн пайдалануу.

кендеринен жыл сайын 4 млн тоннага жакын көмүр казып алынууда. Бирок бул сан Өзбекстандын көмүргө болгон талабын канааттандыра албайт. Анткени металлургия, химия сыяктуу өнөр жай тармактарынын өнүгүшү ага болгон талапты күчөтүүдө (28-сүрөт).

Ошентип, Өзбекстанда көмүрдүн негизги кору Ангрен, Шаргун жана Байсун кендеринде жайлашкандыгын билип алдык.

Көмүр өнөр жайына тиешелүү төмөнкү маалыматты билип ал. Өлкөбүздө өндүрүлүп жаткан көмүрдүн дээрлик бардыгы (97,4 пайызы) күрөң көмүр, калган бөлүгүн таш көмүр түзөт. Мамлекетибизде көмүр өндүрүүнүн өзүнө мүнөздүү дагы бир өзгөчөлүгү – бул анын 90–95 пайызы ачык усулда казып алынгандыгында.

Табигый газ өнөр жайы эми гана калыптанып келе жаткан жылдары (1961-жыл) Ангрен көмүр кенинин жер асты газогенераторлорунда көмүрдү жогорку басымдагы аба агымы жардамында газга айландырган «Жерастыгаз» станциясы ишке түшүрүлгөн эле. Учурда андан өнүмдүү пайдаланып, күрөң көмүрдүн бир бөлүгү жердин астында газга айландырылууда. Ошентип ачык усулда өндүрүлгөн көмүрдүн маанилүүлүгү да жогорулап барууда.

1. Өлкөбүздүн көмүр, мунайзат, газ кендери каерлерде жайлашкан?
2. Отун өнөр жайынын курамы келечекте кандайча өзгөрөт?
3. Шаргун көмүр кени менен Ангрен көмүр кендеринин өзгөчөлүктөрү эмнеде?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

15-сабак

ЭЛЕКТР-ЭНЕРГЕТИКАСЫ

11-сабактын темасынан электр энергетикасынын өнөр жай дүң продукциясындагы үлүшүн аныкта.

Улуттук экономиканы тез өнүктүрүү үчүн электр энергиясын өндүрүүнү башка тармактарга караганда батыраак күчөтүү зарыл.

Өлкөбүздө өндүрүлүп жаткан электр энергиясынын ***90 пайызын жылуулук электростанциялары (ЖЭСтер)*** берет.

Өзбекстанда Ташкент, Жаңы Ангрен, Сырдарыя, Навоий, Талимаржан сыяктуу ири ЖЭСтер бар (29-сүрөт). ЖЭС кыйла тез жана арзанга курулат. Экономика үчүн электр энергиясынын өздүк наркы төмөн болушу маанилүү саналат. Электр энергиясынын өздүк наркы адегенде электр станцияларында иштетилген отунду казып алуу жана ташып келтирүү сарптарынан көз каранды. Ошондуктан электр станциясын куруу үчүн жай тандалганда отунду алып келүү жана электр энергиясын берүүгө кете турган сарптар салыштырып көрүлөт.

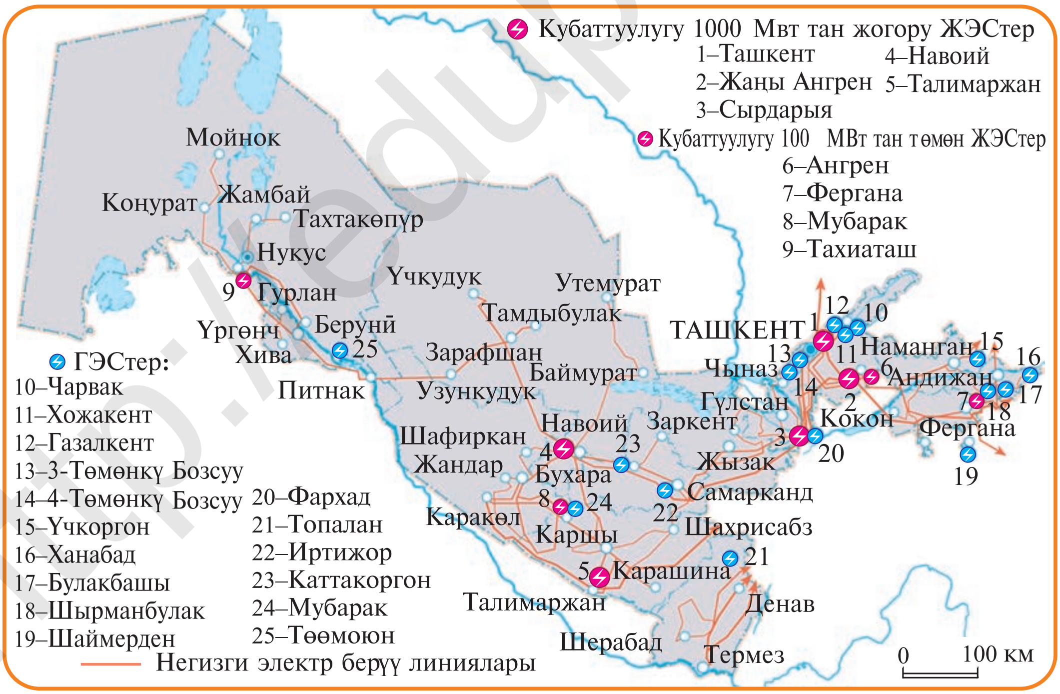

29-сүрөт. Өзбекстандагы негизги электр станциялары жана электр берүү линиялары.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Эгерде отунду алып келүүнүн сарпы электр энергиясын берүү сарпынан көп болсо, электр станциясын отундун булагына жакын жерге куруу, ал эми энергияны берүү кымбатка түшсө, аны керектөөчүгө жакын жерге куруу пайдалуу эсептелет (чиймеге кара).

Отун ⟷ ЖЭС ⟷ Керектөөчү
Отун ⟷ ЖЭС ⟷ Керектөөчү

(Негизде! Эмнеге мындай?)

Электр энергиясын берүүнүн аралыгы илим-техниканын өнүгүшү менен жыл сайын созулуп барууда. Анын зымдар аркылуу берилиши жакшы жактарынан бири. Экономиканын бардык багыттарында электр энергиясынан пайдалануу анын экинчи маанилүү жагы. Жергиликтүү отундан кеңири пайдалануу мүмкүнчүлүгү – үчүнчү, аны кубаттуу электр станцияларында өндүрүү төртүнчү жакшы жагы саналат.

Ангрен жана Жаңы Ангрен ЖЭСтеринин көмүр кенине жакын жайлаштырылгандыгы эмнени билдирет?

Электр энергиясы өтө көп керектелчү жерлерде электр станциялары башка жерлерден алып келинген отунга багыттап курулат. ЖЭСтердин өтө чоңдору башка облустарды да электр менен камсыз кылат.

30-сүрөт. Талимаржан ЖЭС.

Бир гана Сырдарыя ЖЭСинин өзү 13 млрд кВт/саат электр энергиясын берет. Эгемендүүлүк жылдарында Кашкадарыя облусунда Талимаржан ЖЭСинин 800 МВт туу биринчи блогунун ишке түшүрүлүшү системадагы ири долбоорлордон бири иретинде таанылды (30-сүрөт).

Көптөгөн ЖЭСтер электр энергиясы менен бир убакытта жылуулук энергиясын да өндүрөт.

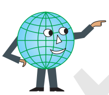

Бир эле убакытта жылуулук энергиясын да өндүргөн электр станциясы ***жылуулук электр борбору (ЖЭБ)*** деп аталат.

Аларда электр энергиясын өндүрүү жараянында алынган ысык суудан жылууканаларды, үйлөрдү ысытууда жана башка өндүрүштүк керектөөлөрдө пайдаланылат. Бирок ысык суу 20 км ден алыс аралыкта сууйт. Ошол себептен ЖЭБтер ири ишканаларга жакын жерлерде жана ири шарларда гана курулат. Өзбекстанда Фергана, Мубарак жана ташкент ЖЭБлору бар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Гидроэлектр станцияларында (ГЭСтерде) энергия өндүрүү табигый суунун агым күчүнө негизделет. ГЭСтер өндүргөн электр энергиянын өздүк наркы арзан болот (кубаттуулугу бирдей болгон ЖЭС терге караганда 4 эсе арзан). Тоо дарыяларында курулган ГЭСтерде эң арзан электр энергиясы өндүрүлүүдө.

Өзбекстанда суу кубатынын молдугунан жана жылуулук электр станциясы үчүн отундун жоктугунан адегенде, негизинен, ГЭСтер курулган. Мамлекетибизде алгачкы ГЭС 1926-жылы Бозсуу каналында курулду. Кийинчерээк курулган Хишрав, Төөмоюн, Фархад, Кожокент ГЭСтери өлкө өнөр жайынын өнүгүшүндө маанилүү роль ойноду. Өзбекстанда ГЭСти куруу менен бирге электр энергиясын өндүрүү, жерлерди сугаруу, чарбаларды суу менен камсыздоо, балыкчылыкты өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрү түзүлөт.

Тез аккан дарыяларда ГЭСтерди бирин-бирине жакын курууга болот. Натыйжада Чырчык-Бозсуу энергетика курулушундагы сыяктуу ГЭСтердин каскады (баскычы) калыптанат. Бул каскад ГЭСтердин саны (19) боюнча дүйнөдө алдыңкы орундардын бирин ээлейт (31-сүрөт).

Өзбекстандагы жылуулук электр станциялары менен гидроэлектр станцияларынын ***жалпы саны 37*** ни түзөт. Электр станцияларда жыл сайын 60 млрд кВт·саат электр энергия алынууда (32-сүрөт).

Электр энергиясын алуунун заманбап жолдору. Дүйнөнүн түрдүү өлкөлөрүндө географиялык орду жана табигый шарттарынан келип чыгып, электр энергиясын салттык усулдар менен бирге салттык эмес жолдор аркылуу алуу да күчөөдө. Алсак, атом электр стан-

31-сүрөт. Чырчык-Бозсуу гидроэнергетика каскады.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

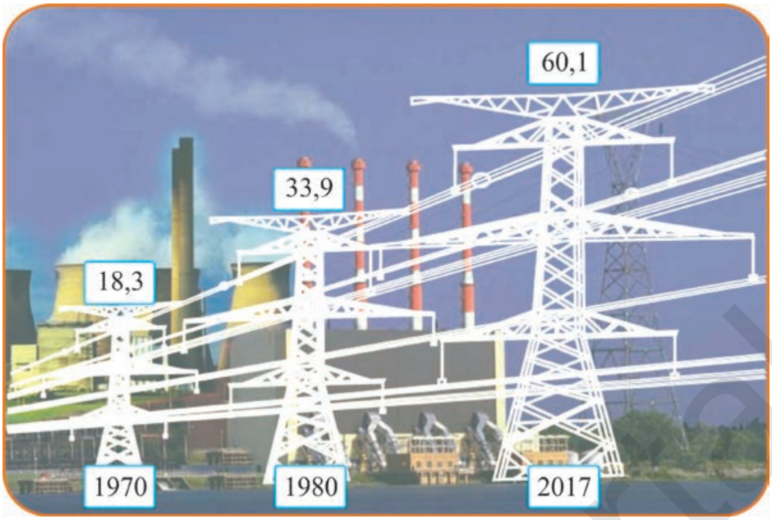

32-сүрөт. Электр энергия өндүрүүнүн жогорулашы (млрд кВт·саат).

циялары (АЭС), шамал энергиясы, күн энергиясы, деңиз суусунун чайпалышынан алынган энергиялар ошолордун катарына кирет.

Өлкөбүздө калк санынын жыл сайын көбөйүп, ага үндөш түрдө электр энергияга болгон керектөөнүн да күчөп жаткандыгы энергия алуунун салттык эмес жолдорунан да пайдаланууну талап кылууда.

Маалыматтар боюнча, учурда Өзбекстанда электр энергиясына болгон талап 69 миллиард кВт·саатты түзөт. Жогоруда электр энергиясынын негизги бөлүгү жылуулук электр станцияларында алынып жаткандыгы айтылды. Ал үчүн жыл сайын 16,5 млрд куб метр табигый газ, 86 миң тонна мазут жана 2,3 млн т көмүр сарпталууда (2018-ж).

Келечекте экономиканын, калк санынын өсүшү, жашоо деңгээлинин жогорулашы эсебине электр энергиясына болгон талап дагы да күчөшү күтүлүүдө.

Өзбекстан Республикасынын Президенти Ш. Мирзиёв электр энергиясын өндүрүү боюнча сүйлөп: «Бул багытта табигый газ менен көмүрдөн пайдаланууну уланта берсек, анда алардын кору белгилүү убакыттан кийин аягына чыгышы мүмкүн. Бул болсо урпактардын алдында кечирилгис ката жана кылмыш болот», деген пикир билдирди.

Ошондуктан, Өзбекстандын тарыхында алгачкы жолу өлкөбүздө АЭСтин курулушу күтүлүп жатат. АЭС, негизинен, электр же жылуулук энергиясын өндүрүүгө кызмат кылат, ал ядро реакторун жана башка керектүү туташ курулмаларды өзүндө камтыган ири комплекс саналат. Жылуулук электр станцияларынын айырмаланып, АЭСтерде электр кубаттуулугун алууда радиоактивдүү элемент – урандын атомдорунан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

пайдаланылат. 1 кг уран (шарттуу уран отуну) 2,5 миң т көмүр күйгөндө берген санда жылуулук берет. Эл аралык атом энергиясы агенттигинин маалыматы боюнча, учурда дүйнөнүн 31 мамлекетинде АЭС иштейт.

Ошондуктан, Өзбекстанда тынчтык максатында пайдалануу үчүн атом энергетикасын жаратууга киришилди. Россиянын «Росатом» мамлекеттик корпорациясы менен шериктештикте атом электр станциясын куруу боюнча келишим түзүлдү. Комплекс 2 энергоблоктон турат, ар биринин кубаттуулугу 1 миң 200 мегаватт болушу каралган. Атом электр станциясы үчүн дүйнөдөгү эң коопсуз жана заманбап энергоблок тандалган. Ал 2028-жылга чейин ишке түшүрүлөт.

Атом электр станциясын куруунун натыйжасында жыл сайын 3,7 млрд куб метр табигый газ үнөмдөлөт. Ал кайра иштелип, жогору кошулган нарктуу мунайзат-химия продукциялары өндүрүлөт.

Атом энергиясы экологиялык таза. Ал зыяндуу ис газын чыгарбайт. Натыйжада, табигый газдын күйүшүнөн пайда болуп, айлана-чөйрөгө таралган ис газынын жылдык көлөмү 3 млн т га азаят.

Энергиянын жаңы булактарын табуу, аларды өздөштүрүү боюнча илимий изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Изилдөөлөрдүн натыйжасында Ташкент облусунун Паркент районунда ***Күндүн энергиясынан*** пайдалана турган «Физика-Күн» курулмасы иштеп жатат.

Энергетика системаларын жаратуу электрлештирүүнүн жогорку деңгээли саналат. ***Энергетика системасы*** аркылуу жыл мезгили жана сутканын кайсы маалына карабастан керектөөчүлөр электр энергиясы менен бир калыпта камсыздалат.

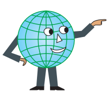

Түрдүү электр станцияларды жогорку вольттуу электр узатуу линиялары менен бириктирип, бир борбордон башкарылышына ***энергетика системасы*** дейилет.

Өзбекстандагы бардык ири электр станциялар өз ара бириктирилип, жеке энергетикалык система түзүлдү. Мамлекеттер аралык электр энергиясынын импорт-экспорту Өзбекстандын энергетика системасы аркылуу ыңгайлуу ишке ашырылууда.

Өзбекстан өзүнүн керектөөсүнөн ашкан электр энергиясын Тажикстан, Казакстан жана Ооганстанга экспорт кылууда.

1. Табигый газ менен иштеген ЖЭСтерден 5 өөсүнүн атын жана каерде жайлашканын айт.
2. «Продукциянын өздүк наркы» эмне? Өзбекстандын түрдүү жеринде өндүрүлгөн электр энергиясынын өздүк наркы бирдей эместигине эмне себеп?
3. Энергетика системасы эмне? Ал кандай экономикалык пайда берет?
4. Үйүңдү жарыктандырып турган электр кубатуулугу кайсы электр станциясында алынып жаткандыгын ойлоп көр.

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

16-сабак

ХИМИЯ ӨНӨР ЖАЙЫ

11-сабактан химия жана мунайзат-химия өнөр жайынын өнөр жай дүң продукциясындагы үлүшүн аныкта.

Химия өнөр жайынын калыптанышы 1932-жылы Шорсуу күкүрт кенинин ишке түшүрүлүшү менен башталды. Анын продукциясы көбүрөөк машина куруу (пластмасса, айнек), текстиль өнөр жайы (була, боёктор), айыл чарбасы (жер семирткичтер, уулуу химикаттар), транспорт (күйүүчү зат, май, синтетикалык каучук), курулуш (жабышкак плёнка, айнек, пластик) сыяктууларда иштетилет.

Химия өнөр жайынын курамында ***минералдык жер семирткичтерди өндүрүү*** салмактуу орун ээлейт. Ошондой эле айыл чарба зыянкечтерине каршы дефолианттар да өндүрүлөт. Ал көптөгөн тармактарды чийки зат жана материалдар менен камсыз кылуу менен бирге, өз кезегинде, башка тармактардан энергия, жабдуу жана транспорт каражаттарын алат. Химия өнөр жайы газ жана пахта өнөр жайларынын чийки заттарын, түстүү металлургиянын калдыктарын кайра иштейт. Демек, химия өнөр жайы тармактар аралык эки жактуу байланыш жасап, көптөгөн тармактардын өнүгүшүнө жана аймактык жайлашуусуна таасирин тийгизет (33-сүрөт).

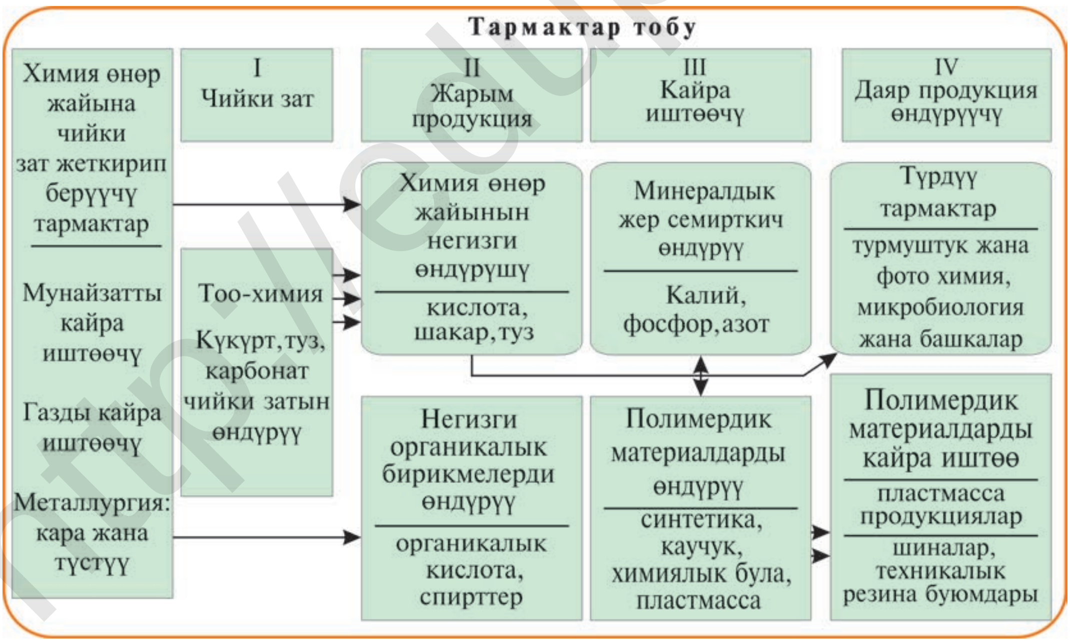

33-сүрөт. Химия өнөр жайынын курамы.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Химия өнөр жайы сапаттык жагынан табигый продуктулардан жогору турган ***жасалма материалдарды*** жаратат. Алардын жардамында адам эмгеги, айыл чарба чийки заты үнөмдөлөт.

Мисалы, капрон өндүрүү үчүн табигый жибек даярдаганга караганда 20 эсе аз эмгек сарпталат. Химия өнөр жайы аркылуу өндүрүштү ***комбинатташтыруунун*** келечектери жаратылды. Алсак, көмүр, мунайзат, газ сыяктуу отун чийки заттарынан энергия, химиялык продукцияларды (бензин, парафин) алууда да пайдалануу энергетика-химия комбинаттарынын курулушуна алып келди.

Комбинатташтыруу – өнөр жайдын технологиялык жараян жагынан өз ара байланышкан, кээде түрдүү тармактарга таандык бир топ өндүрүү ишканаларынын бир ишканага бириктирилиши.

Химия өнөр жайынын чийки зат базасы бай жана түркүн-түмөн. Ал түрдүү кен байлыктарынан, өндүрүштүн калдыктарынан, жыгачтан, суудан, ал тургай абадан да пайдаланат. Чийки заттардан пайдалануу жөндөмдүүлүгүнүн чексиздиги химия өнөр жайы ишканаларын бардык жерде куруу мүмкүнчүлүгүн берет. Бирок химия ишканалары энергияны жана сууну көп иштеткендиги, айныкса, жаратылышка олуттуу түрдө терс таасирин тийгизгендиги себептүү аларды бардык жерде эле курууга боло бербейт.

Химия өнөр жайынын эң ири ишканасы – Чырчык электрхимия комбинаты 1940-жылы ишке түшкөн. Ал баштап абанын курамындагы азоттон электр энергиясы жардамында азоттуу жер семирткич иштеп чыгарган. Бухаранын табигый газы ноо аркылуу Чырчыкка алып келингенден кийин комбинат газдан чийки зат иретинде пайдаланчу болду. Бул продукция өндүрүүнүн кескин жогорулашына, өздүк нарктын арзандашына алып келди. Комбинатта азоттуу жер семирткичтерден тышкары магний хлорит (гозонун жалбырагын күбүүдө колдонулчу зат), пластмасса, жана синтетикалык була алуу үчүн органикалык синтез продукциялары өндүрүлүүдө.

Табигый газдан азоттуу жер семирткич жана химиялык була өндүрүүчү заводдор Фергана жана Навоий шаарларында да курулду. 1946-жылы Кокондо, 1957-жылы Самаркандда суперфосфат заводдору ишке түштү. 1998-жылы Кызылкум фосфорит комбинаты ишке түшүрүлдү. Ал жерде 2,7 миллион тонна фосфорит концентраты алынат. Ошондой эле, эгемендүүлүк жылдарында Кашкадарыяда Дехканабад калийлүү жер семирткичтер, Каракалпакстанда Конурат сода заводдору ишке түштү

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

34-сүрөт. Шортангаз химия комплекси.

Мамлекетибиз аш тузунун кендерине да бай. Хожайкен, Барса-келмес, Байбичекен жана Аккалаа сыяктуу кендерде 90 млрд т чийки зат бар. Алмалыкта жогорку сапаттуу аммофос заводу курулду. Ангренде резина өндүрүүчү ишканалар бар. Мубаракта табигый газдан күкүрт алуучу завод курулду. Түстүү металлургия ишканаларынын калдыктарынан сульфат кислотасы алынат. Паптагы резина заводунда галош, резина түтүктөр, ошондой эле машина жана механизмдер үчүн түрдүү резина тетиктер өндүрүлүүдө. Жызактагы заводдо болсо полиэтилен плёнкалар жана пластмасса түтүктөр даярдалат.

Өндүрүлүп жаткан күкүрт колчеданы, марганец, барий, тальк, акиташ сыяктуу минералдар химия өнөр жайы түрдүү тармактарынын керектөөлөрүн канааттандырууда. Лак-боёк өнөр жайынын, жасалма була жана ткань (Ферганада), жасалма булгаары жана жасалма жүн өндүрүүчү заводдордун кубаттуулугу жогорулатылды.

Химия өнөр жайын тез өнүктүрүүнүн иш-чаралары жөнөндөгү токтом боюнча 2018–2030-жылдарда химия продукцияларын өндүрүүнүн көлөмү 4,5 эсеге көбөйтүү каралууда.

Гидролиз ишканалары өткөн кылымдын 50-жылдарында курула баштады. Андижан гидролиз заводунда негизги чийки зат – чигиттин калдыгы менен шалынын кабыгынан техникалык этил спирти, фурфурол, азык ачыткылары сыяктуу продукциялар өндүрүлгөн. 90-жылдардын башынан бул заводдордо буудайдан этил спирти өндүрүлө башталды. Натыйжада тамак-аш, медицина, упа-эндик жана башка өнөр жай тармактарына керектүү спиртти четтен алып келүү токтотулду.

Өзбекстанда табигый газдан отун жана чийки зат иретинде пайдаланган оң. Андан химиялык була өндүрүү Россиядагыдан 40–59 пайызга арзан түшөт. Газли, Мубарак, Үчкыр, Адамташ, Шортан өндүү табигый газ кендеринин газы жогорку конденсаттуулугу менен өзгөчөлөнөт (34-сүрөт). Газ конденсаты органикалык синтездин негизи эсептелет. Анын ар бир тоннасынан 50 кг жасалма каучук, 150 кг пластмасса, 150 кг жасалма була, 100 кг эриткич зат, 400 кг күйүүчү май алууга болот.

1. Химия өнөр жайы тармактар аралык байланышын моделде туюнт.
2. Ишканаларды жайлаштырууда кандай факторлор эсепке алынган?
3. Облусундагы химия өнөр жай ишканасы кайсы чийки заттан пайдаланат?
4. Жазуусуз картага химия өнөр жайы ишканалары турган шаарларды белгиле.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

17-сабак

КАРА МЕТАЛЛУРГИЯ

8-сабактан кара металлургиянын өнөр жай дүң продукциясындагы үлүшүн аныкта.

Металлургия комплекси эки тармакты: кара металлургия жана түстүү металлургияны өз ичине алат.

Кара металлургия – темир рудасын казып алуу, чоюн жана болот эритүү, прокат жана феррокуймаларды өндүрүүдөн турат.

Азыркы заман металлургиясы үчүн, биринчиден, металлдын негизги бөлүгүн металлургия комбинаттарында өндүрүү мүнөздүү (29-сүрөт). Металлургияда чийки затты удаалаш иштетүүчү комбинаттардын салымы

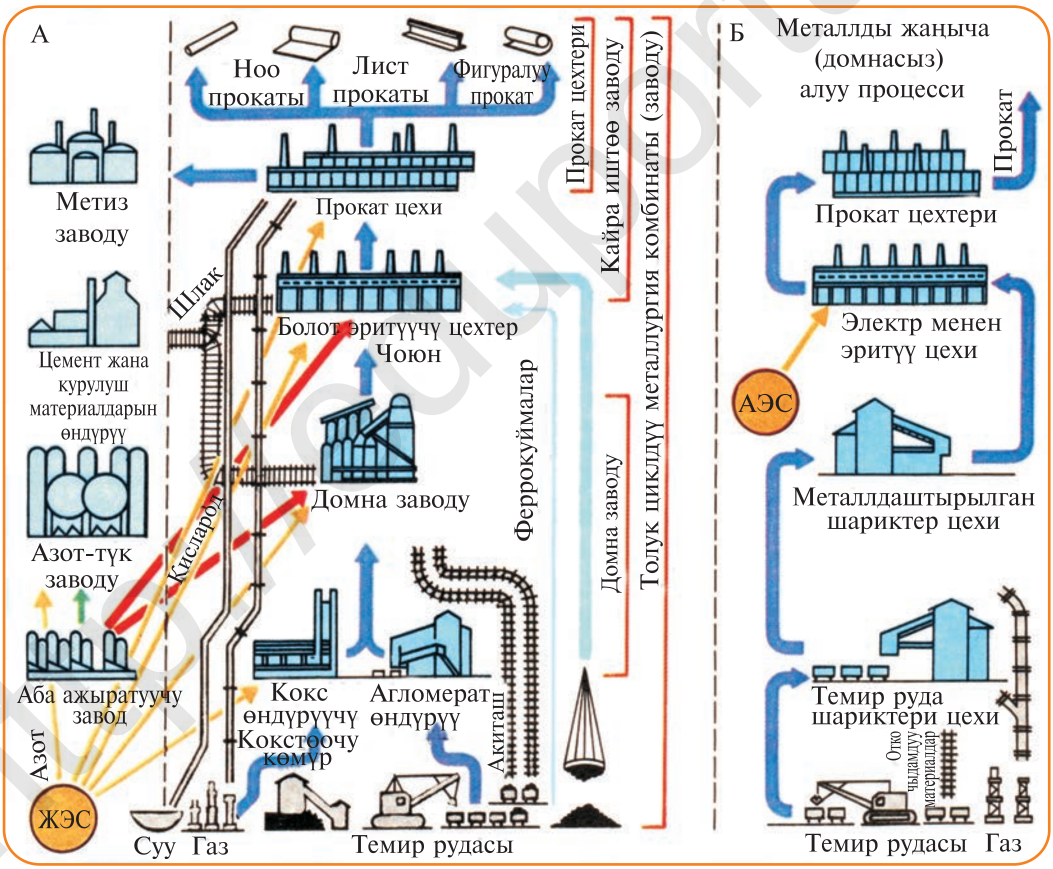

35-сүрөт. Металлургия комбинатындагы цехтердин схемасы.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

чоң болот. Анткени комбинаттарда темир рудасынан домна мештеринде чоюн эритип алынат, суюк чоюн жана металлоломдон болот эритүүчү (мартен, конвертер, электр) мештерде болот эритилет, ал эми болоттон болсо даяр продукт – прокат алынат.

Илим-техниканын өнүгүшү металл эритүүнүн калдыксыз технологиясын, металл алуунун жаңы, өнүмдүүрөөк усулдарын алып кирүүгө өбөлгө түзүүдө, бул болсо болоттун сапатын жогорулатууну жана прокаттын көп түрлөрүн алууну камсыздоодо. Металлды домнасыз, б. а. руданы эритпестен андан металлды ажыратып алуу металл алуунун эң жаңы усулу саналат.

36-сүрөт. Металлургия заводу.

Кара металлургияда өндүрүш токтоосуз борборлошуп отурат.

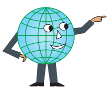

Металлургия комбинаттары көп санда чийки зат жана отун иштетет. Ошондуктан алар чийки зат же отун базаларына жакын жерлерде курулат. Бул металлургия ишканасын жайлаштыруунун эң маанилүү шарты саналат.

Мында суу, электр энергиясы, табигый газ менен камсыздоо жана табиятты коргоо мүмкүнчүлүктөрү да этибар алынат.

Алгачкы металлургия ишканасы – Бекабат металлургия заводу 1946-жылы ишке түшүрүлгөн (36-сүрөт). Заводдо болот жана прокат өндүрүү жогорулоодо. 1950-жылы 119 миң тонна болот эритилип, 76 миң тонна даяр прокат өндүрүлгөн болсо, учурда бул көрсөткүч бир нече эсеге чоңойгон. Бирок заводдун продукциясы өлкөнүн металлга болгон керектөөсүн канааттандыра албай жатат. Натыйжада кошуна өлкөлөрдөн көптөгөн металл алып келүүгө туура келүүдө.

Учурда чет өлкөдөн келип жаткан электр-техникалык болот, тунуке (лист), түрдүү профилдеги прокат, зым, чоюн продукцияларына талап күчөйүүдө. Өлкөнүн экономикасын өнүктүрүү үчүн керектүү мындай продукцияларды четтен алып келүү келечекте да улантылса, сарптар көбөйүп, алардын тең тайлашуусу төмөндөйт. Бул мамлекеттин экономикалык кызыкчылыктарына жана коопсуздугуна терс таасирин тийгизет.

Азыркы күндө кара металлургия тармагын өнүктүрүүнү камсыздаган инновациялык чараларды ишке ашыруу доордун талабына айланууда. Мындай шартта инновациянын негизги багыттары тармактын өндүрүү

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

натыйжалуулугун жогорулатуу, продукциянын ассортиментин кеңитүү сапатын жакшыртуу, көлөмүн чоңойтуу аркылуу өнүктүрүү эсептелет. Өзбекстанда ал үчүн ири жана мини заводдордо болот даярдоодо өнүмдүүлүгү жогору электр мештеринен пайдаланууга, тармактын ишин болот-прокат өндүрүү схемасы боюнча түзүүгө, рудадагы темирдин саны салыштырмалуу аз кендерди да өздөштүрүүгө туура келет.

Металлургия агрегаттары кубаттуулугунун жогорулашы өндүрүш жараяндарын механизациялоого жана автоматташтырууга, технологияларды өркүндөтүүгө алып келет, продукциянын өздүк наркын төмөндөтүп, эмгектин өнүмдүүлүгүн 20—30 пайызга ашырат.

Кара металлургияны өнүктүрүүнүн негизинде өлкөбүздөгү темир рудасы кендерин өздөштүрүү, рудаларды кайра иштетүүнүн өнүмдүү технологияларын тандоо жана аны иш жүзүндө колдоо менен байланыштуу көйгөйлөр келип чыгат. Бизде эмгек, газ, энергия ресурстары жетиштүү, тармактын продукцияларына керектөөнүн жогору экендиги Россия, Казакстан жана Украинадан алып келинип жаткан кара металлдардын ордун баскан кошумча прокат өндүрүү кубаттуулуктарын уюштуруунун зарылдыгын далилдейт

Ири өнөр жай ишканалары өлкөнүн экономикасын өнүктүрүүдө, калкты жумуш менен камсыздоодо чоң роль ойнойт. Ташкентте курулуп жаткан ***Ташкент металлургия заводу*** ошолордон бири саналат. Жалпы аянты 100 гектардан турган ишкананын курулуш иштерин 2 жылда аягына чыгаруу пландаштырылган. Заводго Италия, Германия, Австрия сыяктуу мамлекеттерде иштеп чыгарылган алдыңкы жана заманбап аспаптар алып келинет. Ишканада автомобилдерге кузов жасоо үчүн листтер, курулушта колдонулчу ар түрдүү металл черепицалар, профнастил жана тейлөө техникалары үчүн металл листтер даярдалат

Ишкана толук кубат менен ишке түшүрүлгөндөн кийин, жыл сайын 500 миллион долларлык продукция өндүрүлүшү, 1000 ден ашуун иш орду жаратылышы күтүлүүдө.

Ташкент шаарындагы Турин политехника университетинде, Ислам Каримов атындагы Ташкент мамлекеттик техника университетинде жана тармакка адистештирилген өнөр-кесип коллеждеринде ушул ишкана үчүн адистерди даярдоо каралган.

1. Кандай металлургия ишканасына толук циклдеги завод же комбинат дейилет?
2. Районунда чогултулган металлолом каерге, кандай транспортто ташылышын ойлоп көр. Андан кийин металлолом басып өткөн жолду картадан аныкта.

http://eduportal.uz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

18-сабак

ТҮСТҮҮ МЕТАЛЛУРГИЯ

11-сабактан түстүү металлургиянын өнөр жай дүң продукциясындагы үлүшүн аныкта.

Түстүү металлургия: а) түстүү металлдарды казып алуу; б) байытуу, в) эритүү, г) куймаларды өндүрүүнү өз ичине алат. Түстүү металлургия өлкөнү электрлештирүү, анын коргоо кудуретин чыңдоо, атом техникасын, самолёт жана ракета курууну өнүктүрүү, жалпысынан алганда, машина куруу жана химия өнөр жайлары үчүн өтө зарыл.

Түстүү металлдар бир нече топторго бөлүнөт. Бул бөлүнүүнүн негизинде түстүү металлургия – оор металлдар металлургиясы, жеңил металлдар металлургиясы жана башкаларга бөлүнөт (37-сүрөт).

Негизги топтор			Башка топтор	
Оор металлдар	Жеңил металлдар	Баалуу металлдар	Кыйын эриген металлдар	Кемчил металлдар
Жез, калай, коргошун, никель, цинк	Алюминий, магний, титан	Алтын, күмүш, платина	Вольфрам, молибден	Уран, германий жана башкалар

37-сүрөт. Түстүү металлдардын топторго бөлүнүшү.

Илгери Өзбекстанда баалуу металлдар гана казып алынган. Азыркы күндө болсо оор жана кыйын эрий турган металлдарды өндүрүү да жолго коюлган. Буларды алууда абдан көп электр энергиясы сарпталат. Мындай өндүрүшкө көп энергия талап кылынган өндүрүш дейилет.

Өлкөбүздө алтын, жез, коргошун, цинк, вольфрам, молибден, хром жана башка түстүү жана сейрек кездешүүчү металл рудаларынын кору көп. Жалаң жез кендеринин өзү гана 15 тен ашат.

Картадан жез кендеринин ордуларын аныкта.

Ангрен-Алмалык кен өнөр жайы району өлкөбүздүн түстүү металлургия өнөр жайында өзгөчө мааниге ээ. ***Жез рудасынын*** курамында молибден, алтын, күмүш сыяктуулар чогуу кездешет. Ал жерде жез эритүү заводу менен Алмалык кен-металлургия комбинаты иштеп турат. Комбинат Калмаккыркен, Коргошункен кендеринен, коргошун-цинк ***байытуу фабрикасынан,*** электр станциясынан жана бир топ жардамчы ишканалардан турат (38-сүрөт). Кенчилердин кооз шаары – Алмалык кендердин өздөштүрүлүшү жараянында курулган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

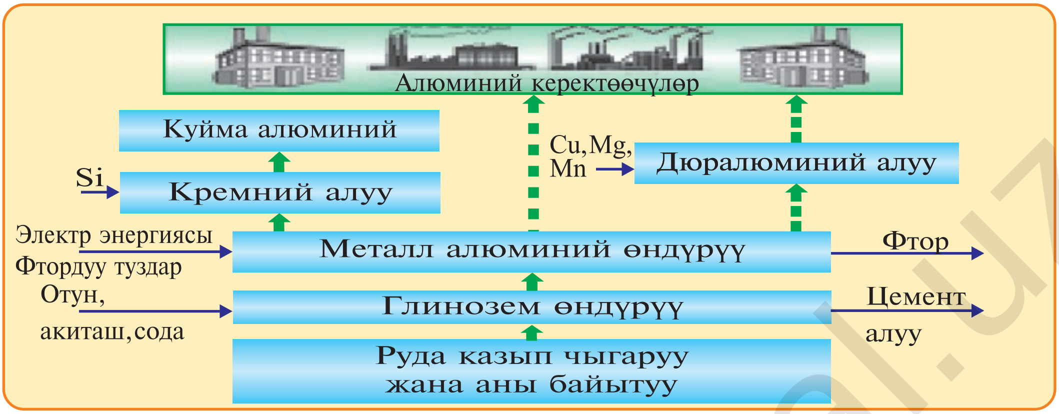

38-сүрөт. Алюминий өндүрүү.

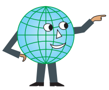

Байытуу фабрикасы – руданын керексиз кошулмаларын чыгарып салуу же ага жаңы заттарды кошу жолу менен анын пайдалуу сапатын жогорулатуучу ишкана.

Түстүү металлургиянын негизги продукциясы – ***вольфрам*** жана ***молибденди*** өндүрүү тез өнүгүүдө. Вольфрамдын эрүү температурасы өтө жогору (3370 °С). Жогору температуралуу мештердин ысытуучу элементтери жана электр лампочкасынын жарыткыч зымы вольфрамдан жасалат. Чырчык өрөөнүндөгү кыйын эрий турган катуу куймалар заводу мамлекеттеги өтө маанилүү ишканалардан саналат. Бул ишкананын продукцияларынан электротехника, машина куруу, аспап куруу жана башка өнөр жай тармактарында кеңири пайдаланылат.

Түстүү металлдар баалуу өзгөчөлүктөргө ээ. Алардын кээ бирлери (калай, коргошун, никель) дат басуу (коррозия)га чыдамдуу, башкалары (титан, вольфрам) ысыкка чыдамдуу же электр тогун мыкты өткөрөт (алюминий, жез, күмүш, алтын). Ахангаран көмүр бассейнинде алюминий чийки заты – каолин топурагынын чоң кору бар. Орто Чырчык эрүүчү шпат комбинатында болсо алюминийди электролиз усулу менен алууда иштетиле турган эрүүчү шпат даярдалат.

Алтын – сейрек кездешүүчү металл. Ал жердин алдында да, нымда да өзүнүн касиеттерин жоготпойт. Бирок аны издеп табуу жана тоо тектеринен ажыратуу аябай көп эмгекти, каражатты талап кылат. Алтын сен билген зергерликтен тышкары электротехникада, компьютер куруудa, космостук кемелерде, атом реакторлорунда көп колдонулат. Бир атом реакторунун ички бети 16 кг алтын менен капталат.

Самарканд менен Бухаранын ортосундагы тоолордон эки миң жыл мурда да алтын өндүрүлгөн. X–XIII кылымдарда кен өнөр жайы өз доору боюнча мыкты өнүккөн. XIX кылымда Россия империясы Түркстанды

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

басып алгандан кийин, кендердин бардыгын картага түшүрдү. Алтынды чалгындоо иштерин бардык жерлерде күчөттү. XX кылымдын ортолорунан өзбек окумуштууларынын изилдөөлөрү натыйжасында Мурунтоо, Чадак, Зармитан, Кошбулак, Кызылалма, Маржанбулак алтын кендери аныкталды. 1969-жылы алгачкы алтын куймасы алынды. Ошол убактытан алтын өндүрүү өнөр жайы калыптанды.

Өзбекстан алтын казып алуу боюнча дүйнөдө ***жетинчи***, КМШ мамлекеттери ортосунда ***экинчи*** орунда турат.

Навоий кен-металлургия комбинаты өлкөбүздөгү алтын казып алуу өнөр жайынын дагы бир ири борбору саналат. Зарафшанда түзүлгөн Өзбекстан-АКШ «Зарафшан-Ньюмонт» орток ишканасы 1995-жылдан продукция бере баштады. Мурунтоо кени Өзбекстанда гана эмес, Евразиядагы алтын кендеринин ичинен эң чоңу болуп, руда казып алынган жердин көлөмү 2×4 км жана терендиги 400 метрден ашуун болгон таң каларлык анды элестетет (39-сүрөт).

Алтындан кийин турган баалуу металл – бул ***күмүш.*** Курама тоо кыркыларынан ири күмүш кендери табылган. Ташкентке жакын райондо күмүш чоң санда ажыратып алынууда. Кызылкумда күмүш өндүрүүнү көбөйтүү боюнча кең көлөмдүү иш-чаралар ишке ашырылууда. Азыркы күнгө келип курамында алтын жана күмүш болгон 30 дан ашуун руда кендери аныкталган.

39-сүрөт. Мурунтоо алтын кени.

Металлдар экономикада түрдүүчө максаттарда иштетилет. ***Жез*** таза түрдө да, калай менен (коло), никель менен (мелхиор), алюминий менен (дюралюминий), цинк менен (латунь) куйма түрүндө да электр-техникада жана машина куруууда кеңири пайдаланылат. ***Коргошун*** аккумулятор, электр кабелдерин өндүрүүдө иштетилет. Темир буюмдар дат баспастыгы үчүн цинк менен капталат. Калайдан ак тунуке подшипниктерди жасоодо пайдаланылат. Өлкөбүздө күмүш, уран, вольфрам жана башка баалуу руда кендери да бар.

1. География атласынан Өзбекстандын кайсы аймактарында кандай түстүү металлдар алынышын аныкта.
2. Түстүү металлургия чийки затын комплекстүү иштетүү комбинаттарын куруунун пайдалуу экендигинин себеби эмнеде?
3. Окуу атласынан пайдаланып, жазуусуз картага түстүү металлургия борборлорун белгиле.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

19-сабак

МАШИНА КУРУУ ЖАНА АНЫН ТАРМАКТАРЫ

11-сабактан машина куруунун өнөр жай дүң продукциясындагы үлүшүн аныкта.

Машина куруу комплекси – бул экономиканын бардык тармактары үчүн машина жана аспаптарды өндүрүүчү, калкты телевизор, муздаткыч сыяктуу түрдүү керектөө буюмдары менен камсыздоочу өнөр жай тармактарынын шайкештиги.

Машина куруу өлкө экономикасынын жетекчи комплекси эсептелет (40-сүрөт). Экономиканын эч бир тармагы машиналарсыз өнүгө албайт. Заманбап машина куруу үчүн көптөгөн санда металл, пластмасса, боёктор, резина, кездеме, жыгач-тактай керек болот.

Машиналар миңдеген тетиктерден куралат. Мынчалык түркүн-түмөн тетиктерди бир гана заводдо даярдоонун мүмкүнчүлүгү жок. Ошондуктан машина куруууда ***тетиктерди жасоого адистешүү,*** башкача айтканда даяр продукциянын айрым тетиктери менен бөлүктөрүн жасоо кеңири өнүккөн.

Демек, машина куруу үчүн айрым тетиктерди өндүрүүчү көптөгөн машину куруу заводдору бири-бири менен, ошондой эле, металл, пластмасса, резина жана у.с. жеткирип берүүчү (башка тармактын) ишканалары менен өндүрүштүк мамилелерде болушун, б. а. алардын ***кооперативдешүүсүн*** талап кылат. Бирок мындай байланыштарды транспортсуз ишке ашырууга болбойт. Ошол себептен машина куруу тармактарын жайгаштырууда ыңгайлуу транспорт магистралдарынын бар экендиги сөзсүз эсепке алынат.

40-сүрөт. Машина куруу комплексинин тармактары.

Машина куруу ишканалары үчүн тажрыйбалуу жумушчу жана илимий-техникалык адистер жетиштүү болууга тийиш. Ошондуктан аларды керектөөчүнүн жакындыгы жана металлургия базасы да эсепке алынат.

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

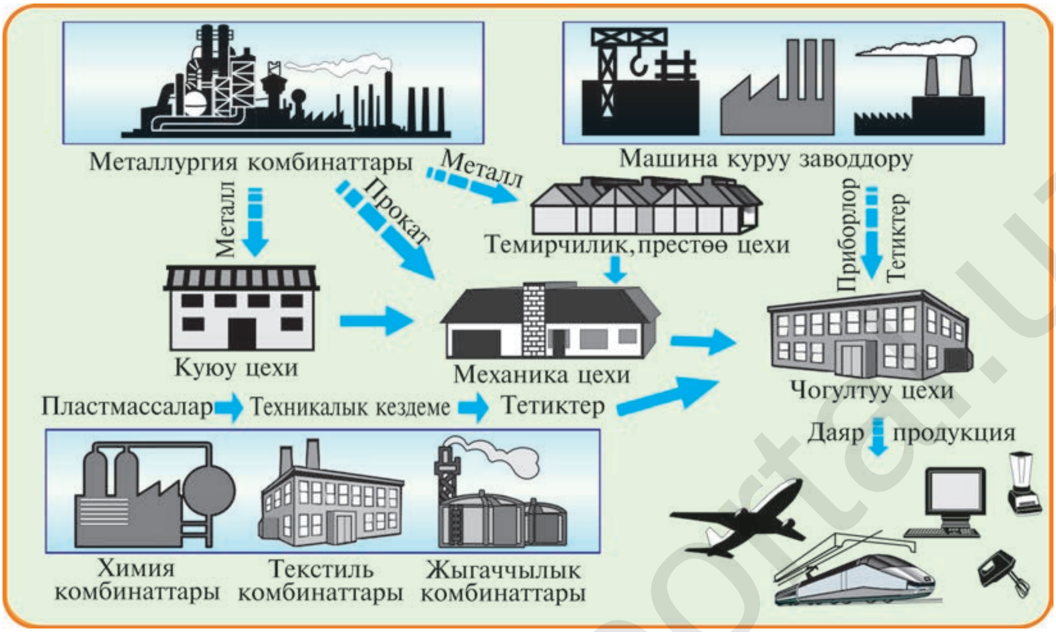

41-сүрөт. Машина куруу заводунун курамы.

Машина куруу буюмдары татаал станоктордун, жогорку тажрыйбалуу эмгектин эсебинен жаралат. Орточо алганда машинанын өздүк наркы аны куруугa сарпталган чийки зат – металлдын өздүк наркынан жүздөгөн эсе көп болот (41-сүрөт).

Машина куруунун түрдүү тармактары бирдей санда металл иштетпейт. Эгерде бир машинаны жасоо үчүн көп металл (же башка материал) керек болсо, анда мындай машина куруугa ***көп металл же көп материал талап кылган машина куруу*** дейилет. Кен жана металлургия аспап-жабдууларын, темир жол вагондорун иштеп чыгаруу буга мисал болот.

Ошентип, сарптала турган материал менен тажрыйбалуу эмгектин саны, чийки зат жана даяр машиналарды ташуунун шарттары машина куруу заводдорун: а) транспорт магистралдары; б) тажрыйбалуу кадрлар; в) керектөөчүлөр; г) ири металлургия ишканалары бар жерлерде жайгаштыруунун принциптерин белгилеп берет.

Өзбекстандын экономикасы үчүн салттык дыйканчылык тармактары эсептелген пахта, пилла, кенап өстүрүү жана аларды кайра иштетүү көп кол эмгегин талап кылган. Ошондуктан айыл чарбасынын адистешкен тармактарын механизациялоону камсыздаган, б. а. жер айдаганда, үрөн эккенде жана аны иштегенде, түшүмдү жыйнап алууда жана даяр чий-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

ки затты кайра иштетүүдө колдонула турган машина жана аспаптарды өндүрүүчү айыл чарба машиналарын куруу тармактары пайда болду

Ташкенттеги ***«Toshqishloqmash», «O'zbekqishloqmash»*** жана Чырчыктагы ***«Chirchiqqishloqmash»*** сыяктуу заводдор айыл чарба үчүн машина куруучу негизги ишканалар саналат.

Бул заводдор пахтачылык үчүн трактор сеялкаларын, культиваторлорду, козопая чогултуучу, косек теръүүчү жана аны чубуучу, семирткичтерди аралаштыруучу, айыл чарба зыянкечтерин жоготуу үчүн уулуу заттарды бүркүүчү машиналарды өндүрөт. 1994-жылы Өзбек-Израиль орток ишканасында пахта теръүүчү машинанын жаңы модели жаратылды (42-сүрөт).

Суу сактагыч, каналдардын курулушунда жана аларды ылайкадан тазалоодо, сууну жогоруга чыгарууда, жалпысынан алганда, ирригацияда колдонулчу машиналарды өндүрүүчү ***ирригациялык машина куруу*** да агро өнөр жай комплексинин керектөөлөрүнөн улам пайда болду. Ирригациялык машина куруунун борбору Андижан облусу эсептелет.

Пахтачылык өнүккөн сайын тракторлорго, пахта ташыган машина жана механизмдерге болгон талап күчөп отурат. Ошондуктан Ташкент трактор заводу – ТТЗда универсалдуу тракторлор, пахтаны идишсиз ташууга аталган оодарма чиркемелер өндүрүлө башталды.

Ташкент, Андижан, Самарканд жана Каттакоргондо пахта тазалоо жан май өнөр жайы үчүн машина жана аспаптар өндүрүүчү машина куруу заводдору жайлашкан. Улуттук экономикада, айныкса, айыл чарбасында машина жана механизмдер көп колдонулуп жаткандыктан, аларга белен тетиктерди жеткирип берүүчү жана жөнгө салуучу ишканалар дээрлик бардык облустарда курулган. Самарканддагы «Paxtamash» заводу белен тетиктерди өндүрүүчү ишканалардын эң ириси саналат.

Багдарчылык, жүзүмчүлүк жана жашылчачылыкта колдонула турган машина жана курулмалар «O'rta Osiyoqishloqmash» бирикмесинде өндүрүлүп жатат.

42-сүрөт. Пахта теръүүчү машина.

Өткөн кылымдын ортолорунан баштап ***электр-техника өнөр жайы*** өз алдынча тармак иретинде калыптанды. Ондон ашуун электр-техника заводдору ишке түштү. ЭЭМ өндүргөн «Algoritm» заводуна негиз салынды. ЭЭМ үчүн микроэлектроника элементтери, микросхемалар, аралыктан туруп башкаруу системалары жана башка продукциялар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

өндүрүүчү «Zenit» заводу ишке түшүрүлдү. 1990-жылы концерн «O‘zeltexsanoat» уюмуна айландырылды. Уюмдун курамында 50 дөн ашуун ишкана иштеп жатат. Анын ишканалары менен Россия, Түркия, Түштүк Корея, АКШ, Сингапур жана башка мамлекеттердин фирмалары шериктештикте 20 дан ашуун орток ишканалар түзүлдү

43-сүрөт. Тейлөө техникасынын ишканасында.

Радиоэлектроника жана электр-техника республикалык машина куруу комплексинин тез өнүгүүчү, келечеги кенен тармак саналат (43-сүрөт). Өлкөбүздө алтын, күмүш, жез, цинк, кремний, вольфрам, каолин, кварц куму, уран чийки заты сыяктуу сейрек кездешүүчү кендердин жана керектүү жумушчу күчүнүн жетиштүүлүгү тармактын туруктуу өнүгүшүн камсыз кылат.

Учурда машина куруу тармактарында 100 миңге жакын адам эмгектенип жатат.

Текстиль өнөр жайынын өнүгүшү жалаң чийки заттан гана эмес, ошондой эле аны заманбап текстиль станоктору жана аспаптары менен камсыздоодон да көз каранды. Мындай жабдуулар «O‘zbekto‘qimachilikmash» бирикмесинде өндүрүлөт. Бирикменин ишканалары Ташкент, Кокон, Жызак шаарларында жайлашкан.

Химиялык жана мунайзат-химиялык машина куруу 1941-жылы түзүлгөн. Анын ири ишканасы – Чырчык шаарындагы «O‘zbekkimyomash» заводу баштап химия, микробиология, целлюлоза-кагаз өнөр жайы ишканалары үчүн аспап-жабдуулар өндүргөн. Учурда ал жерде химиялык аспаптар, турбокомпрессорлор, вентиляторлор, насостор өндүрүлүп жатат. Ташкент «Kompressor» заводунда кошмо компрессор станциялар өндүрүлөт.

Наманганда болсо мунайзат жана газ кудуктары үчүн жабдуулар өндүрүлөт.

Коммунал чарбалык машина куруу тармагында Самарканд лифт куруу заводу иштеп жатат. Заводдо жүргүнчү жана жүк ташуучу лифттер, жыгачты иштетүүчү станоктор өндүрүлөт.

Машина куруу ишканаларынын келечегин жана аймактык жайлашуусун адам фактору белгилеп берет. Айылдын калкын жумуш менен камсыздоо максатында ал жерлерде машинанын тетиктерин өндүрүүгө адистешкен чакан ишканалар курулууда.

Өткөн кылымдын ортолоруна чейин Өзбекстандын машина куруусу айыл чарба машиналарын гана өндүргөн жана аларды ремонттоочу

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

жана пахтаны кайра иштетүүчү ишканаларга машина жана аспаптарды жеткирип берген. Эми болсо агро өнөр жай комплекси менен машина куруу комплексинин жарымы гана карым-катышта.

Кийинки доорлордо Өзбекстандын машина куруусунда салттык тармактарды өнүктүрүү менен бирге аз металлды жана көп эмгекти талап кылган тармактар тез өнүктү. Натыйжада көп тармактуу машина куруу пайда болду.

1. Эгемендүүлүк жылдарында машина куруунун кайсы тармактары тез өнүктү?
2. Транспорттук машина курууда кандай өзгөрүүлөр болду?
3. Өндүрүштүн адистештирилиши жана кооперативдешүүсү эмне үчүн машина курууда чоң роль ойнойт жана актуалдуу?
4. Өзбекстанда айыл чарба машиналары куруунун пайда болушун кандайча түшүндүрүүгө болот?
5. Ирригация машиналарын куруунун борбору каерде?
6. Районуңарда машина куруунун кандай ишканалары бар?

20-сабак АВТОМОБИЛЬ КУРУУ

Автомобиль куруу Өзбекстанда эгемендүүлүктөн кийин калыптанды. 1992-жылы Өзбекстан Түштүк Кореянын ***«DAEWOO»*** компаниясы менен шериктештикте Андижан облусунун Асака шаарында пахта ташыган чиркемелер заводунун негизинде жеңил автомобилдер иштеп чыгара турган «Uz-Daewoo Avto» (учурда **«GM-Uzbekistan»**) заводун кура баштады. 1996-жылы алгачкы ***«Damas», «Tiko», «Nexia»*** маркасындагы автомобилдер завод конвейеринен чыга баштады. Бул жаш тармак мунайзат химиясы, электроника сыяктуу башка улуттук экономиканын жогорку технологиялык тармактарынын өзүнө мүнөздүү локомотиви болду.

Кореялык, италиялык, голландиялык жана америкалык шериктештер менен бирга иштеп, компания тынымсыз түрдө республикада өндүрүлчү толуктоочу бөлүктөрдүн үлүшүн жогорулатууда. Баштапкы жылы автомобиль бөлүктөрүнүн 20 пайызы Өзбекстанда даярдалган болсо, 5 жылдан кийин бул көрсөткүч 60 пайызга жакындашты. Эми бул көрсөткүч 85 пайызды түзүп, автомобиль куруу ишканаларынын өлкөдөгү ***кооперациясы*** жогорку деңгээлге көтөрүлдү. Бүгүнкү күндө республиканын 250 дөн ашуун ишканалары өзүнүн продукцияларын Асака шаарындагы автозаводдун конвейерине жеткирип берүүдө (44-сүрөт).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

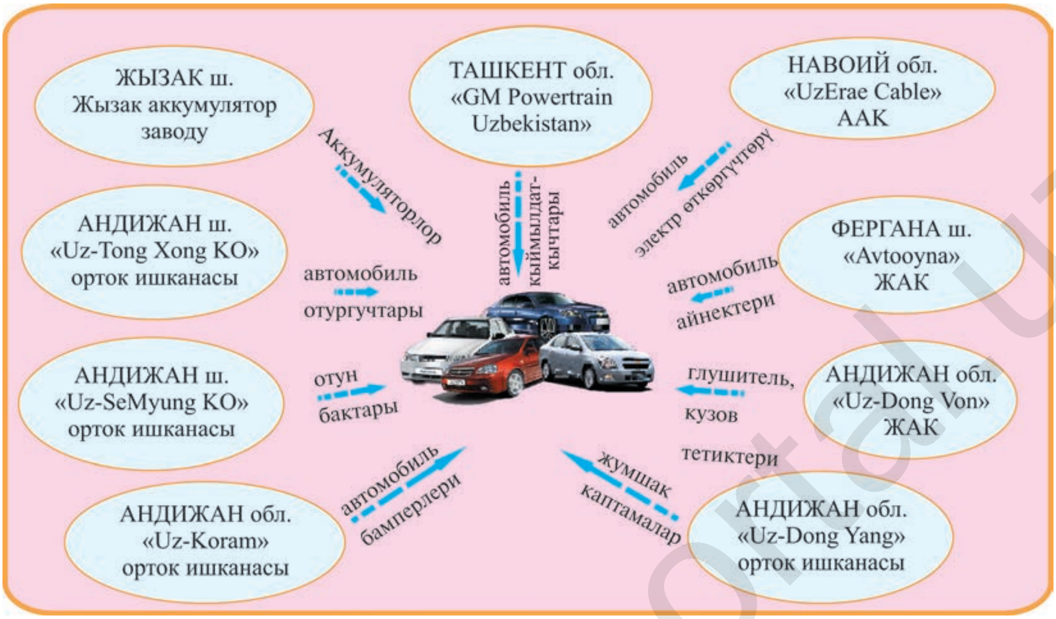

44-сүрөт. Асакадаги автомобиль заводунун башка ишканалар менен байланышы.

Жергиликтештирүү долбоорлорун ишке ашыруу ишкердик рухун жогорулатууга жардам берип, кошумча жумушчу орундар түзүлдү.

Өзбекстан дүйнөдө автомобиль иштеп чыгаруучу 28-мамлекет. «GM-Uzbekistan» заводу ***«Damas», «Nexia», «Lasetti», «Chevrolet», «Kaptiva», «Spark», «Malibu»*** автомобилдерин иштеп чыгарууда.

Республика дүң продукциясынын жалпы көлөмүндө автомобиль куруунун үлүшү жылдан жылга өсүп барууда.

Дүйнөлүк базарда күчөп бара жаткан конкуренция компаниядан тынымсыз түрдө заманбап технологияларды, илимий жана дизайнерлик иштелмелерди алып кирүүнү талап кылууда. Келечекте жаш адистерди даярдоо, адистешкен өнөр-кесип коллеждерин куруу, социалдык долбоорлордо катышуу, жумушчулардын интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн колдоп-кубаттоо маанилүү милдет эсептелет.

Өзбекстанда өндүрүлгөн автомобилдердин экспорттук көлөмү чоңоюп, географиясы кеңейүүдө (45-сүрөт). Россия Федерациясынын өзүндө бизде өндүрүлгөн 750 минден ашуун автомобиль колдонулууда. Өзбекстан Россияга автомобиль сатуу боюнча Чехия, АКШ, Украина, ал тургай Франциядан да алдында турат.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Жеңил аватомобилдерден тышкары Өзбекстанда Япониянын ISUZU жана Германиянын MAN ишканалары менен биргеликте түзүлгөн орток ишканаларда автобус, жүк машиналары, түрдүү атайын техникаларды өндүрүү жолго коюлду. Учурда алар автотранспорт каражаттарынын 30 дан ашуун түрүн иштеп чыгарат (46-сүрөт). Долбоорду иштеп чыгуу учурунда «SamAvto» орток ишканасын камсыздоочу ишканалар аныкталды. Алардын арасында: лак-боёк, отургуч жана тетиктерди, ошондой эле көптөгөн башка буюмдарды иштеп чыгаруу боюнча Өзбекстан-Түштүк Корея орток ишканалары бар. Келечекте жергиликтүү өндүрүштүн үлүшү автобустардын 56 жана жүк машиналарынын 44 пайызын түзүшү керек. Бул өлкөбүздүн машина куруу өнөр жайы бекем фундамент жана жаркын келечекке ээ экендигинен күбөлүк берет.

Өзбекстанда автомобиль куруу өнөр жайынын өнүгүшү менен, түрдүү аймактарда өнөр жай ишканалары курула баштады. Алсак, «GM Uzbekistan» акционердик коомунун Харезм облусу филиалы жана Ташкенттеги «GM Powertrain Uzbekistan» автомобиль кыймылдаткычтары заводдору ишке түштү.

45-сүрөт. Өзбекстан автомобилдеринин экспорту.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

ӨЗБЕКСТАН АВТОМОБИЛЬ ЗАВОДДОРУ

46-сүрөт. Өзбекстандагы автомобиль куруунун ири ишканалары.

Харезм облусу филиалы өлкөбүз автомобиль куруу өнөр жайында экономикабыздын өнүгүшүнө чоң салым кошуп жаткан ишканалардан саналат. Ал жыл сайын 40 миң автомобиль өндүрүү кубаттуулугуна ээ болуп, Damas, Labo, Orlando маркалуу автомобилдерди чыгарат.

Өлкөбүздө автомобиль өнөр жайын өнүктүрүү боюнча 2017-жылы дагы бир кадам коюлду. «O'zavtosanoat» АК менен Франциянын «Pejo Citroen» тобунун ортосунда Өзбекстанда жеңил соода автомобилдерин өндүргөн орток ишкана куруу боюнча келишимге кол коюлду. Ал боюнча, жаңы ишкана «Жызак» эркин экономикалык зонасында курулат. Завод «Peugeot» жана «Citroen» бренддери астында жүргүнчү жана жүк ташууга арналган жеңил соода автомобилдерин өндүрүүгө адистештирилет. Орток ишкана эки жактын тең үлүшү негизинде иш жүргүзөт.

Курулушу пландаштырылып жаткан орток ишканада жыл сайын 16 000 автомобиль иштеп чыгарылат. Аларды Өзбекстанда, ошондой эле, алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдөгү экспорт базарларында сатуу пландаштырылууда.

1. Асакада өндүрүлүп жаткан автомобиль тетиктерин бүткүл өлкөбүздө иштеп чыгаруу менен кандай көйгөйлөрдүн жоюлушуна жол ачылат?
2. Автомобиль үчүн тетиктердин өлкө боюнча чакан ишканаларда даярдалганы оңбу же бардык тетиктерди Асака шаарынын өзүндө иштеп чыгарган оңбу? Жообуңду негизде.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

21-сабак

ЖЫГАЧТЫ КАЙРА ИШТЕТҮҮ ӨНӨР ЖАЙЫ

11-сабактан жыгачты кайра иштетүү өнөр жайынын өнөр жай дүң продукциясындагы үлүшүн аныкта.

Токой өнөр жайы жыгач даярдоо жана жыгачты кайра иштөө тармактарына бөлүнөт. Жыгачты кайра иштөө кол өнөрчүлүктүн түрү иретинде байыртадан белгилүү. Кол өнөрчүлөр жыгачты иштетишип, андан араба, ээр, тосмо, сандык, эшик, бешик, терезе сыяктууларды жасашкан, там салышкан. Жыгаччылык жылдар бою өркүндөп отуруп, андан жаңы-жаңы өнөр жай тармактары пайда болду (47-сүрөт). Айныкса, жыгачты химиялык кайра иштөөнүн натыйжасында жыгаччылыкта түпкү (революциялык) өзгөрүш жасалды.

Өлкөнүн жыгач-тактай чийки затына болгон жылдык талабы 10 млн куб метрден ашат. Бирок жыгач чийки затын түзгөн токойлор бизде аябай чектелген. Ошол себептен жыл сайын миллиондогон көчөттөр отургузулат, «жашылдандыруу айлыктары» өткөрүлөт. Токой тигүү жана жыгач байлыктарынан туура пайдалануу менен атайын токой чарбалары алектенет. Республикабызда 100 гө жакын токой чарба ишканалары, коруктар жана улуттук парктар бар.

Токой өнөр жайынын продукцияларынан машина курууда, химия өнөр жайында, жеңил өнөр жайда, транспортто жана курулушта пайдаланылат. Өз кезегинде токой өнөр жайы да башка тармактардан лак, боёк (мебель жасоо үчүн), сода, натрий, агартуучу химикат (кагаз даярдоо үчүн), автомашина, трактор, станокторду (жыгач даярдоо жана аны иштетүү үчүн) алат. Башкача айтканда, токой өнөр жайы менен башка тармактардын ортосунда кеңири тармактар аралык байланыш түзүлгөн.

Эгемендүүлүк жылдарында Ташкент жана Асакеде ***жыгач буюмдар заводдору,*** Ташкенттеги күндөн коргоо аспаптары заводунда болсо пластмассадан терезе куруу цехи ишке түшүрүлдү. Ташкентте Өзбекстан-Греция орток ишканасы «O‘zEllas» ширеңке заводу продукция чыгара баштады.

Жыгач чийки затынын жетишсиздиги өнөр жайда олуттуу кыйынчылыктарды туудурууда. Жыгачтан үнөмдүүлүк менен пайдалануу максатында целлюлоза өнөр жайы да өнүгүүдө.

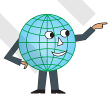

Целлюлоза – жыгачтын талкаланган жана химиялык жол менен иштелген массасы, ал жасалма була жана кагаз өндүрүү үчүн чийки зат саналат.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

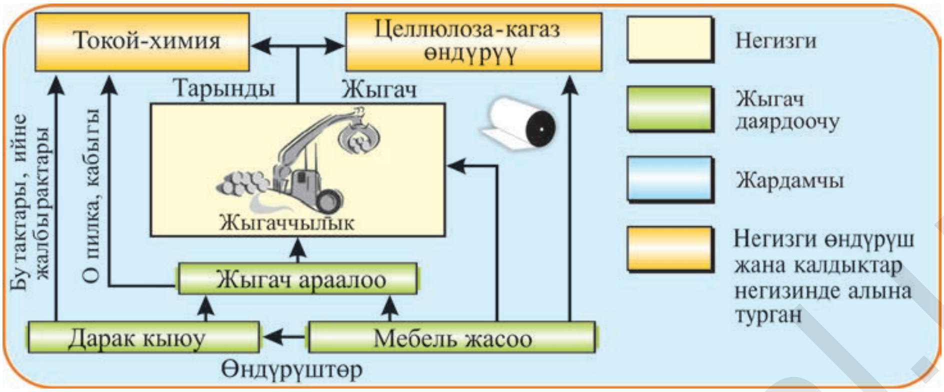

47-сүрөт. Жыгаччылык өнөр жайынын тармак көлөмүндөгү байланыштары.

Өлкөбүздүн түрдүү бурчтарында целлюлоза жана кагаз өндүрүүчү чакан ишканалар ишке түшүүдө. Алсак, Каракалпакстан Республикасынын Кегайли районунда жергиликтүү чийки зат: камыштан, буудай менен шалынын саманынан, пахтанын козопаясынан целлюлоза жана кагаз продукцияларын өндүрүүгө адистешкен чет өлкө капиталынын катышуусундагы ишкана түзүлдү.

Министрлер Кабинетинин 1994-жылдын 8-февралындагы *«Өнөр жай терекчилигин өнүктүрүү жана башка бат өсүүчү жыгачка жарамдуу дарактарды тигүү боюнча иш-чаралар жөнүндөгү»* атайын токтому токой өнөр жайында кескин өзгөрүш жасады. Токтомдон кийин терекзарлардын аянты ар жылы 10 миң гектарга кеңейүүдө. Жакынкы келечекте жыл сайын 5 млн куб метр өнөр жайга жарамдуу жыгач даярдалат. Жыгач даярдоо ишканалары тактай тилүү заводдоруна коло жыгач жеткирип берет. Тилинген жыгач – тактай мебель өнөр жайы үчүн чийки зат эсептелет. Жыгая даярдоо жана жыгаччылыктын калдыктарынан (шак-бутак, тарынды, чамынды, кабыгы) токой-химия өнөр жайында спирт, май, боёк өндүрүлөт. Ошол себептүү токой-химия комбинаттарын куруу натыйжалуу иш саналат. Жыгач чийки заты кемчил болгон Өзбекстанда калдыктарды толугу менен иштөөчү жыгаччылык комбинаттары, айныкса, чоң мааниге ээ.

1. Атластын «транспорт» картасынан облусуңа жыгач каерден жана транспорттун кайсы түрүндө алып келинишин аныкта.
2. Жыгач жетишсиздигин жоюу максатында районуңда кандай иш-чаралар ишке ашырылууда?
3. Терек жыгачтык сапаты жана экологиялык мааниси боюнча кандай артыкчылыктарга ээ экендигин ботаника сабактарынан эстеп көр.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

22-сабак КУРУЛУШ МАТЕРИАЛДАРЫ ӨНӨР ЖАЙЫ

11-сабактан курулуш материалдары өнөр жайынын өнөр жай дүң продукциясындагы үлүшүн аныкта.

Курулуш материалдары өнөр жайы улуттук экономиканын дээрлик бардык тармактары менен тыгыз байланышта. Завод-фабрикалар, турак-жайлар, жолдор жана ирригациялык объекттердин көптөгөн санда курулушу менен курулушбап материалга болгон талап ого бетер күчөй берет.

Курулуш үчүн керектүү ***цемент*** Кувасай, Ахангаран, Ангрен, Навоий жана Бекабат шаарларында өндүрүлүүдө. Ахангаран жана Навоий цемент комбинаттары эң ири комбинаттардан саналат. Ангрен күлботосунун негизинде кооздоо иштери үчүн ак цемент өндүрүлөт.

2018-жылы Сурхандарыяда дагы бир ири цемент заводу ишке түштү. Шерабад районунда «Алмалык тоо-металлургия комбинаты» акционердик коому тарабынан курулган цемент заводу пайдаланууга тапшырылды (48-сүрөт). Бул завод оазисте курулуш өнөр жайын заман талаптары деңгээлинде өнүктүрүүдө, заманбап курулуш материалдарын көбөйтүүдө жана өндүрүлгөн продукцияларды экспортко багыттоодо чоң роль ойнойт.

Технологиялык бөлүгү түркиялык шериктештер тарабынан ишке ашырылган бул заводдун Шерабад районунда курулушунун өзүнө мүнөздүү жактары бар. Анткени эң ири, б.а. 708 млн т цемент чийки затына, ошонун катарында, 530 млн т акиташ жана 178 млн т топуракка (глина) ээ кендер ушул аймакта жайлашкан. Бул инвестиция долбоорунун ишке ашуусунун натыйжасында жыл сайын 1,5 млн т жогорку сапаттуу портландцемент өндүрүү жолго коюлду.

Сурхандарыя облусунун географиялык жайлашуусу өлкөбүздө ишке ашырылып жаткан курулуштар үчүн гана эмес, ошондой эле коншуна өлкөлөрдө, алсак, Ооганстан Республикасында да курулуш иштери үчүн кең көлөмдө зарыл цемент продукциясына өзүнүн кардарын табуу мүмкүнчүлүгүн берет.

48-сүрөт. Шерабад цемент заводу.

Өзбекстан кооз жана бышык ***мраморго*** бай. Өлкөбүздө табылган 34 мрамор кенинин 5 өөсүнөн мрамор казып алынууда.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Газган кени мрамор корунун көптүгү жана жогорку сапаттуулугу жагынан дүйнөдөгү эң белгилүү кендерден бири эсептелет. Газган мрамору мурдагы Союз учурунда башка продукциялар сыяктуу Борборго ташып кетилген. Москва, Санкт-Петербург шаарларындагы метрополитендердин көптөгөн станциялары жана башка имараттар Газган мрамору менен коoздолгон. Ташкенттеги Алишер Навоий атындагы Опера жана балет театры, «Өзбекстан», «Toshkent Palace» сыяктуу мейманканалар, Ташкент метрополитени жана башка көптөгөн келбеттүү маданий-тейлөө үйлөрүнүн курулушуна да ошол кендин мраморлору иштетилген. Ташкент шаарынан 74 км түндүк-чыгышта жайлашкан Оркутсай кенинде кара, ак жана боз түстөгү мрамор кездешет. Ташкент жана Газалкент мрамор заводдорунда мрамор кайра иштетилет.

Коoздук таштарынын жалпы кору 85 млн кубометрден ашат. Алар ташты кайра иштеген ишканаларды жүз жылдар бою чийки зат менен камсыз кыла алат.

Чырчык шаарына жакын жерде жергиликтүү чийки заттын негизинде ***терезе айнектерин өндүрө турган завод*** иштеп турат. Ошондой эле, Жызак облусунда Кытай компаниясынын катышуусунда башталган айнек заводу курулушунун биринчи баскычы аягына чыкты (49-сүрөт). Заводдун толук ишке түшүрүлүшү 2019-жылга пландаштырылган. Ошентип, Жызак айнек заводу Борбордук Азияда бул түрдөгү продукцияларды өндүрүүчү эң ири ишканага айланат.

Курулуштун негиздеринен бири – бул темир-бетон. Ташкент, Фергана, Самарканд жана Бухара облустарында темир-бетон буюмдары өндүрүлүүдө. Харезм, Бухара жана Фергана облустарында ***силикат блокторун*** өндүрө турган заводдор курулган. Жызактагы силикацит заводу Мырзачөлдүн чарба, шаар жана шаарчалары үчүн дубал блокторун, панелдерди, фундамент блокторун, тепкичтерди жана башка силикацит буюмдарын даярдайт. Үй, көпүрө, жол жана башка имараттар үчүн бардык тетиктер атайын заводдордо даярдалат.

49-сүрөт. Жызак айнек заводу.

Куруучулукта даяр тетиктерди курулуш аянтына ташып келүү кыйла кыйын болгондуктан, аларды өндүргөн ишканаларды жайлаштырууда эки усулдан бири тандалат. Чоң жана оор тетиктер даярдоочу ишканаларды, негизинен, курулуш кеңири көлөмдө

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

50-сүрөт. Айылда курулган үйлөр.

жүргүзүлө турган ири шаарларда, өнөр жай райондоруна жакын жерлерде куруу максатка ылайыктуу. Же болбосо чийки зат түздөн-түз имарат курула турган жерге алып келинип, ири курулуштар куйма усулда да тургузулат. Мында курулучулук материалдары үнөмдөлөт, техникадан өнүмдүү пайдаланылат жана курулуштун темпи жогорулайт.

Эгемендүүлүктүн шарапаты менен бардык облустарда курулуш иштери эбегейсиз деңээлде күчөп кетти. Жаңыдан-жаңы социалдык объекттер, өндүрүш ишканалары, автомобиль жана темир жолдору курула башталды. Шаар жана айылдарда заманбап имараттар көккө бой созууда (50-сүрөт). Айныкса, мамлекетибиздин борбору тааный алгыс деңээлде көрктөндү.

Өлкөбүздө айыл жерлеринин көрүнүшүн таптакыр өзгөртүү, үлгүлүү долбоорлордун негизинде жаңы турак-жайлар куруу, айылда жаңы инфраструктураны калыптандыруу эсебинен айыл тургундарынын турмушун дагы да жакшыртууга өзгөчө көңүл бурулууда. Ошол максатта 2009-жылдан баштап айыл жерлерде ыңгайлуу, коммуналдык тейлөө шарттарына ээ болгон жеке тартиптеги турак-жай массивдеринин комплексин куруу иштери башталды.

Өлкөбүздүн бардык айыл жерлеринде үлгүлүү долбоорлордун негизинде 900 дөн ашуун ***жаңы турак-жай*** массивдери курулду, жалпы аянты 4,5 млн чарчы м болгон 33,5 минден көп жеке тартиптеги үй-жай пайдаланууга тапшырылды.

Курулуш иштеринин өнүгүшү куруучулук материалдары комплексинин жогорулашына өбөлгө түзүүдө.

1. Курулуш материалдары өнөр жайы үчүн чийки зат иретинде дагы эмнелерди кошумчалай аласың?
2. Курулуш материалдары ишканасын жайлаштырууда табигый шарт, чийки зат, жумушчу күчү, транспорттон кайсы бири маанисиз?
3. Өзбекстандын табигый байлыктары картасынан курулуш материалдарынын кендери каерлерде жайлашкандыгын аныкта.
4. География дептериңе куруучулук материалдары комплексинин башка өнөр жай тармактары менен байланышынын схемасын чий.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

23-сабак

ӨНӨР ЖАЙ ЖАНА ЭКОЛОГИЯЛЫК КӨЙГӨЙЛӨР

Өнөр жай чарбанын табиятка чоң таасир көрсөтүүчү, айлана-чөйрөнү булгоочу тармагы эсептелет. Анткени өнөр жай өзүндө табигый чийки затты алуудан, аны кайра иштетүүдөн даяр продукция алынганга чейин болгон жараянды камтыйт, дагы бул жараянга өнөр жай чыгындыларын айлана-чөйрөгө ташталышы да кирет.

Өнөр жай тармактарынын айлана-чөйрөгө таасири багыты боюнча айырмаланат:

– атмосферанын булганышына таасир эткен тармактар: жылуулук энергиясы, металлургия, мунайзатты кайра иштетүү, цемент өндүрүү;

– суу ресурстарынын булганышына таасир эткен тармактар: химия, мунайзат-химия, жыгачты кайра иштетүү, көмүр, эт-сүт өнөр жайы;

– суу ресурстарынын булганышы, бузулушуна таасир эткен тармактар: тоо-кен жана курулуш товарларын өндүрүүчү өнөр жай ж. б.

Учурда айлана-чөйрөнү асырап калууга багытталган бардык иш-чаралар өнөр жайдын экологизациясы деп атала башталган.

Өнөр жай ишканаларын жайлаштырууда экологиялык факторлорду эсепке алуу. Адатта, өнөр жай ишканаларын жайлаштырууда чийки зат, отун, транспорт, энергетика, суу жана эмгек ресурстары өңдүү бир топ салттык факторлор этибар алынат.

Кийинки 10 жылдыктарда алардын катарына эң маанилүү фактор иретинде экологиялык фактор да кошулду. Анын талаптары төмөнкүдөй: курулушу пландаштырылган өнөр жай ишканасынын атмосфера жана айлана-чөйрөгө жеткире турган зыяны алдын ала прогноздолот; жер-суу ресурстарына жеткириле турган зыяндын, өнөр жай ишканасы чыгара турган чыгындылардын саны, аларды утилизациялоо маселелери жана утилизация жараянында атмосфера, жер-суу ресурстарына жеткизилчү зыяндын саны аныкталат.

Экологиялык фактор белгилүү бир аймакта кандайдыр өнөр жай түрүн ишке түшүрүү же түшүрбөстүккө негиз боло алат. Анткени экономикалык көз караштан кандайдыр өнөр жай ишканасы аймакты өнүктүрүшү, бирок экологиялык жактан кескин терс натыйжа бериши мүмкүн.

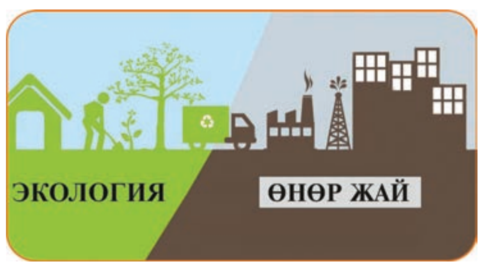

51-сүрөт. Өнөр жай жана экология.

Ар кандай өнөр жай ишканасын жайлаштыруудан мурда ал жерде

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

52-сүрөт. Экологияга өнөр жай ишканаларынын таасири.

экологиялык экспертиза өткөрүлүүгө тийиш. Экспертизанын натыйжалары боюнча, куруу пландаштырылган өнөр жай ишканасынан алынган киреше бузулган табиятты калыбына келтирүүгө, ишкананын иши натыйжасында пайда болгон көйгөйлөрдү чечүүгө кеткен сарптан жогору болсо гана, мындай ишканага уруксат берилет.

Металлургиянын айлана-чөйрөгө таасири. Металлургия комплекси өлкөбүздө тез өнүгүп жаткан тармактардан бири, бирок анын айлана-чөйрөгө терс таасири да чоң. Металлургия табигый комплекстердин бардык курамдык бөлүктөрүнө таасирин тийгизет. Тоо-кен өнөр жайы топурак катмарын бузуп, ландшафттын «жоголушуна» себеп болот. Анын айынан чоң карьерлер, жер асты үңкүрлөрү пайда болууда. Алар басып калуу жана антропогендик жер титирөө коркунучун туудурат. Көптөгөн жерлерди металлургиянын чыгындылары ээлеп жатат.

Байытуу фабрикаларында иштетилген суунун аккан суага кошулушу сууну жараксыз кылууда. Металлургия атмосферага көп санда зыяндуу заттарды чыгарат. Алсак, газдын калдыктары (күкүрт жана б.), курамында металл болгон чаң жана башка элементтер аябай кооптуу.

Алар айлана-чөйрөдө темир, коргошун, жез, сымаптын санын көбөйүшүнө алып келет. Алар топуракта, өсүмдүк жана жаныбарлар денесине жабышып, киши организмине өткөндөн кийин акырындык менен аны уулай баштайт.

Оор металлдар киши организминдеги иммунитетти төмөндөтүп, ооруулга чалдыгуу деңгээлинин жогорулашына таасир этет, калк жана табият үчүн чоң коопу туудурат.

Металлургия өнөр жайынын чыгындылары айлана-чөйрөгө терс таасир көрсөтүшүнүн алдын алуу үчүн аларды толук кайра иштетип, пайдалуу продукцияларга (мисалы, формага ээ курулуш материалына) айландыруу, зыянсыздандыруу, атмосферага жана суу бассейндерине чыккан чыгындылардан арылтуу зарыл.

1. Кайсы өнөр жай тармагы атмосферанын булганышына эң көп терс таасирин тийгизет?
2. Металлургия комплексине тиешелүү ишканалардан кайсы бири экологиялык көйгөйдү аябай кескиндештитрүүдө? Бул ишкана табиятты булгабастыгы үчүн кандай иш-чараны сунуш кыласың?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

24-сабак АГРОӨНӨР ЖАЙ КОМПЛЕКСИ (АӨЖК)

Агроөнөр жай комплекси Өзбекстанда тармактар аралык комплекстердин баштапкы жана жетекчиси саналат. Ал айыл чарбасынын негизинде калыптанган.

Агроөнөр жай комплекси (АӨЖК) – айыл чарба продукцияларын өндүрүү жана аны керектөөчүгө жеткирүү жараяны менен байланышкан бардык тармактардын шайкештиги эсептелет.

Айыл чарбасы менен ал өндүргөн продукцияларды кайра иштеген жеңил жана тамак-аш өнөр жайларынын тармактары баштапкы АӨЖК структурасын түзөт. Буларга кошумча түрдө айыл чарбасында пайдаланылган механизмдерди иштеп чыгарган жана аларды ремонттогон ишканалар, минералдык жер семирткичтерди жана өсүмдүктөрдүн зыянкечтерине каршы колдонулчу заттарды өндүргөн химиялык өнөр жай тармактары да АӨЖКне кирет. Бул тармактар оор өнөр жайга таандык болсо да, өндүрүштүн көлөмүн жана өнүмдүүлүгүн белгилөөчү фактор болгондуктан, АӨЖКде биринчи, айыл чарбасы экинчи, айыл чарба продукцияларын кайра иштеген тармактар болсо үчүнчү топту түзөт (53-сүрөт).

Экономикада катышкан калктын негизги бөлүгү АӨЖК тармактарында эмгектенет. Чекене сооданын негизги бөлүгүн айыл чарба продукциялары же ошол продукцияларды кайра иштеп даярдалган товарлардын соодасы түзөт. Демек, элибиздин токчулугу, дасторконубуздун молчулугу, дагы да маанилүүсү, калктын жумуш менен камсыздалышы АӨЖКнин абалынан көз каранды.

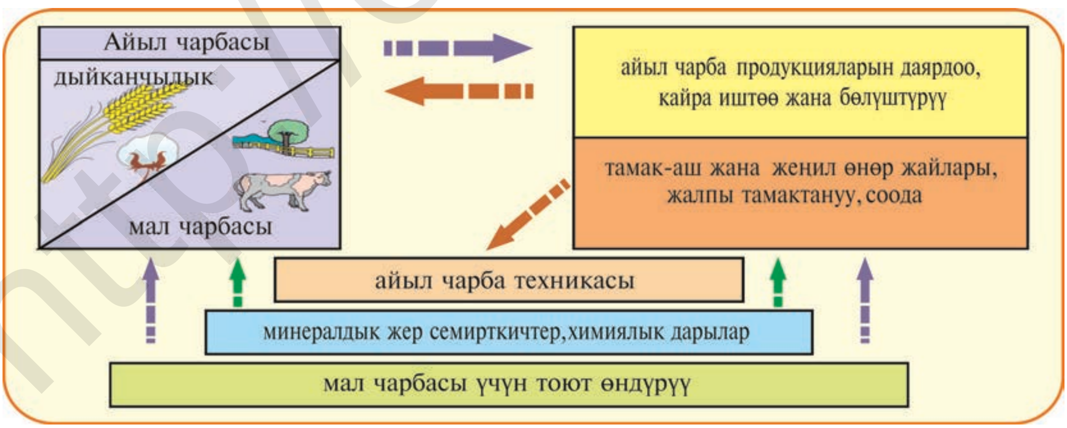

53-сүрөт. Агроөнөр жай комплексинин курамы.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Тилекке каршы, эгемендүүлүккө чейин болгон доордо Өзбекстанда пахтанын жеке бийлиги айыл чарба тармактарынын шайкеш түрдө өнүгүшүнө жол бербеди. Натыйжада өнөр жай продукцияларынын катарында айрым азык-түлүк продукциялары да тыштан алып келинген. Азыр бул жагдай эки жол менен жоюлууда.

Биринчиден, айыл чарбасында эгин аянттарынын курамы таптакыр өзгөртүлдү. Эгин аянттарын оптималдаштыруу жана айыл чарба эгиндерин райондоштуруу боюнча ар тараптан бышык ойлонгон саясат жүргүзүлүп жаткандыгы эң маанилүү чийки зат болгон пахта өстүрүүнүн салыштырмалуу туруктууу көлөмүн сактаган түрдө башка айыл чарба продукцияларын өстүрүүнү бир нече эсе көбөйтүү мүмкүнчүлүгүн берди. Эң маанилүүсү, элибизди азык-түлүк продукциялары менен толук камсыздоого өбөлгө түзүлдү.

2013-жылдын жыйынтыгы боюнча, 2000-жылга салыштырмалуу дан өстүрүү 2 эсе, картошка – 4 эсе, жүзүм – 2,7 эсе, эт жана сүт – 3 эсе, жумуртка – 4,8 эсе көбөйдү.

Экинчиден, жерге карата менчиктин түрү өзгөрдү. Белгилүү болгондой, эгемендүүлүктөн мурдагы доордо дыйкандар жерге таптакыр ээлик кылыша албаган. Натыйжада айыл чарбасында эмгектенүүгө болгон кызыгуу басандап, ишкердик соолгуган. Учурда дыйкан чарбасы, фермер чарбасы сыяктуу менчиктин түрдүү формалары калыптанды жана айыл чарбасында өндүрүлүп жаткан продукциялардын негизги бөлүгү алардын үлүшүнө туура келет (45-сүрөт).

Көп тармактуу фермер чарбалары айыл чарба продукцияларын жетиштирүү менен бирге, аларды кайра иштетүүдө натыйжалуу эм-

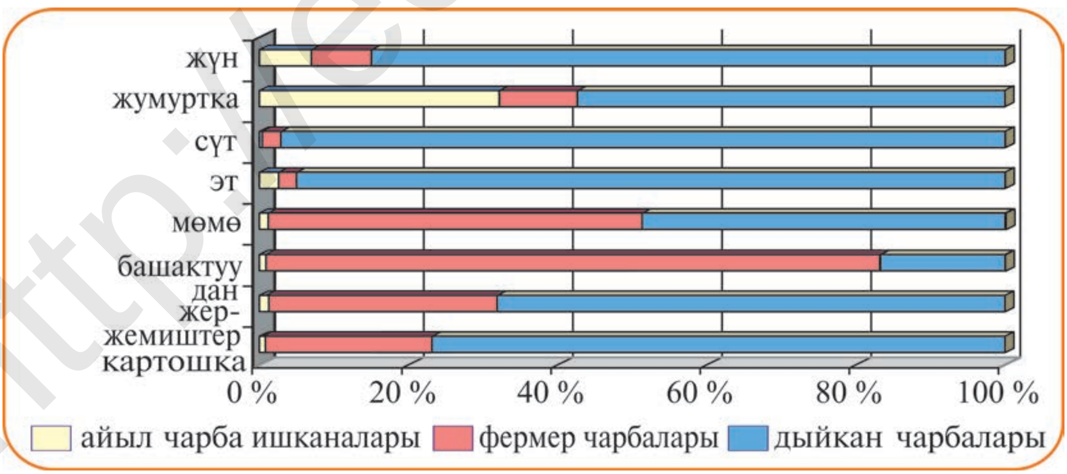

54-сүрөт. Айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрүнүн курамы жана үлүшү.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

гектенип жатат. Айыл чарбасы өнөр жайдан (өндүрүштүк каражаттар, минералдык жер семирткичтер) башталып, өнөр жай (алынган чийки затты кайра иштөө) менен аяктайт. Алардын ортосундагы байланыш агроөнөр жай интеграциясы деп аталып, барган сайын терендөөдө.

1. Кандай факторлор айыл чарбасын өнөр жай менен интеграциялашуусун талап кылат?
2. АӨЖКндеги негизги тармактарды айт, анын себептерин түшүндүр.
3. Районундагы АӨЖКне таандык ишканаларды дептерине жаз.

25-сабак

АЙЫЛ ЧАРБАСЫ

Мурдагы сабактан белгилүү болгондой, айыл чарбасы АӨЖКнин экинчи тобун түзөт. Айыл чарбасынын эки маанилүү тармагы – дыйканчылык менен мал чарбачылыгында адамдарга дайыма зарыл болгон азык-түлүк, өнөр-жай үчүн чийки зат продукциялары өндүрүлөт.

Чийкы заттар өнөр жайда эмгек предмети, аларды иштете турган машиналар болсо эмгек каражаты эсептелсе, айыл чарбасында жер ***эмгек предмети*** да, ***эмгек каражаты*** да болуп эсептелет. Айыл чарбасында түшүмдүүлүк көп жагынан жердин абалынан көз каранды. Ошол себептен ***мелиорация*** иш-чаралары ишке ашырылат.

Мелиорация – абалын жакшыртуу үчүн жерди тегиздөө, сугаруу, шорун кетирүү, ага көчөт тигүү, топурактын түшүмдүүлүгүн жогорулатуу сыяктуу иш-чаралардын жыйнагы.

Өсүмдүктөрдүн өсүшү жана жаныбарлардын өрчүшү жаратылыш мыйзамдарына баш иет. Ошол себептен айыл чарбасындагы көптөгөн иштер сезондук болот.

Өлкөбүздө айыл чарбасы техника менен жакшы камсыздалган. Дыйканчылык менен мал чарбасында көп эмгек талап кылынган жумуштарды машиналар аткарууда. Көптөгөн эмгек жараяндары электрлештирилген, химиялык жер семирткичтерден, өсүмдүктөрдүн зыянкечтерине каршы уулуу химиялык заттардан жана мал чарбасынын ооруларына каршы күрөшүү каражаттарынан кеңири пайдаланылууда. Ошондой эле, картошка жана жашылчалардын түшүмдүү, ташыганга чыдамдуу сорттору эгиле баштады. Багбанчылыкта иштөөгө жана терүүгө ыңгайлуу мөмө сорттору жаратылды. Натыйжада айыл чарба продукцияларын жетиштирүү жана даярдоо технологиясында түпкү өзгөрүлөр жасалды, эмгектин натыйжалуулугу жогорулады. Бул кубулуш ***«Жашыл революция»*** деп бааланды.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

«Жашыл революция» – айыл чарбасын илим жана техниканын жетишкендиктери негизинде түптөн өзгөртүү.

Эгерде айыл чарбасынын жалпы продукциясы эгин аянттарын кеңитүүнүн, мал чарбасынын санын көбөйтүүнүн эсебинен жогоруласа, буга ***экстенсивдүү айыл чарба*** дейилет. Тескерисинче, айыл чарбасынын жалпы продукциясы аянт бирдигинде агротехникалык каражаттардан өнүмдүү пайдалануунун, мал чарбасынын продукттуу породаларын жаратуунун эсебине жогоруласа, ***интенсивдүү айыл чарба*** деп аталат.

Дың жерлерди өздөштүрүү жана рекультивация иштеринин натыйжасында айыл чарбасында пайдаланылган жерлердин аянты чоңоёт. Ошону менен бирге өнөр жай менен транспорттун өнүгүшү, турак-жай массивдеринин кеңиши менен айыл чарбасында пайдаланылган жерлер кыскарат. Жерден пайдалануунун эрежелерине баш ийбестик эзелтеден пайдаланылып жаткан жерлердин шордошуна, ал тургай чөлдөшүнө себепчи болот (55-сүрөт). Демек, айыл чарбасында пайдаланыла турган жерлер кеңиши да, кыскарышы да мүмкүн.

Айыл чарбалык максаттарда гана пайдаланылган жерлерге ***айыл чарба жерлери*** дейилет.

Айыл чарбасынын башкы милдети – өндүрүштү интенсивдештирүү, башкача айтканда эгиндин түшүмдүүлүгүн жана мал чарбасынын продукттуулугун жогорулатуу. Жер жана суу ресурстарынын чектелгендигин эсепке алып, өлкө айыл чарбасын өнүктүрүүнүн жалгыз туура жолу – айыл чарбасын интенсивдүү өнүктүрүү, жерлердин мелиоративдик абалын жакшыртуу, селекция иштерин өнүктүрүү, жогорку агротехнологияларды колдонуу жана суудан акылдуулук менен пайдалануудан турат.

55-сүрөт. Жерден пайдалануунун динамикасы.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Өлкөбүздө айыл чарба продукцияларын өндүрүүнүн көлөмү чоноюп барууда. Ошону менен бирге ички дүң продукциянын көлөмүндө айыл чарба продукциялары үлүшүнүн азаюу тенденциясы байкалууда. Бул өлкөбүз экономикасынын курамдык түзүлүшүндөгү оң өзгөрүүлөрдүн, б.а. агрардык республикадан ырааттуу түрдө өнөр жайы өнүккөн индустриалдык мамлекетке айланып жатканынын далили саналат.

1. Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн негизги жолдорун айтып бер.
2. Өзбекстандын жер байлыгы дыйканчылык менен мал чарбачылыгынын ортосунда кандайча бөлүштүрүлгөн?
3. Сенин районунда кандай мелиоративдик иштер аткарылууда?

26-сабак

ДЫЙКАНЧЫЛЫК

Айыл чарба дүң продукциясынын жарымынан көбүрөөгү дыйканчылыктан, калганы мал чарбасынан алынат. Дыйканчылыкта кыртыш-климаттык шарттар сөзсүз эсепке алынат.

Дыйканчылык ***талаачылык, багдарчылык*** жана ***жүзүмчүлүктөн*** турат. Эгиндин түрү боюнча дан эгиндери, техникалык эгиндер, жем-тоют эгиндери, жашылча, картошка жана жер-жемиш эгиндери чарбаларына бөлүнөт.

Эгиндердин түшүмүнө өсүмдүктүн вегетация доору, жарык, жылуулук жана нымдуулуктун жалпы саны таасир тийгизет. ***Вегетация мезгили*** – суткалык орточо температура +5 градустан аз болбогон күндөр.

Өзбекстанда сугарма дыйканчылык жүргүзүү кеңири таралган. Сугат жерлер мамлекет жер байлыктарынын 9,2 пайызын түзөт жана айыл чарбасында өндүрүлгөн дүң продукциянын 98,5 пайызы ошол жерлерде өстүрүлөт.

Дыйканчылыкта пахтачылык чоң роль ойнойт (56-сүрөт). Өзбекстанда негизги ***техникалык эгин*** болгон пахта айыл чарбанын дээрлик бардык тармактары жана өнөр жайдын көптөгөн тармактары өнүгүшүнүн башкы фактору болуп эсептелет (57-сүрөт). Ал бардык техникалык эгин аянттарынын 97 пайызын ээлейт.

Пахтачылык өнүккөн сайын анын экономиканын түрдүү тармактары менен болгон өндүрүштүк байланышы күчөп, пахтачылык комплекси пайда болду. Пахта беде, жүгөрү жана шалы менен котоpуштуруп эгилсе, топурактын курамы жакшырат, шору азаят, пахта ооруга чалдыкпайт. Беде, жүгөрү эгүү менен мал чарбасы үчүн тоют да алынат.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

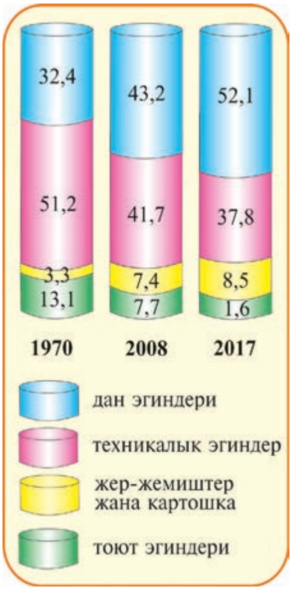

56-сүрөт. Айыл чарба эгин аянттарынын курамы.

Ошол эле учурда ***дан эгиндерин*** эгүүнү өнүктүрүүгө да чоң маани берилүүдө. Эгемендүүлүккө чейин бардык эгин аянтынын 20 пайызга жакын бөлүгүндө дан эгиндери эгилген болсо, учурда дан эгиндери аянтынын үлүшү 50 пайыздан ашты. Натыйжада мамлекетибиз дан көз карандысыздыгына да ээ болду. Дандын негизги бөлүгүн буудай, арпа, шалы, жүгөрү жана сорго түзөт. Буудай менен арпа көбүрөөк кайрак жерлерге айдалат. Кыштын жумшак жана нымдуу келиши, ошондой эле жазгы жаан-чачын күздүк дан үчүн ыңгайлуу шарт түзөт. Күздүк буудай кайрак буудайга караганда түшүмдүү келет (58-сүрөт).

Дан эгиндерин өстүрүүдө шалычылык да маанилүү орунду ээлейт. Шалы вегетация доору көпкө созулган, күнөстүү, сууга мол жерлерде жакшы өсөт. Ал түшүмдүүлүгү жагынан жүгөрүдөн гана кийин турат. Шалы Каракалпакстан Республикасында, Харезм жана

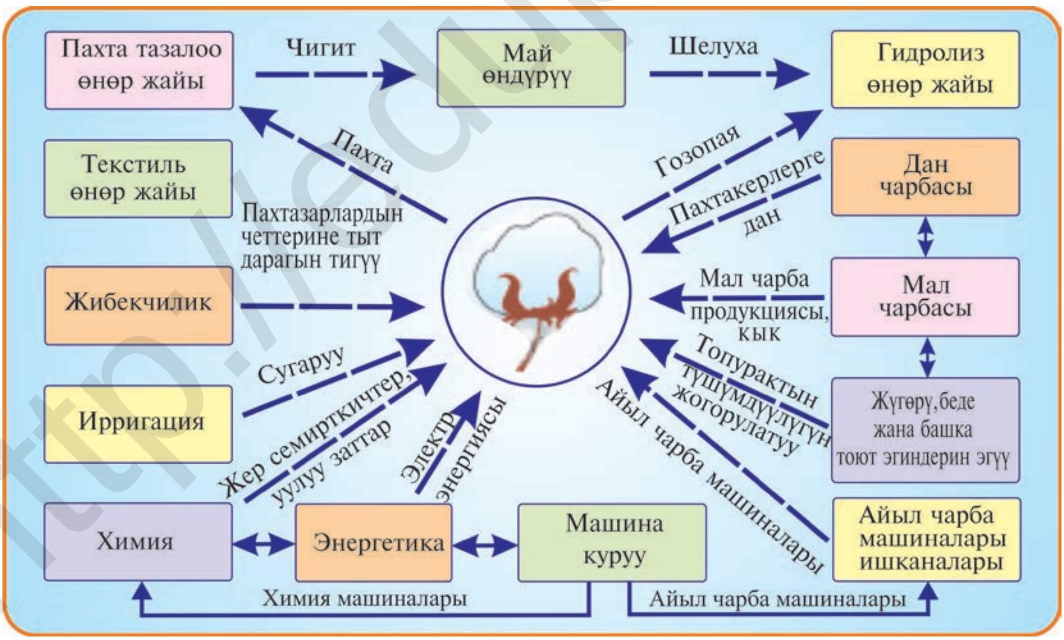

57-сүрөт. Пахтачылыктын башка тармактар менен байланышы.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

58-сүрөт. Буудай оруу.

Ташкент облустарында, Зарафшан жана Фергана өрөөндөрүндө көп эгилет. Амударыянын төмөнкү агымынын жээктериндеги түшүмдүү дың жерлерди ишке түшүрүү жана аларды сугаруу үчүн суу байлыгынан пайдалануу көптөгөн санда шалы өстүрүү мүмкүнчүлүгүн берет. Азыркы күндө жетиштирилген күрүчтү тышка экспорт кылуу мүмкүнчүлүгү туулду. Өзбекстанда көп жылдык таран (тери аштаганда иштетилчү чийки зат), кенаф, зыгыр, күнжүт, сафлор, тамеки да өстүрүлүүдө.

Жашылчачылык, картошкачылык жана бакчачылык дээрлик бардык облустарда өнүккөн. Алар Ташкент, Самарканд, Андижан сыяктуу ири шаарлардын айланасында чоң аянттарды ээлейт. Өзбекстандын коондору жыпар жыты жана таттуулугу боюнча байыртадан белгилүү. Алар Харезм, Бухара жана Сырдарыя облустарында, ошондой эле Каракалпакстанда көп өстүрүлөт.

Багбанчылык жана жүзүмчүлүк табигый шарттарга, элдин кылымдар бою чогулткан бай тажрыйбасына ылайык ар бир облуста өз алдынча тармак иретинде адистешкен. Куванын (Фергана облусу) жана Дашнабаттын (Сурхандарыя облусу) анарлары, Андижандын жүзүмү, Самарканддын мейизи илгертеден белгилүү. Алтыарыкта жүзүмчүлүк жана бадыраң өстүрүү, Фергана облусунун адырларында (Окчу, Рыштан, Чымян, Миндан) өрүк, шабдалы өстүрүү, Аккоргондо (Бувайда) анжир өстүрүү өнүккөн. Харезм, Бухара облустарында жана Каракалпакстанда бак жана жүзүм аянттары кыйла азыраак.

Жашылча менен жер-жемиш эгиндери, мөмөлөр менен жүзүмдөр мамлекетибизден түндүктө жайлашкан өлкөлөргө караганда 60–70 күн мурда жетилет. Демек, бул багытта да Өзбекстан бир топ экспорттук мүмкүнчүлүктөргө ээ. Өзбекстанда багбанчылык жана жүзүмчүлүккө адистешкен көптөгөн чарбалар бар. Алардын көпчүлүгү өзү өндүргөн продукцияны ошол жерде кайра иштеп, шире жана консерва даярдайт.

1. Картадан шалы, кенаф, майлуу эгиндер, тамеки эгилген жерлерди тап.
2. Сен жашап турган райондон же облустан кандай мөмөлөр кайсы облустарга жөнөтүлөт?
3. Районунда кайсы тармактар пахтачылык менен байланышкан?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

28-сабак

МАЛ ЧАРБАЧЫЛЫГЫ

Айыл чарбасынын ***мал чарба тармактары:*** бодо мал, кой, жылкы, пиллачылык жана канаттуулар чарбасына бөлүнөт. Ага аарычылык, чочкочулук жана балыкчылык да кирет.

Айыл чарба жерлеринин 2/3 бөлүгүнөн мал чарбасында пайдаланылат. Мамлекетибиздин талаа жана чөл райондорундагы жайыттар менен бадалдуу черлер каракөл койлорун жана төө багуу үчүн ыңгайлуу. Тоо жана тоо алды чөлкөмдөрүндө кыйла чөпкө бай жайлоолор бар. Бул чөлкөмдөрдө кой, ичке жүндүү эчки, эт-сүт багытындагы уйлар багылат жана жылкычылык өнүккөн.

Мал чарбасы пахтачылык менен тыгыз байланышта. Муну фермер чарбаларында пахтачылыктан алынган тоюттардан (күнжара, чигиттин кабыгы) пайдаланышканынан таасын көрүүгө болот. Пахтаны беде, жүгөрү менен которуштуруп эгүү эт-сүт багытындагы мал чарбасын тоют менен камсыз кылат.

Өлкөбүздө ***кой-эчкилердин*** жалпы саны 16 млн дон ашуун, анын негизги бөлүгүн каракөл койлору түзөт (59-сүрөт). Каракөл койлору (Ташкент, Андижан, Фергана, Наманган облустарынан тышкары) бардык облустарда өстүрүлөт. Алардан негизинен каракөл тери, жүн жана эт алынат. Эчкилер республикабыздын дээрлик бардык облустарында, негизинен, уяң тыбыты жана жүнү үчүн өстүрүлөт (60-сүрөт).

Бодо мал да бардык облустарда өстүрүлөт. Бодо мал эт жана сүт продукцияларын алуу максатында багылат. Өлкөбүздө бодо малдын жалпы саны 9,6 млн баштан ашат.

Жылкылар Самарканд, Кашкадарыя, Харезм облустарында жана Каракалпакстанда өстүрүлөт. Алардын саны 150 миң башка жакындашты. Илгери пахтачылыктагы көптөгөн жумуштарды (жүк ташуу, пахтага иштөө жана у. с.) аткарууда жылкыдан пайдаланышкан. Учурда жылкылар түрдүү спорт оюндары менен менчик чарбада пайдалануу, эт жана кымыз алуу максаттарында асыралат. Чөлдөрдө төө өстүрүлөт. Төөдөн эмгек жаныбары иретинде пайдаланышат, алардан жүн, сүт алынат.

59-сүрөт. Каракөл койлору.

Пиллачылык да мамлекетибиз айыл чарбасынын эң байыркы тармактарынан болуп, пахтачылык менен тыгыз

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

60-сүрөт. Өзбекстандын мал чарбачылыгы кеңири таралган райондору.

байланышта. Жибек куртунун тоюту – тыт дарагы пахта талаасынын четинде, арык жана каналдардын бойлорунда, жолдун жакаларында өстүрүлөт. Ал гозону күчтүү шамалдан, арык жана каналдардын жээктерин кыйроодон сактайт. Пиллачылыктын пахтачылык менен байланышы ушу менен гана чектелбейт. Белгилүү болгондой, жибек курту апрель-май айларында багылат. Бул мезгилде пахтачылыкта жумуш азайып, бошогон жумушчу күчүнөн курт асыроодо пайдаланылат.

Канаттуулар чарбасы инкубатор станцияларында, эт жана жумуртка өндүрүүгө адистешкен канаттуулар фермаларында түзүлгөн.

Ташкент, Бухара жана Харезм облустарында, Каракалпакстан Республикасынын көлдөрү менен суу сактагычтарында балык өрчүтүлүүдө жана суу канаттуулары фермалары түзүлүүдө. Суу бассейндеринде жана дарыянын бойлорунда териси баалуу майда жаныбарлар – нутрия жана ондатра коруктары түзүлгөн.

1. Мал чарбачылыгынын кандай тармактарын билесиң?
2. Өзбекстандын кайсы аймактарында бодо мал асыралат?
3. Пиллачылык менен канаттуулар чарбасы каерлерде өнүгүүдө?
4. Сен жашаган район жана облуста мал чарбасынын кайсы тармагы жакшы жолго коюлган? Мунун себеби эмнеде?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

28-сабак ӨЗБЕКСТАНДА АЙЫЛ ЧАРБАНЫН ГЕОГРАФИЯЛЫК ТИПТЕРИ

Айыл чарбанын тармактары өлкөнүн бардык бөлүктөрүндө бирдей эмес, анткени калктын жана өнөр жайдын керектөөлөрү, ошондой эле табигый шарттар түрдүү жерлерде түрдүүчө. Ошондуктан айыл чарба да өнөр жайдын тармактары сыяктуу белгилүү тармактар боюнча адистештирилет. Адатта, адистештирилген айыл чарба тармагы башка тармактар менен тыгыз байланышта өнүгөт. Натыйжада, табигый шарттардан жана калктын эмгек тажрыйбаларынан акылмандык менен пайдалануу мүмкүнчүлүгү түзүлөт.

Өзбекстандын айыл чарбасы эгемендүүлүккө чейин Россиянын текстиль ишканаларын пахта менен камсыздоону көздөп, негизинен, пахтачылыкка адистештирилди. Айыл чарбанын бардык тармактары болсо пахтачылыкты гана өнүктүрүүгө баш ийдирилген жардамчы тармактар эсептелген. Учурда өлкөбүздө пахтанын жеке бийлиги жоюлду. Анын ордуна дан эгиндери, картошка, мөмө-жемиш сыяктуу дыйканчы-

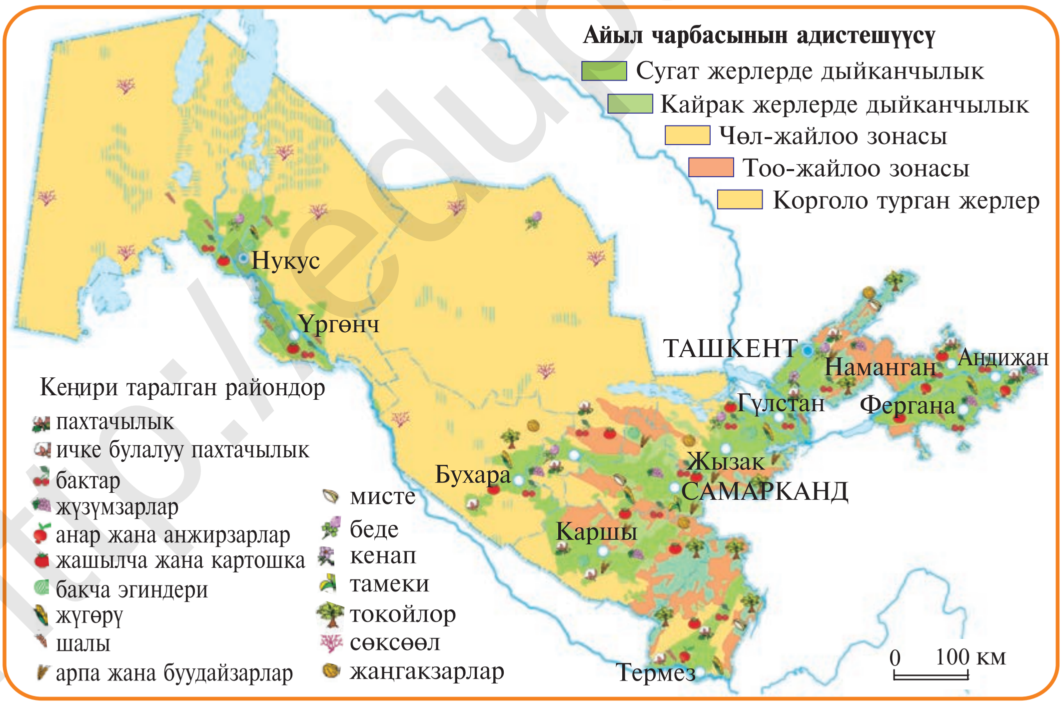

61-сүрөт. Өзбекстандын дыйканчылык тармактары.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

лыктын түрдүү тармактарын токтоосуз өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурулууда (61-сүрөт).

Айыл чарбасынын чөлкөмдөр боюнча адистешүүсү. Өзбекстанда табият чөлкөмдөрү көпчүлүк мамлекеттерден айырмаланып, түндүктөн түштүккө эмес, батыштан чыгышка карай, башкача айтканда түздүктөн тоолорду карай өзгөрөт.

62-сүрөт. Сугат жерлер.

Эмне себептен табият чөлкөмдөрү батыштан чыгышты карай өзгөрүшүн 7-класстын география сабактарынан эсиңе түшүр.

Ошондон улам, айыл чарбасынын адистешүүсү да чөл, адыр, тоо, жайлоо чөлкөмдөрү боюнча бири-биринен айырмаланат. Пахта сугаруу мүмкүн болгон сугат жерлерде гана өстүрүлөт. Ошондой эле, дан эгиндери менен жер-жемиш эгиндеринин да бир далай бөлүгү сугат аянттарда өстүрүлөт.

Өлкөбүздө эң чоң сугат жерлер Фергана өрөөнү, Мырзачөл, Кашкадарыя облусу, Зарафшан өрөөнү жана Харезм оазисинде (62-сүрөт). Өрөөндөр менен оазистерде пиллачылык, жүзүмчүлүк, багдарчылык жана жер-жемиш дыйканчылыгы менен алектенишет.

Чөлдөрдө койчулук менен төөчүлүк өнүккөн. Алар кыш жана жаз айларында чөлдөрдө, жайында болсо жайлоодо кайтарып багылат, күзүндө кайра чөлгө түшөт.

Өнөр жай өндүрүшү чогулган жерлерде, шаарлардын айланасында айыл чарбасы куралат. Мындай чарбаларда шаардын калкын жаңы азык-түлүк продукциялары менен камсыздоо үчүн жер-жемиштер, мөмөлөр өстүрүлөт, бодо мал, канаттулар багылат, көлмөлөрдө балык өстүрүлөт.

1. Бир чөлкөмдө көп тармактуу айыл чарбасынын жүргүзүлүшүнө эмне себеп?
2. Облусуңдун адистештирилген айыл чарбасы башка тармактар менен кандай байланышта экендигин окуу атласынан пайдаланып түшүндүр.
3. 61-сүрөт боюнча дыйканчылык продукцияларын жетиштирген чөлкөмдөрдү үйрөнүп чык жана тыянак жаса.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

29-сабак

ЖЕҢИЛ ӨНӨР ЖАЙЫ

11-сабактан жеңил өнөр жайынын өнөр жай дүң продукциясындагы үлүшүн аныкта.

24-сабактан белгилүү болгондой, жеңил өнөр жай тамак-аш өнөр жайы менен бирге АӨЖКнин үчүнчү тобун түзөт. Ал негизинен пахтачылык менен пиллачылыктын негизинде куралды. Пахта тазалоо, текстиль, трикотаж, бут кийим, булгаары, жибек өндүрүү анын маанилүү тармактары болуп эсептелет (63-сүрөт).

Пахта тазалоо өнөр жайы өндүрүштүк жараяндары бири-бири менен тыгыз байланышкан пахта тазалоочу ишканалардан, пахта кургатуу цехтеринен жана транспорт чарбаларынан турат. Ал айыл чарба продукцияларын алгачкы иштөөчү тармак болгондуктан, ишканалар пахта өстүргөн райондордо жайлаштырылат. Ошондой эле темир жол же автомобиль жолдорунан пайдалануунун ыңгайлуулугуна да көңүл бурулат.

Пахта тазалоо заводдору көбүрөөк машина куруу, отун-энергетика-химия комплекстери жана текстиль, май, кийим-кече сыяктуу өнөр жай ишканалары менен өндүрүштүк байланышта болот.

Алгачкы пахта тазалоо заводу Ташкентте 1874-жылы курулган. Ошол доордун заводу бир сезондо көп дегенде 3 миң тонна пахтаны тазалаган. Станокторду болсо суунун күчү кыймылга келтирген. Ошондуктан баштапкы убактарда пахта тазалоочу ишканалар шаарларда жайлашкан. Заманбап пахта тазалоо заводу жыл бою 100 миң тоннага чейин пахтаны тазалоодо.

XX кылымдын баштарындагы чакан, жарым кол өнөрчүлүк (210) ишканаларынын ордуна учурда механизациялашкан 120 дан ашуун кубаттуу ишканалар иштеп турат. Эгемендүүлүктөн кийин Түштүк Корея, Түркия жана башка чет өлкөлүк фирмалар менен шериктештикте Каракалпакстан Республикасында, Харезм, Кашкадарыя жана Фергана облустарында пахтаны кайра иштегенден тартып даяр текстиль продукцияларын өндүргөнгө чейин болгон жараяндарды өзүндө камтыган ишканалар курулду.

63-сүрөт. Жеңил өнөр жайдын тармактары.

Өзбекстанда булалуу эгиндер өстүрүлүп, XX кылымдын 30-жыл-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

64-сүрөт. Өзбекстандын жеңил өнөр жай пункттары.

дарында ***кенаф заводдору*** пайда болду. Акыркы он жылдыктарда иштен токтогон бир тармак кайра калыбына келди. Кенаф кап, аркан, брезент жана башка продукцияларды өндүрүүдө колдонулат.

Жибек кездеме токуу үчүн пилла чубалып, чийки жибек даярдалат. Пилла өндүрүлгөн жеринде чубалганы макул. Аны алыска ташуу кымбатка түшөт (50 тонна жүк көтөргөн вагонго көп дегенде 4 тонна пилланы батырууга болот).

Пиллачылык фабрикаларында негизинен аялдар эмгектенишет. Ар бир фабрикада миңге чейин адам эмгектениши мүмкүн. Ошондуктан жибекчилик фабрикалары жибек курту өстүрүлгөн чөлкөмдөрдөгү чакан жана орточо шаарларда жайлаштырылат.

Булгаары бут-кийим өндүрүү да жеңил өнөр жайдын тармагы эсептелет. Ташкент жана Самарканд шаарларында булгаары өндүрүлөт. Бут-кийим фабрикалары Ташкент, Фергана, Чырчык, Жаңыжол жана башка шаарларда жайлашкан.

Гыждуван, Бухара, Рыштан, Үргүт, Шахрисабз сыяктуу шаар менен райборборлор көркөм кол өнөрчүлүк менен карапачылыктын, Хива болсо килем согуунун борборлору болуп эсептелет.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

65-сүрөт. Текстиль ишканасы.

Текстиль жеңил өнөр жай курамындагы эң маанилүү тармак болуп эсептелет. Өзбекстанда жип жана жибек кездемелер токуу байыртадан болуп келген. Атлас, занданачы, тукаба, бейкасам, алача сыяктуу кездемелер Улуу жибек жолу аркылуу Европа жана жакынкы Чыгыш өлкөлөрүнө чыгарылган. XX кылымдын баштарында 30 миң кол өнөрчү кездеме токуу менен алектенген.

Чийки заттын молдугунан тышкары калкта калыптанган тажрыйбага жана транспорттун ыңгайлуулугуна таянып, XX кылымдын ортолорунда Ташкент, Фергана, Андижан жана Бухара шаарларында текстиль ишканалары курулду. Өлкөдө жип кездеме өндүрүү 453 млн кв. метрден ашты. Бирок калктын адам башына эсептегенде бул көрсөткүч 18 метрди түзгөн, б.а. ар бир адамга белгиленген норманын жарымына да туура келбеген. Бул чийки заттын молдугуна жана адам факторунун мүмкүнчүлүктөрүнө салыштырмалуу кыйла аз болчу.

Көз карандысыздыкка чыккандан кийин дүйнөлүк базарда теңтайлаша ала турган кездеме өндүрүүнү кеңири жолго коюу максатында АКШ, Италия, Түркия, Пакистан, Индия, Корея Республикасы жана башка өлкөлөр менен орток ишканалар түзүлүүдө (65-сүрөт). Алсак, АКШ менен шериктештикте Ташкентте «Supertekstil» пахта жип ийирүү, Бухара менен Самаркандда «Afg‘on-Buxoro-Samarqand» орток ишканалары ишке түшүрүлдү. Текстиль өнөр жайынын ишканалары чет өлкөдө иштелген өндүрүмдүү жабдуулар менен кайра жабдылууда. Жасалма булалардан токулган кездемелердин сапаты жакшырды.

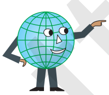

Текстиль ишканаларында жип кездеме, жүн кездеме, жибек жана зыгыр буласынан кездемелер токулат.

Кездеме токуу жараяны өз алдынча жайлашкан ийирүү, токуу же коoздоо фабрикаларында баскычма-баскыч ишке ашырылат (66-сүрөт). Транспорттук каражаттар, жүктү жүктөө-түшүрүү сарптары даяр продукциянын өздүк наркына кошулат. Демек, текстиль өндүрүшүн ири ишканага (комбинатка) чогултуу пайдалуураак болот.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Өзбекстанда даярдалган чийки жибектин кайра иштөөдан ашкан бөлүгү чет өлкөлөргө экспорттолууда.

Ошентип, текстиль өнөр жайы ишканаларын жайлаштырууда керектөөчүлөр, жумушчу күчү, чийки зат факторлору эсепке алынат.

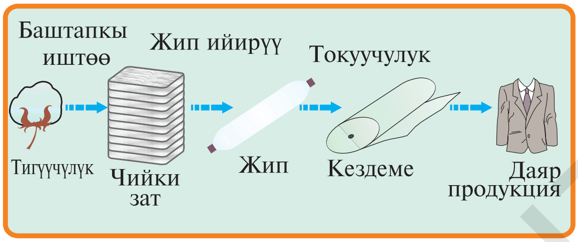

66-сүрөт. Текстиль өнөр жайынын тармак ичиндеги карым-катыштары.

1. 8-класстын географиялык атласынан жеңил өнөр жай ишканалары жайлашкан шаарларды аныкта.
2. Районунда өндүрүлгөн пилла каерда кайра иштелет?
3. Пахта тазалоо заводдору санын азайышын кандайча түшүндүрөсүң?
4. Өзбекстанда текстиль өнөр жайын дагы да өнүктүрүүнүн келечеги эмнелерден көз каранды?
5. Жазуусуз картага эң ири текстиль борборлорун белгиле.

30-сабак

ТАМАК-АШ ӨНӨР ЖАЙЫ

11-сабактан тамак-аш өнөр жайынын өнөр жай дүң продукциясындагы үлүшүн аныкта.

Бул өнөр жай дыйканчылык менен мал чарба продукцияларын кайра иштөөнүн негизинде калыптанган. Анын ишканаларынын географиялык жайлашуусун кайра иштелчү чийки заттын өзгөчөлүгү белгилейт. Чийки зат тез бузулган жана кайра иштелгенде көп калдык чыккан, алыскы аралыкка ташууга чыдамсыз болгон учурларда, ишкана чийки зат алынган жерлерде жайлаштырылат (жашылча, эт, консервалар, кум шекер өндүрүү, мөмө ширелерин даярдоо). Учурда тамак-аш өнөр жайынын ишканалары жогорку деңгээлде механизациялашкан өндүрүшкө айланган. Мурда жалаң айыл чарбасы менен байланышта болгон бул өнөр жай эми машина куруу, энергетика жана химия тармактары менен да тыгыз карым-катышта. Демек, тамак-аш продуктуларын өндүрүүдө чийки зат каражаттарынан тышкары ар түрдүү механизм жана отун каражаттарынын үлүшү барган сайын жогорулап отурат. Мисалы, буудай арзанга түшкөнү менен ун тартуу, нан даярдоо жараянындагы (машина-механизмдерге, отун-энергетикага) сарптардын айынан даяр нандын баасы өзгөрүшү же кымбатташы мүмкүн.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Ун-акшак өнөр жайынын ишканаларында буудай кайра иштелет. Буудайды ташуу ун ташыгандан кыйла оңой. Буудай өстүрүлгөн аянттар керектөөчүлөр жашаган жер менен дээрлик жанаша жайлашкандыктан, буудайды кайра иштөөчү ишканалар (элеваторлор) буудай өстүрүлгөн жерлерден да, ири шаарлардан да кездешет.

Өзбекстан ***өсүмдүк майын*** өндүргөн ири мамлекеттердин катарына кирет. Өсүмдүк майы бизде негизинен пахта тазалоо заводдорунда ажыратып алынган чигиттен алынат (58-сүрөт). Эми өсүмдүк жана жаныбарлар майын өндүргөн ишканалардын географиялык жайлашуусуна көңүл буралы. Бул ишканалардын бардыгы эң мурда чийки затка жакын жерде, калкы жыш аймактарда жайлашканын көрөбүз.

Тамак-аш өнөр жайынын дагы бир маанилүү тармагы – бул ***эт ишканалары***. Учурда транспорттун ылдамдыгы жана атайын муздаткычтар эттин сапатын бузбай алыс аралыкка ташуу мүмкүнчүлүгүн түзүүдө. Эт продуктуларын көп керектеген Ташкент, Андижан, Наманган, Фергана, Ахангаран сыяктуу шаарларда ири эт комбинаттары иштеп жатат. Нан заводдору, макарон, кондитердик фабрика сыяктуу ишканалар ири калк жашаган пункттарда жайлаштырылат (68-сүрөт).

Жакынкы убакыттарга чейин Самарканддагы ***чай кадактоо фабрикасы*** өлкөбүздө гана эмес, бүткүл Орто Азияда жалгыз фабрика болчу. Учурда чай Ташкентте да кадакталууда. Белгилүү болгондой, орто азиялыктардын негизги бөлүгү көк чайды көп керектейт. Ошондуктан бул жерде кадакталып жаткан чайдын 80 пайызын көк чай түзөт. Ташкент, Фергана, Самарканд жана Бухарада минералдык сууну даярдап, идиштерге куюучу атайын заводдор бар. Үргүттө тамеки-ферментация заводу ишке түшүрүлгөн.

67-сүрөт. Май комбинатынын май экстракция цехи.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

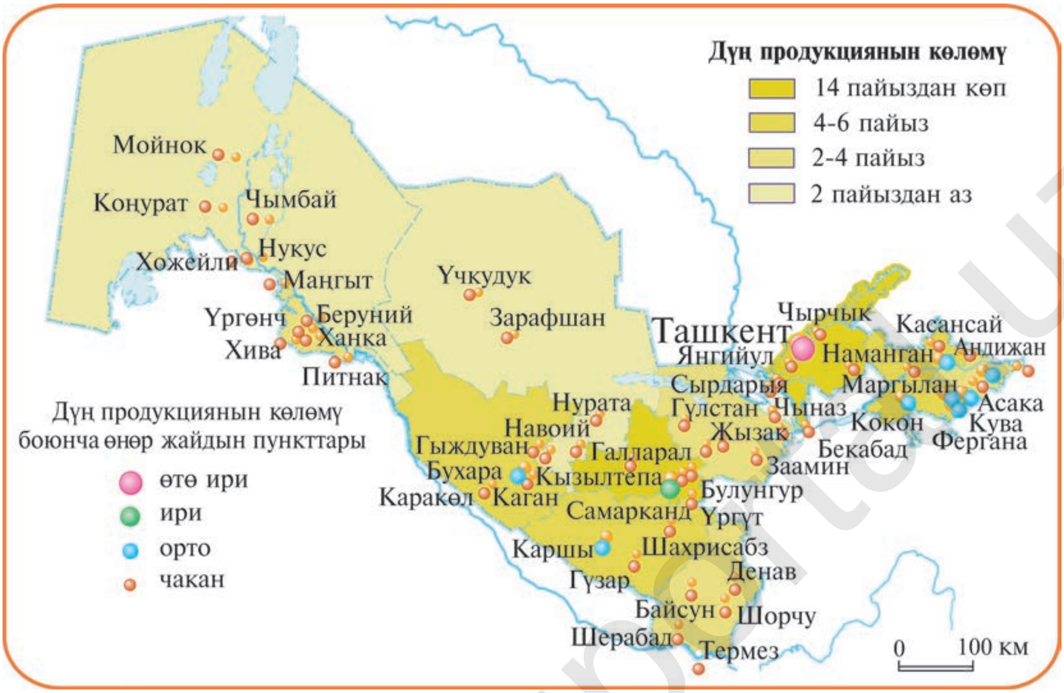

68-сүрөт. Тамак-аш өнөр жайынын ишканалары.

Ошентип, тамак-аш өнөр жайынын өнүгүшү жана жайлашуусу:
а) калктын саны жана жайлашуусу, б.а. керектөөчүлөр менен;
б) айыл чарбанын адистешүүсү, б.а. чийки зат булагы менен;
в) даяр продукцияны ташуунун шарттары менен белгиленет.

Чийки заттын көп түрдүүлүгү жана тамак-аш продукцияларынын бардык жерде керектелиши тамак-аш өнөр жайынын бардык жерде таралышына шарт түзөт. Тамак-аш өнөр жайы мына ушул өзгөчөлүгү менен башка тармактардан айырмаланат. Бул өнөр жай кээ жерлерде жергиликтүү керектөөлөрдү гана канааттандырса, башка жерлерде өлкөнүн көптөгөн райондоруна продукция берет.

1. Тамак-аш өнөр жайынын өнүгүшү эмнелерден көз каранды?
2. Тамак-аш,текстиль өнөр жайларын жайлашуу принциптерин салыштыр. Алардын окшош жана айырмалуу жактарынын себептерин түшүндүр.
3. Талаадан терилген пахта пахта заводдоруна тапшырылат. Ал жерден пахта кайра иштелип, чигит менен булага ажыратылат. Була текстиль ишканаларына жөнөтүлөт жана чет өлкөгө экспорт кылынат. Чигит болсо тамак-аш ишканасы (май комбинаты)на жөнөтүлөт. Айтчы, пахта заводун каерге курган пайдалуураак?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

31-сабак

ӨНӨР ЖАЙДЫ АЙМАКТЫК УЮШТУРУУНУН ЖАНА ЖАЙЛАШТЫРУУНУН ФОРМАЛАРЫ

Өнөр жай географиясын үйрөнүү процессинде өнөр жай ишканаларынын ортосунда жакын байланыштар бар экендигин билип алдың.

Өндүрүштүк процесстери өз ара байланышкан ишканаларды бирин-бирине жакын жайлаштыруу – бир шаарга же жанаша турган шаарчаларга куруунун натыйжасында ***өнөр жай түйүндөрү*** пайда болот (69-сүрөт).

Өнөр жай түйүнүндөгү ишканалар транспорт тармактарынан, энергия жана суу булактарынан чогуу пайдаланышат (кээде чийки зат байлыктары да жалпы болот), ишчи күчүн өндүрүшкө толук тартышат. Булардын бардыгы эмгектин өнүмдүүлүгүн жогорулатууга, каражаттарды үнөмдөөгө, ишканалар ээлеген аянттарды кыскартууга алып келет. Өнөр жай түйүндөрү – өндүрүш ишканаларын жайлаштыруунун эң туура формаларынан саналат.

Өнөр жай түйүндөрү, борборлору жана пункттары чогулган аймактарга ***өнөр жай райондору*** дейилет.

Өнөр жай райондорунун чоң-кичинелиги түрдүүчө болот. Ангрен-Алмалык, Ташкент-Чырчык, айныкса, чоң өнөр жай райондору эсептелет. Демек, ишканалары аз сандуу болгон шаарча ***өнөр жай пункту*** болуп саналат. Бир топ ишканалары болгону менен, өндүрүштүк жараяндары өз ара байланышпаган, суу жана энергия менен камсыздануу жалпы болбогон шаарга ***өнөр жай борбору*** дейилет.

69-сүрөт. Өндүрүштүк өнөр жайларды жайлаштыруунун формалары.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Өзбекстандын базар экономикасына баскычма-баскыч өтүп жаткандыгы, мында, биринчи кезекте, чакан жана орто бизнес өнүктүрүлүп жаткандыгы себептүү өлкөбүздө өнөр жайды аймактык уюштуруунун эркин экономикалык зона, чакан өнөр жай зонасы сыяктуу жаңы формалары пайда болду.

Учурда өлкөбүздө 14 эркин экономикалык зона иштеп жатат. «Navoiy», «Angren», «Jizzax», «Urgut», «G'ijduvon», «Qo'qon» жана «Hazorasp» эркин экономикалык зоналарында 62 долбоор ишке ашырылган. Фармацевтикага адистешкен «Nukus-farm», «Zomin-farm», «Kosonsoy-farm», «Sirdaryo-farm», «Boysun-farm», «Bo'stonliq-farm», «Parkent-farm» өндүү 7 жаңы эркин экономикалык зонаны өнүктүрүү боюнча иштер ырааттуу түрдө жүргүзүлүп жатат.

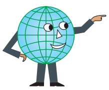

Эркин экономикалык зона – мамлекеттин жана чет өлкө капиталын, жаңы технологияларды жана башкаруу тажрыйбаларын алып кирүү максатында түзүлгөн, анык белгиленген административдик чек аралары жана өз алдынча аймактык режими болгон атайын ажыратылган аймак.

Ташкент шаарынын райондорунда, Каракалпакстан Республикасында жана облустарда бош турган же өнүмсүз иштеп жаткан өндүрүш имараттарынан натыйжалуу пайдалануу, жаңы ишканаларды ачууну колдоп-кубаттоо максатында ошол имараттардын негизинде чакан өнөр жай зоналары уюштурулду. Өлкөбүздө чакан өнөр жай зоналарынын саны 96 га жетти.

Ушул күнгө чейин бул зоналарда минден ашуун ишкана ачылды. Аларда ички гана эмес, ошондой эле тышкы базарда да талап күчтүү болгон өнөр жай, химия, тамак-аш продукциялары, электр-техника буюмдары, заманбап курулуш материалдары, мебель жана башка даяр продукциялар иштеп чыгарылууда.

1. Төмөнкү факторлордон кайсынысы өнөр жай түйүнүнүн пайда болушунда чечүүчү роль ойнойт:

- ✓ өнөр жай ишканаларынын жалпы транспорт тармагына биригиши;
- ✓ өндүрүштүк жараяндары түздөн-түз байланышта болгон ишканалардын бирин-бирине жакын жайлашуусу;
- ✓ ири шаарлардын айланасында шаарчалардын пайда болушу;
- ✓ ишканалардын суу менен энергиядан чогуу пайдаланышы;
- ✓ өндүрүштү алдыңкы технологиянын негизинде уюштуруу.

2. Өлкөбүздө уюштурулган эркин экономикалык зоналарды жазуусуз картага түшүр.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

32-сабак ТРАНСПОРТ ГЕОГРАФИЯСЫ

Транспорт жүргүнчү менен жүк ташуу аркылуу өлкө жана дүйнө боюнча эмгекти географиялык бөлүштүрүүнүн терендешине өбөлгө түзөт. Ал мамлекеттер аралык экономикалык, маданий байланыштардын өнүгүшүндө маанилүү роль ойнойт.

Мекенибиз дүйнө цивилизациясынын байыркы өлкөлөрүнөн болгонун тарых сабактарынан жакшы билесиң. Мында ошол убакытта Европа менен Азияны байланыштырып турган Улуу жибек жолу дал ушул биздин мамлекеттин аймагынан өткөндүгү өзгөчө мааниге ээ.

Өзбекстан ***кургактык*** (темир жол, автомобиль транспорту), ***суу*** (дарыя), ***аба,*** ***ноо*** (мунайзат жана табигый газ ташуу) жана ***электрондук*** (электр берүү линиялары) ***транспортуна*** ээ.

Жүк же жүргүнчү ташууда белгилүү пунктка барганга чейин транспорттун эки, үч, ал тургай төрт түрүнөн пайдаланууга туура келет. Алсак, алыскы айылдан шаарга, облустун борборуна бармакчы болсок, үйдөн автомобиль бекетине чейин ат-унаада, андан кийин темир

70-сүрөт. Өзбекстан транспортунун түрлөрү жана жолдору.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

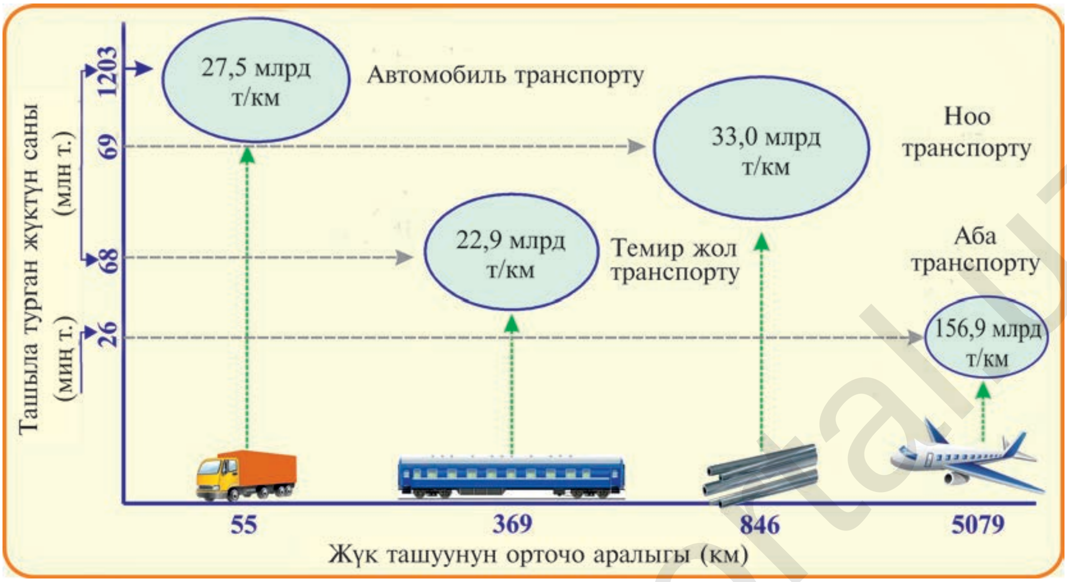

71-сүрөт. 2012-жылы Өзбекстан транспортунун түрлөрү аткарган жумуш.

жол вокзалы же аэропортко чейин автомобилде жана, аягында, поезд же самолёт менен көздөлгөн пунктка жетебиз. Өзбекстанда заманбап транспорттун (суу транспортунан тышкары) бардык түрлөрүнөн кең көлөмдө пайдаланылууда (70-сүрөт).

Транспорттун бардык түрлөрү кызмат көрсөтүү жараянынын өз ара байланышкандыгы себептүү транспорт комплексин түзөт. Транспорттун ар бир түрүнө жараша жүк жүктөөчү-түшүрүүчү аянты, кыймыл-аракет багыты, вокзал, аэродром, станция, бекет жана байланыш каражаттары болот.

Темир жол, автомобиль жолун курганга каражат жана убакыт көп кетет. Ноо транспортуна болсо миндеген тонна ноо сарпталат. Бирок суу, аба транспортунун багытын (трассаны) аз каражат менен ишке түшүрүүгө болот.

Транспорттун түрлөрү жумушчу күчү боюнча да кескин айырмаланат. Жүк ноо, суу, темир жол транспортторунда ташылганда сарп автомобиль же аба транспортунда ташылган жүктүн сарпынан кыйла аз болот. Мунайзат же жыгач жүктөлгөн көптөгөн вагондорду бир эле локомотив сүйрөп бара жатканын көргөндүрсүң? Ошол поездди 2-3 киши гана башкарат. Ал эми 125 тонна жүк көтөргөн эң чоң автомобилди да ошончо адам башкарат.

Чоң көлөмдүү 100 миндеген тонна жүктөрдү суу транспортунда (танкерде) ташыганда болсо жолдун каражаты дагы да арзанга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

түшөт. Суу транспорту башка транспорттордон жай кыймылы менен өзгөчөлөнсө да, алыскы аралыкты токтоосуз өтөт. Ошондуктан ылдамдыгы чоң, бирок станцияларда улам-улам токтогон поезд менен теңтайлаша алат. Жүктү темир жол жана суу транспорту аркылуу жеткирүү мүмкүнчүлүгү чектелген. Автомобилде болсо каалагандай жерге алып барса болот.

Транспорттун жумушу анын жүк ташуу көлөмүнөн улам белгиленет. Белгилүү убакытта белгилүү аралыкка ташылган жүктүн саны жүк ташуунун көлөмүн түзөт. Ал тонна, километрде туюнтулат (71-сүрөт).

Транспорт өнөр жай менен айыл чарбасынын ортосундагы өндүрүштүк байланыштарды, өлкөнүн түрдүү аймактары ортосундагы продукция алмашууну, анын тышкы соодасын тейлейт. Жаңы аймактарды өздөштүрүүдө баштап транспорт жолдору курулат. Азыркы заман шаарларын транспортсуз элестетүүгө болбойт. Транспорттун коргоодогу мааниси да аябай чоң. Транспорт экономиканын мына ошондой зарыл фактору болушу менен бирге, ага көп санда электр энергиясы, отун, металл жана жыгач сарпталат.

1. Мамлекеттин турмушунда транспорт кандай роль ойнойт? Транспорт материалдык өндүрүш тармактарынан эмнеси менен айырмаланат?
2. Транспорттук ишканаларга мисал келтир.
3. Окуу атласынан өлкөбүздөгү темир жолдор менен аэропортторду көрүп чык.

33-сабак

ӨЗБЕКСТАН ТРАНСПОРТУНУН ЗАМАНБАП ӨНҮГҮШҮ

Темир жол транспорту климаттык шарттар жана жыл мезгилдери кандай болушуна карабастан токтоосуз иштей берет. Анын ылдамдыгы чоң, жүк ташуунун өздүк наркы салыштырмалуу төмөн. Темир жол ***магистрал***дарын түрдүү багыттарда курууга болот.

Магистраль (латинче *magistralis* – негизги) – негизги багыт, негизги транспорт жолу.

Мурда өлкөбүздүн борборунан Харезм же Бухара облусуна баруу үчүн кошуна мамлекет Түркмөнстандын аймагынан өтүүгө туура келген. Куду ушундай, Фергана өрөөнүнө Тажикстандан өтүлгөн. Мындай жагдай жүргүнчү жана жүк ташууда көп убакыт жана каражат талап кылган. Учурда өлкөбүздө бирдиктүү темир жол система-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

72-сүрөт. «Afrosiyob» электропоезди

сын түзүү, Өзбекстандын эң четки аймактарынын өнүгүүсүн тездетүү максатында Навоий-Үчкудук-Нукус, Сурхандарыя жана Кашкадарыя облустарын байланыштырган Гузар-Байсун-Кумкоргон, Ташкентти Фергана өрөөнү менен байланыштырган Ангрен-Пап темир жолдору куруп бүтүрүлдү. Өлкөбүздүн дээрлик бардык темир жолдору түздүктөрдөн, дарыя өрөөндөрүнөн өтсө да, Ангрен-Пап жана Гузар-Байсун-Кумкоргон багытындагы темир жолдор бийик тоолорду аралай өтөт.

Өзбекстан темир жолдору өлкөбүздүн ичиндеги жүргүнчү жана жүктөрдү ташуудан тышкары, Азия жана Европа мамлекеттеринин транзиттик жүктөрүн ташууда да чоң роль ойнойт.

Транзит – жүк же жүргүнчүлөрдүн аралыктагы станция, облус, мамлекет аркылуу өтүшү.

Темир жолдор жүргүнчүлөрдү ташууда да маанилүү роль ойнойт. Жыл бою темир жолдон 15–20 млн дон ашуун жолоочу пайдаланып жатат.

Өзбекстанда темир жолдор кошуна өлкөлөрдөгүгө (Кыргызстан, Тажикстан, Ооганстан, Түркмөнстан) караганда көп жана техникалык жактан алардан жогору турат. Акыркы он жылдыктарда Өзбекстанда темир жолдордун курулушу жана электрлештирилишине өзгөчө көңүл бурулуп жатат.

Темир жолдордун электрлештирилиши жана электровоздордун иштетилиши менен поезддердин каттоо ылдамдыгы, ***жолдордун өткөрүү жөндөмдүүлүгү***, демек, анын эмгек өнүмдүүлүгү жогорулады.

Жолдун өткөрүү жөндөмдүүлүгү – темир жолдон бир суткада өтүшү мүмкүн болгон поезддердин саны. Эки жолдуу темир жолдордун өткөрүү жөндөмдүүлүгү бир суткада 150 жуп поездди, бир жолдуу темир жолдордо болсо, 30 поездди түзүшү мүмкүн.

Темир жолдордун дүйнөлүк талаптар деңгээлинде техникалык жабдылышы натыйжасында Ташкент-Самарканд багытында жүргүнчү ташууга арналган заманбап «Afrosiyob» экспресс электропоезддеринин каттоосу жолго коюлду (72-сүрөт). Орто Азияда алгачкы жолу курул-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

73-сүрөт. Тоо жолдору.

ган экспресс жолдун пайдаланууга тапшырылышы натыйжасында туризмдин өнүгүшү менен бирге автомобиль жолдорундагы жыштык жоюлду. Эми Afrosiyob» электропоезддери Ташкент-Бухара жана Ташкент-Каршы-Шахрисабз багыттары боюнча да каттап жатат.

Автомобиль транспорту жүктөрдү (башка транспортко кайра жүктөбөй) керектөөчүгө түздөн-түз жеткирип бере алат. Ал өнөр жай жана айыл чарба ишканаларын магистралдык транспорт менен байланыштырат, шаарлардагы жана шаар айланасындагы жүктөрдүн негизги бөлүгүн ташыйт. Жүктү жана жүргүнчүлөрдү кыска (100 км ге чейин) жана орточо аралыктарга ташууда темир жолдорго караганда автомобилдер ыңгайлуу. Өлкөбүздүн тоолуу райондорунда автомобиль транспортунун мааниси, айныкса, аябай чоң (73-сүрөт).

1940-жылдарда курулган Ташкент, Самарканд, Кашкадарыя жана Сурхандарыя облустары аркылуу өткөн Чоң Өзбек тракты чоң мааниге ээ. Анын узундугу 700 км ден ашат.

1959-жылы Ташкент-Ангрен-Кокон автомобиль жолу (248 км) курулду. Курама кырка тоолорундагы Камчык ашуусунан (2270 км) өткөн бул жол аркылуу Ташкенттен Фергана өрөөнүнө ташыла турган жүктөр темир жолдо ташылган жүктөргө караганда 3—4 эсе бат жеткирилет. Бул жолду кеңитип, Камчык ашуусуна жакын жерде эки тоннель ишке түшүрүлдү (74-сүрөт). 2012-жылы узундугу 116 км болгон Гүлстан-Ахангаран автомобиль жолу пайдаланууга тапшырылды.

Өлкөбүз облустарынын Казакстан жана Кыргызстан менен транспорт-экономикалык байланыштары Ташкент аркылуу ишке ашып келген. Шаарда транспорттордун каттоосун азайтуу максатында шаардын айланасында алкак жолу курулган. Анын узундугу 64 км болуп, Өзбекстанда ошондой максатта курулган жалгыз жол эсептелет.

Өзбекстандын эгемендүүлүккө ээ болушу чет өлкөлөр менен байланыштырган жолдорго болгон керектөөсүн күчөттү. Ошол максатта мамлекетибиз Кытай жана Пакистанга чыгуу мүмкүнчүлүгүн берген Андижан-Ош-Эргештам-Кашкар автомобиль жолун жана Инди океанына чыгууга шарт түзгөн Термез-Герат-Карачи автомобиль жолдо-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

рун курууга жана аларды кайра курууга өзүнүн салымын кошуп келе жатат.

Суу транспортунда табигый суу жолдорунан пайдаланылат. Ошондуктан суу жолунун багыты көбүнесе керектүү багыттар боюнча боло бербейт. Ага отун көп сарпталбайт, чоң көлөмдөгү жүктөр ташыла берет. Бирок кыймылдын ылдамдыгы аз. Өзбекстан материктин ичкерисинде жайлашкан өлкө болгондуктан, суу транспорту чоң мааниге ээ эмес.

74-сүрөт. Камчык ашуусундагы тоннель.

Учурда суу транспорту негизинен Амударья, аз болсо да Сырдарыя кемечилигинен турат. Республикада «Termiz daryo porti», «Xorazm daryo floti», «Qoraqalpog'iston daryo floti» бирикмелери түзүлгөн. Өлкөнүн дарыя флотунда 150 гө жакын теплоход, ошондой эле, баржа, жардамчы кеме жана башка техникалык каражаттар бар. Жүктөр негизинен Термез-Хайратан, Шарлавук-Төрткөл, Хожейли-Төрткөл, Хожейли-Беруний, Каратоо-Тахиаташ багыттары боюнча ташылат.

Келечекте Өзбекстан да дүйнөлүк океанда өзүнүн флотуна ээ болот. Азырынча четке чыккан жана четтен алып келинген жүктөрдүн белгилүү бөлүгүн жол акы – ***фрахттын*** эсебине башка мамлекеттердин кемелери ташып берүүдө.

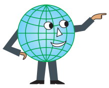

Фрахт – суу жолунда жүк ташуунун акы. Бул акы жүктүн салмагы, канчалык аралыкка ташылышы, көлөмү, кемеде ташуунун убакыт бирдиги боюнча белгиленет. Өзбекстан четке саткан товарларын чет өлкөлөрдүн кемелеринде ташып, көп каражат сарптоого аргасыз болууда.

Аба транспорту – транспорттун кымбат жана эң тез аракеттенген, жолдун рельефинен көз каранды болбогон түрү. Жүргүнчүнү алыскы аралыкка, мисалы, чет өлкөлөргө жеткирүүдө эч кандай транспорт аба транспортунун ордун баса албайт. Аба транспортунда ташылган жүктөрдүн көпчүлүгүн шашылыш жана кымбат баалуу жүктөр түзөт (бат бузулчу продуктулар, почта жана б.). Учурда мамлекетибиз көптөгөн чет өлкөлөр менен аба жолдору аркылуу байланышат. Капталында «UZBEKISTAN» деп жазылган жана Мамлекеттик туу сүрөттөлгөн самолётторду көптөгөн өлкөлөрдүн аэропортунан кездештирүүгө болот (75-сүрөт).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

75-сүрөт. Өзбекстан аба жолдоруна таандык самолёт.

Аба транспорту жүргүнчү (ар жылы 2 млн дон ашуун адам) ташуу боюнча гана эмес, түрдүү жүктөрдү ташуу боюнча да чоң мааниге ээ. Өлкөнүн жергиликтүү аба жолдорунун жалпы узундугу 60 миң км ден ашты. Ташкент өлкөбүз аба транспортунун эң ири түйүнүнө айланды.

Ноо транспортунан, негизинен, газ жана аз санда мунайзат ташууда пайдаланылат. Газ ноолорунун ичинен Жаркак-Бухара-Самарканд-Ташкент, Мубарак-Ташкент трассалары өтө маанилүү эсептелет (аларды 70-сүрөттөн тап). Өзбекстандан Уралга (2100 км), Москвага (3500 км) тартылган газ ноолору диаметринин чоңдугу жана узундугу боюнча дүйнөдө алдыңкы орундардын бирин ээлейт. Анын эмгек өнүмдүүлүгү ноонун диаметринен тышкары, газ же мунайзаттын кандай басым астында кыймылынан да көз каранды. Илим-техниканын жетишкендиктери 120 атмосфералык басымда газ жөнөтүү мүмкүнчүлүгүн берүүдө. Бирок өлкөбүздүн ноо транспортунда басым 40 атмосферадан аша элек. Өзбекстандын шарттарында газ менен мунайзатты ноолор аркылуу ташуу түндүктөгү өлкөлөргө караганда кыйла ыңгайлуу. Мунайзат, газ суукта коюулашат жана ноодон жүрүшү басандайт. Ошондуктан ноолор белгилүү аралыктарда атайын мештер жардамында ысытылып турат. Өзбекстанда катуу суук болбогондуктан, мындай мештердин зарылчылыгы жок. Демек, кошумча каражаттын жоктугунан керектөөчүгө арзанга түшөт.

Өлкөбүздө электр системасынын жаралышы жана анын Орто Азия системасына уланышы менен транспорттун жаңы түрү – ***электрондук транспорт*** пайда болду. Облустар аралык жана мамлекеттер аралык өткөрүлгөн жогорку чыңалуудагы электр линиялар аркылуу электр кубаттуулугу берилет.

1. 71-сүрөттөн пайдаланып, автомобиль жана темир жолдору аркылуу жыл сайын канча млн тонна жүк ташылышын жана жүк ташуунун орточо аралыгын аныкта.
2. Транспорт түйүнү деген эмне? Атластын картасынан транспорт түйүндөрүнө мисалдар келтир.
3. Өзбекстанда транспорттун кайсы түрлөрү өнүккөн?
4. Жазуусуз картадагы транспортко тиешелүү тапшырмаларды аткар жана эгемендүүлүк жылдары курулган темир жолдорду белгиле.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

34-сабак

КАЛККА КЫЗМАТ КӨРСӨТҮҮНҮН ТАРМАКТАРЫ

Өлкөбүздө мамлекеттик бюджет каражаттарынын дээрлик 60 пайызы социалдык тармакты өнүктүрүүгө багытталат. Ал, негизинен, материалдык байлык өндүрбөй турган тармактарды өз ичине алат.

10-сабактан материалдык байлык өндүрбөй турган тармактарга эмнелер киришин эска ал!

Ошондой эле, ага байланыш кызматы да кирет. Бул тармакка тейлөө кызматы деп да айтылат. Экономикабызды туруктуу өнүктүрүүдө тейлөө тармагы барган сайын чоң роль ойноодо. Тейлөө кызматы тармактарынын курамы абдан көп түрдүү жана татаал (76-сүрөт). Экономиканын бардык тармактары калктын материалдык-руханий талаптарын канааттандырганы менен, тейлөө кызматынын орду өзгөчө. Анын башкы милдетин калкты турмуш-тиричилик жагынан тейлөөнү өнүктүрүү, кызматтын түрлөрүн көбөйтүү жана сапатын жакшыртуу түзөт.

Экономиканын каалагандай тармагына көз жүгүртсөң, ал жерде эмгектенип жаткан тажрыйбалуу кадрлардын тейлөө тармактарында даярдалгандыгына күбө болосуң. Эмгекчилердин эс алышы, дабаланышы да тейлөө кызматынын мекемелеринде ишке ашат. Тармактын жардамында кадрлардын ооруга чалдыгусу азаят. Булар социалдык эмгек өнүмдүүлүгүнүн жогорулашына өбөлгө түзөт.

Тейлөө тармагы адамдын маданий-агартуу рухун өнүктүрүшү менен да чоң мааниге ээ.

Тейлөө кызматы мекемелерин жайлаштырууда бир топ факторлор роль ойнойт. Биринчиден, тейлөө кызматынын ишкана жана мекемелери калк негизинен каерде жыш болсо, ошол жерде курулат. Бирок

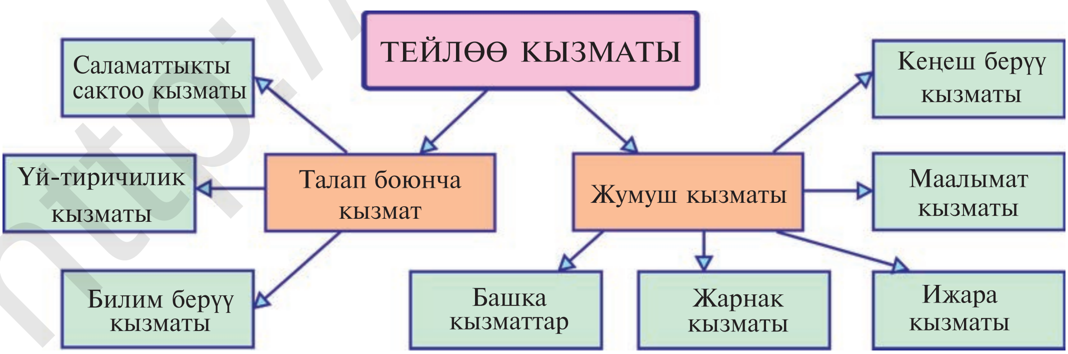

76-сүрөт. Тейлөө кызматы тармактарынын курамы.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

ар бир калк жашаган пунктта тейлөө кызматынын бардык мекемелери боло бербейт. Анткени бул тармактын кызматына белгилүү санда талапкер болууга тийиш. Алсак, калкы аз, чакан айылдарда адистештирилген ири соода ишканалары күтүлгөн натыйжаны бербейт.

Экинчиден, тейлөө кызматы мекемелерин жайлаштырууда тейлөө кызматына болгон талаптын мезгилдүүлүгү да олуттуу таасирин тийгизет. Кээ бир тейлөө кызматынын түрлөрүнө болгон талап күнүмдүк болот. Буларга турак-жайдын коммуналдык чарбасы, мектепке чейинки билим берүү мекемелери, мектеп жана соода кызматтары кирет. Орточо мөөнөт (бир айда бир нече жолу) пайдаланыла турган кызмат түрлөрү да болуп, аларга чачтарашкана, сулуулук үйү, химиялык тазалоо, кинотеатр жана башкалар кирет. Кызматтын башка түрлөрү да болуп, алардан жыл бою бир жолу, ал тургай андан да аз пайдаланышат. Алсак, көп жылдык буюмдарды сатып алуу же ремонттоо, туристтик саякат, музейге баруу ж.у.с.

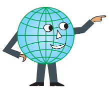

Демек, кызмат көрсөтүүнүн мезгилдүүлүгүнөн кызмат көрсөтүү мекемелерин ***жайлаштыруунун принциптери*** келип чыгат.

Күндөлүк тейлөө ишканасы үйгө же иштеген жерге жакын болушу керек. Узак мөөнөт аралыгында кайрылуучу кызматтар үчүн алардын сапаты жана көп түрдүүлүгү маанилүү саналат. Автомобиль, телевизор сатып алуу үчүн же адис докторду издегенде, атайын ошол тармак боюнча адистештирилген кыйла алыстагы мекемеге кайрылууга туура келет.

Маалыматтарды таратуу, ошондой эле, өлкөнүн экономикасын башкарууда ***байланыш кызматы*** маанилүү орунду ээлейт.

Байланыш кызматы эки түрдүү болот. ***Почта байланышы*** түрдүү почта жөнөтмөлөрүн (кат, бандероль, посылка ж.у.с.) кабыл алууну, жөнөтүүнү жана жеткирип берүүнү өз ичине алат. Почта байланышына окшош кызмат журтубузда мындан 2,5 миң жыл мурда да болгон. Ал доордо чабармандар падышанын буйруктарын шаар башчыларына жана калаалардагы кабарларды борборго жеткирип турушкан. Экинчиси ***электрондук байланыш*** болуп, ал телефон, телеграф, радио, телевидение, электрондук почта өндүүлөрдү өз ичине алат. Телеграф байланышы XIX кылымдын 80-жылдарында темир жол курулушу менен бир убакытта пайда болгон. Алгачкы телефон станциясы мындан 1 кылым мурда Ташкентте ишке түшкөн. Республикабызда ***мобилдик байланыш*** кызматы да тез өнүгүүдө. Азыркы күндө андан пайдалуучулардын саны 19 млн дон ашты.

1985-жылда ишке түшүрүлгөн ***Ташкент телемунарасы*** Улуу мунаралар эл аралык федерациясынын тизмесине киргизилген болуп,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

бийиктиги боюнча дүйнөнүн жетекчи он мунарасынын катарында турат (77-сүрөт). Элибиз мамлекеттик жана коммерциялык телерадиопрограммалар, цифралуу телевидение менен камсыздалган. Учурда ондон ашуун телеканал иш алып барууда.

Тейлөө кызматы тармактарынын ичинен ***полиграфия*** да маанилүү роль ойнойт. Сен окуп жаткан китеп, журнал, газета жана башкалар полиграфия ишканасы болгон басма үй жана басмаканаларда даярдалат. Алгачкы басмакана XV кылымдын ортолорунда Германияда ачылган болсо, бизде биринчи басмакана XIX кылымдын аяк ченинде ишке түшкөн. Өлкөбүздө 120 дан ашуун басмакана иштеп жатат. Эгемендүүлүктөн кийин басмаканалар түптөн кайра жабдылды. Учурда аларда тексттер менен сүрөттөр заманбап компьютерлерде терилип, басмадан чыгарылууда.

77-сүрөт. Бийиктиги 375 метр болгон Ташкент телемунарасы.

Билим берүү. Экономиканын туруктуу болушунда жана анын өнүгүшүндө адам фактору чечүүчү роль ойношун билесиң. Бирок бул жерде адистердин маалымат деңгээли, руханияты андан да маанилүү саналат (78-сүрөт). Өлкөдө 10 миңге жакын жалпы орто билим берүүчү мектеп, көптөгөн академик лицей жана өнөр-кесип колледжери иштеп жатат. Соңку жылдарда өлкөбүздө жогорку маалыматтуу адистерге болгон талаптын чоңдугунан келип чыгып, жаңы жогорку окуу жайлары, алардын филиалдары жана өнүккөн чет өлкөрдүн абройлуу институт жана университеттери менен бирге орток билим берүү мекемелери

78-сүрөт. Терең билим — келечекке кенен жол.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

79-сүрөт. Кызмат көрсөтүү жаатында саламаттыкты сактоо өзгөчө орунда турат.

ачылып жатат. Бүгүнкү күндө өлкөдөгү сабаттуулук денгээли 99,3 пайыз болуп, бул дүйнөдөгү эң жогорку көрсөткүчтөрдөн бирин түзөт.

Саламаттыкты сактоо. Өлкөбүздө ишке ашырылып жаткан кең көлөмдүү реформалардын, ошонун катарында, саламаттыкты сактоо системасын реформалоонун натыйжасында жарандарыбыздын орточо өмүрү 1990-жылдагы 67 жаштан 2017-жылы 74 жашты түздү жана бул боюнча Өзбекстан өнүккөн мамлекттердин катарынан орун алды.

Саламаттыкты сактоодогу реформалардын натыйжасында заманбап медициналык жабдуулардан өнүмдүү пайдаланылууда (79-сүрөт).

Калктын тамактануусун жакшыртуу, ун менен тузду зарыл микроэлементтер менен байытуу, энелер менен балдарды витаминге бай дары-дармектер менен камсыздоо боюнча ишке ашырылган иш-чаралардын натыйжасында бүгүнкү күндө перзенттерибиздин 92 пайызы өсүүнүн көрсөткүчтөрү боюнча Дүйнөлүк саламаттыкты сактоо уюмунун стандарттарына туура келет.

1. Тейлөө кызматы тармактарынын өнүгүшү эмнелерден көз каранды?
2. 8-класс атласынын жалпы орто билим берүүчү мектептер, жогорку жана атайын орто окуу жайлары, саламаттыкты сактоо, маданият темаларындагы карталарынан пайдаланып, алардын жайлашуусуна облустар боюнча салыштырмалуу иликтөөгө ал.
3. Айылындагы тейлөө кызматына тиешелүү өндүрүш же кызмат түрлөрүн география дептерине жаз.
4. Жазуусуз картадагы тейлөө кызматына тиешелүү темалардын тапшырмасын аткар.
5. Сенин оюнча, тейлөө кызматынын кайсы жактары канааттандырарлуу да, кайсы жактары талап деңгээлинде эмес?
6. Текст менен таанышып чыгып, төмөнкү жадыбалды дептериңе чийип ал жана толтур:

т/н	Тейлөө кызматынын бардык түрлөрү	Ошондон районубузда барлары
1		

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

35-сабак ӨЗБЕКСТАНДА РЕКРЕАЦИЯ ЖАНА ТУРИЗМ

Тейлөө тармактары арасында рекреация кызматы кийинки жылдарда кеңири өнүгүүдө. ***Рекреация*** эмгектенүү жараянында сарпталган күч жана энергияны калыбына келтирүүдө маанилүү фактор саналат.

Рекреация кызматын өнүктүрүү үчүн зарыл болгон шарттар:
– күндөлүк керектөөлөрдөн артык баш акчанын болушу;
– рекреация ресурстары;
– рекреация чарбасынын болушу.

Рекреация ресурстары эки түрдүү, б. а. табигый-рекреация жана маданий-тарыхый рекреация болот. Табигый рекреация ресурстарына табигый шарт жана табигый байлыктардын негизинде пайда болгон шаарчалар, үңкүрлөр, булактар, салкын тоо этектери кирет. Табигый чөйрө кескин өзгөргөн, жыш инфраструктура шарттарында калктын жаратылыштын койнунда, атайын эс алуу жайларында эс алууга чыгууга болгон талабы күчөөдө. Куйкалама жай айларында түздө жашаган калк тоого, эс алуу жерлерине шашат. Тоолорубуз мелүүн абасы, укмуштуу өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсү, дарылык булактары менен табигый-рекрациялык район иретинде чет өлкөлүктөрдү да өзүнө тартууда.

Тоолордун табияты кооз жана айыктыруучу касиетке ээ жерлеринде дабалоочу жана эс алуучу жайлар бар. Ташкент облусундагы «Chimyon», Фергана өрөөнүндөгү «Shoximardon», «Nanay», «Quvasoy», «Bog‘i shamol», «Chortoq» эс алуу зоналары, Бухара облусундагы «Sitorai Mohi Xosa», Кашкадарыя облусундагы «Miroqi» санаториялары чет өлкөлөрдө да кеңири белгилүү.

Өз кезегинде байыркы шаарлар, күмбөздөр, чептер, архитектуралык имараттар, музейлер өлкөбүздүн маданий мурасын түзүүдө.

Сулуулугу жана салабаттуулугу менен миллиондогон адамдарды таң калтырып келе жаткан тарыхый эстеликтерибиз чет өлкөлүк саякатчылардын көңүлүн өзүнө тартууда. Ошондой тарыхый-маданий объекттердин негизинде жаралган райондор Самарканд, Бухара, Хива, Шахрисабз, Ташкент, Кокон сыяктуу шаарларда жайлашкан (80-сүрөт). Тилекке каршы, ата-бабалар жараткан 36 миң тарыхый эстеликтен 7 миңи гана сакталып калган. Калгандары колонизаторлор тарабынан түрдүүчө жолдор менен кыйратып салынган. Учурда алар чоң каражат жана эмгек талап кылса да, ремонттолуп жатат.

Анткени, саякат жасоо (туризм) дүйнөлүк экономиканын бат өнүгүп жаткан тармактарынан бирине айланды. Анын кең көлөмдө

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

80-сүрөт. Өзбекстандын эң ири туристик борборлору.

өнүгүшү болсо көптөгөн мамлекеттер үчүн чоң кирешенин булагы болуп калууда.

БУУ Дүйнөлүк туризм уюмунун маалыматында 2015-жылы дүйнө боюнча 1,184 млрд саякатчы катталган болсо, 2016-жылдын жыйынтыгы боюнча бул көрсөткүч 1,235 млрд га, башкача айтканда 3,9 пайызга ашкан. Саякатчыларга көрсөтүлгөн экспорттук кызматтардын каражаты 2015-жылы дээрлик 1,5 триллион АКШ долларын түзгөн. 2016–2017-жылдарда да бул цифраларда чоң айырманы байкоого болот.

Ошондуктан, дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттери бул тармакты дагы да өнүктүрүү, бул боюнча тиешелүү инфраструктураны дүйнөлүк стандарттар деңгээлинде жаратуу жана саякатчылардын агымын көбөйтүү боюнча бардык чараларды ишке ашырууда.

2015-жылы эң көп чет өлкөлүк коноктордү кабыл алууда Франция (83,7 миллион), АКШ (74,8 миллион), Испания (65,0 миллион), Кытай (55,6 миллион) жана Италия (48,6 миллион) күчтүү бештикти ээледи. Тилекке каршы, Өзбекстан бул багытта кыйла артта калгандыгын көрүүгө болот. Атап айтканда, Бүткүл дүйнөлүк туризм жана саякаттар боюнча кеңеш (БТСК) тарабынан берилген баа боюнча, Өзбекстан саякатчылардын келиши боюнча дүйнө мамлекеттеринин ортосунда 150-орунду ээлейт.

Өлкөбүз дүйнөлүк саякат базарында өзүнүн ордуна ээ болушуна карабастан, туристтерге ыңгайлуу шарт түзүү, сервис кызматын жакшыртуу, саякат эстеликтеринин коопсуздугун жогорулатуу жана рекламаны күчөтүү деңгээли жетиштүү эмес болчу.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Учурда өлкөбүздө туризмди өнүктүрүү жаатында кең көлөмдүү иштер аткарыла башталды.

Алсак, туризм жаатында иш жүргүзмөкчү болгон ишкерлерге артыкчылыктуу кредит берүү жана жер алды-берди иштери оңойлоштурулуп, дүйнөлүк талаптарга жооп бере алган конок үйлөрдүн санын көбөйтүү, ошол аркылуу атаандаштыкты күчөтүп, конок үйлөрдүн наркын арзандатууга киришилди.

81-сүрөт. Өзбекстанга туристтердин келиши.

Дагы бир маанилүү багыт – туристтерге кызмат көрсөтүү боюнча чет тилдерин, тарых жана географияны мыкты билген адистерди даярдоо системасын өркүндөтүүдөн турат. Гиддик, конок үй, туристтик кызмат көрсөтүүнүн дагы да толук стандарттарын орнотуу ошолордун катарына кирет. Самаркандда ачылган «Ipak yo'li» Эл аралык туризм университети ушул максаттар үчүн кызмат кылууда. Буга кошумча түрдө чет өлкөнүн жогорку окуу жайлары менен шериктештиктеги орток факультеттер, алардын филиалдары да тармак адистерин даярдоого жардам берүүдө. Учурда бул боюнча, айныкса, Россия, Корея, Түркия Туризм академиясы, Европа ЖОЖдору менен иш жүргүзүлүүдө. Натыйжада өлкөбүз бойлой саякат жасоочулардын саны жылдан жылга көбөйүп барат.

Жалпысынан алганда, туризм тармагына улуттук экономикага чоң киреше алып келүүчү тармактардан бири иретинед каралууда. Анткени, өлкөбүздөгү тарыхый эстеликтердин дээрлике 200 ү маданий мурас объекттери катары ЮНЕСКОнун тизмесине киргизилген.

Рекреация чарбасынын курамына конок үйлөр, эс алуу үйлөрү жана базалары, санаториялар, турбазалар, туризм транспорту жана б. кирет.

1. Тейлөө ишканаларынын кайсы бири калк жашаган пункттан оолак болгону макул?
2. Райондогу же айылдагы тейлөө мекемелерин үйрөнүп, бул жагдайдагы жетишкендиктерди жана кемчилдиктерди аныкта.
3. Табияттын эң сонун жерлери кайсы облустарда көп (7-класстын «Өзбекстандын табигый географиясы» курсунан эске ал)?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

36-сабак

ТЫШКЫ ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАР

Сен огородунда же менчик фермер чарбанда өстүргөн продукцияңды өзүңдө жок башка продукцияга ооштурууда же базарда сатууга зарылчылык сезесиң. Мындай жагдайды мамлекеттер аралык мамилелерде да кездештиребиз. Чындыгында да, Өзбекстанда өндүрүлгөн продукцияга болгон талап чет өлкөдө күчтүү болсо, аны мамлекеттик керектөөдөн көп өндүрүү максатка ылайык. Тескерисинче, өзүбүздөгүгө караганда чет өлкөдөн алып келүү арзан турган товарларды сатып алган оң.

Өзбекстан машина, химиялык продукция, кара жана түстүү металл, электр энергия, газ, пахта буласы, азык-түлүк, пилла, каракөл (көрпө) сыяктуу продукцияларды экспорт кылуучу мамлекеттерден эсептелет. Өз кезегинде, Өзбекстан өзүндө жетишпеген азык-түлүк жана өнөр жай товарларын, ошондой эле эл керектөөчү буюмдарды импорт кылат.

Өзбекстан эл аралык экономикалык шериктештикке жакшы киришкен. Бүгүнкү күндө 140 тан ашуун мамлекет менен соода мамилелерин орноткон. Айныкса, дүйнөдө жетекчи болгон Германия, АКШ, Улуу Британия, Япония, Франция, Италия, Корея Республикасы, Түркия, Кытай сыяктуу мамлекеттер менен шериктештиги тез өнүгүүдө. Өзбекстанга экспорт жана импорт кылынып жактан продукциянын эң көбү Кытайга туура келет (82-сүрөт).

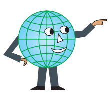

Товарлардын тышкы базарга, чет өлкөгө чыгарылышы ***экспорт*** деп аталат. Тескерисинче, чет өлкөдөн керектүү продукцияларды, товарларды алып келүү ***импорт*** деп аталат.

2018-жылы экспорт 14,3 млрд, ал эми импорт болсо 19,6 млрд АКШ долларын түзгөн. Өзбекстандын тышкы соодасы жылдан жылга жогорулашы натыйжасында мамлекетибиз эл аралык эмгекти бөлүштүрүүдө мыкты катышууда.

Мамлекет тышкы соода саясатынын негизин улуттук экономиканын теңтайлаша алуу жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, өлкөнүн экспорт мүмкүнчүлүгүн кеңитүү жана анын курамын байытуу түзөт. Акыркы жылдарда экспорттун курамында чоң оң өзгөрүштөр болуп жатат. Алсак, чийки зат продукцияларынын экспорту азайып, жогорку сапаттуу даяр продукциялар экспортунун салмагы көбөйүүдө.

Келечекте экспорт үчүн автомобиль, жогорку чыңалуудагы агрегат, үй электр аспаптары, медицина, курулуш, текстиль жана тигүүчүлүк боюнча баалуу продукцияларды өндүрүү күчөйт. Айныкса,өлкөбүздө өстүрүлгөн мөмө жана жер-жемиш продукцияларынын экспортун күчөтүү зарыл. Маанилүү милдеттерден бири – бул дыйкан жана фермер чарбалар үчүн тышкы базардан туруктуу кардар табуу.

http://eduportal.uz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

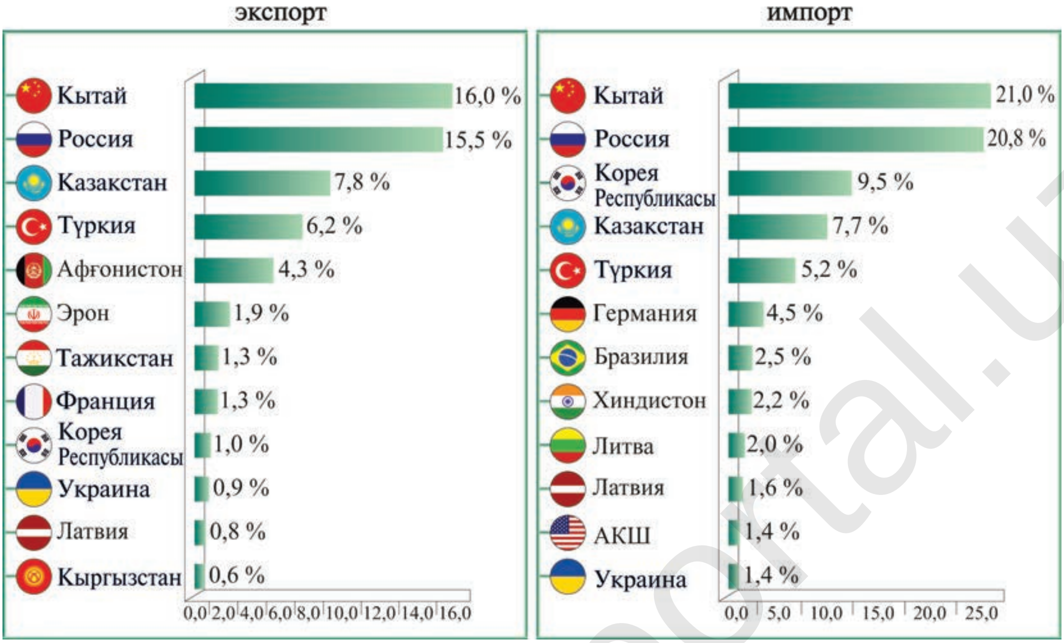

82-сүрөт. Өзбекстандын чет өлкөлөр менен болгон тышкы соодасы (жалпы көлөмгө салыштырмалуу пайыз эсебинде, 2017-жыл).

Өндүрүштүн өнүгүшүнө үндөш түрдө көптөгөн продукциялардын, мисалы, отун, азык-түлүк жана элдик керектөө буюмдарынын импорту кыскарууда (83-сүрөт). Жалпы импорттун 3/4 бөлүгүн техникалык жана өндүрүштүк жабдуулар менен аспап-инструменттер түзөт. Бул мамлекет экономикасы өнүгүшүнүн келечегине шайкеш келет.

Өзбекстанда 4200 дөн ашуун чет өлкөлүк ишканалар иштеп жатат. Учурда Өзбекстан Дүйнөлүк Банк, Азия Өнүктүрүү Банкы, Ислам Өнүктүрүү Банкы, ОРЕС Эл аралык Өнүктүрүү фонду, Саудия Өнүктүрүү Фонду сыяктуу эл аралык каржылык уюмдар менен шериктештик кылууда.

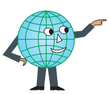

Эл аралык каржы уюмдары менен шериктештик кылып, өлкөнүн өндүрүш күчтөрүн модернизациялоо жана жаңылоо үчүн чет өлкөнүн капиталын алып кирүү ***инвестиция*** деп аталат.

Өлкөнүн өнүгүшүн тездетүү үчүн инвестицияларды дагы да көбүрөөк алып кирүү максатка ылайыктуу келет.

Тышкы экономикалык байланыштарды өнүктүрүүнүн келечегин бышыктоо максатында мамлекетибиз аймагында атайын эркин экономикалык зоналар түзүлүүдө. Алардын алгачкысы Өзбекстан аймагынын географиялык борбору – Навоий облусунда түзүлгөн. Ал

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

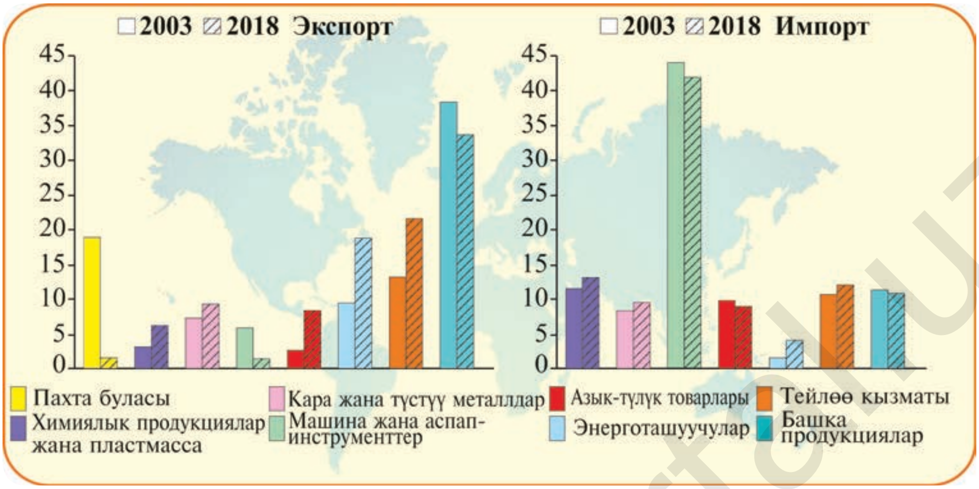

83-сүрөт. Чет өлкөлөр менен тышкы соода жүгүртмөсү (пайыз эсебинде).

бардык түрдөгү самолётторду кабыл алган эл аралык аэропорт жана аны менен байланыштуу ар түрдүү тейлөө ишканалары менен мекемелеринен турган ири комплекс саналат.

Товар соодасынан тышкары чет өлкөлөр менен шериктештикте транспорт системалары түзүлүүдө, жаратылышты коргоо жана өзгөртүрүү маселелери чечилүүдө. Мында Өзбекстан дүйнөнүн алдыңкы эл аралык уюмдары менен доордун олуттуу көйгөйлөрүн чечүүгө да өзгөчө көңүл буруууда. Шанхай шериктештик уюму (ШШУ), Европа Уюму (ЕУ), Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештиги (КМШ), Евроазия экономикалык шериктештиги (ЕЭШ), Ислам конференциясы уюму (ИКУ) жана башка эл аралык уюмдар ошолордун катарына кирет.

Өзбекстандын дүйнөлүк чарбадагы ордун, башка өлкөлөр менен жасаган экономикалык байланыштарын сен 9-класста «Дүйнөнүн экономикалык жана социалдык географиясы» сабактарынан үйрөнөсүң.

1. Өзбекстан менен экономикалык байланыштагы өлкөлөрдү дептериңе жаз.
2. Импортко караганда экспорттун көптүгү кандай ыңгайлуулуктарды түзөт?
3. Импорттун эң көп бөлүгүн кандай продукциялар түзөт?
4. Тышкы экономикалык байланыштар эмнелерден көз каранды?
5. Инвестиция сөзүнө түшүндүрмө бер.
6. Эркин экономикалык зона эмне үчүн Навоий облусунда түзүлгөн?
7. 83-сүрөттөн Өзбекстандын соңку жылдардагы экспорт-импортунун өзгөрүшүн көр. Жакынкы жылдарда өлкөбүз тышкы соода жүгүртмөсүндө кандай өзгөрүү болушу жөнүндө пикир билдир. Жообуңду негизде.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

37-сабак

ПРАКТИКАЛЫК МАШЫГУУ

1. Калк жашаган пунктта 1 жыл бою төрөлүү 768 ди, өлүм 154 тү, ошондой эле, ага көчүп келгендердин саны 28 ди, ал эми көчүп кеткендердин саны 50 нү түзсө,андагы калктын саны канчага өзгөргөнүн эсепте.

2. Оор өнөр жайдын курамын чиймеде көрсөт.

3. Өндүрүштү адистештирүүнүн, кооперативдештирүүнүн жана комбинатташтыруунун маанисин түшүндүр, өндүрүштүн уюштуруучу формаларына анык мисалдар көрсөт.

4. Өнөр жай тармактарын жайлаштырууда кандай факторлор таасирин тийгизет?

5. Кара жана түстүү металлургия, агроөнөр жай комплестеринин маанилүү райондорун айтып бер (тапшырманы жазуусуз карта жана атлас жардамында аткарса да болот, анда өнөр жайдын ири борборлору, райондордун чийки зат, отун жана даяр продукция боюнча өндүрүштүк байланыштары көрсөтүлөт).

6. Өнөр жай, айыл чарбасы жана транспорттун жаратылышка тийгизген таасирин мисалдар аркылуу көрсөт. Жаратылышты коргоо боюнча ишке ашырылып жаткан кандай иш-чараларды билесиң?

7. Төмөнкү жадыбалды толтур:

Тармактар аралык комплекстин аты	Комплекстин курамындагы тармактар	Бат өнүккөн тармактар	Кайсы облуста начар өнүккөн
1. **2.** **3.** **...**			

8. Китептин тиркемесиндеги 2-жадыбалдын маалыматтарын үйрөн. Өзбекстан Республикасы эгин аянттарынын курамында гектар эсебинде берилген картошка, пахта, жашылча, тоют жер-жемиштери жана дан эгиндеринин аянтын пайызга айландырып, айланалуу диаграмма чий.

9. 8-клаастын окуу атласында «темир жол», «жылуулук электр станциялары», «электр берүү линиялары» кандай шарттуу белгилерде туюнтулганын дептерине жаз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

IV ГЛАВА.
ӨЗБЕКСТАНДЫН ЧӨЛКӨМДҮК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

38-сабак ӨЗБЕКСТАНДЫН ЭКОНОМИКАСЫН АЙМАКТЫК ЖАКТАН УЮШТУРУУ

Мамлекетибиз аймагынын ар бир бөлүгү географиялык ордунун кайталангыстыгынан табигый шарттары, байлыктары, калкынын ишкердиги жана турмуш мүнөзү калыптанган. Экономика, негизинен, орундун жергиликтүү табигый байлыктары базасында өнүккөн. Экономика кээ бир жерлерде тыштан алып келинген чийки заттын негизинде калыптанган. Тажрыйбалуу кадрлар ири шаарлардагы илимий мекемелерде даярдалат. Ошондон улам тажрыйба талап кылган өндүрүштөр шаарларда өнүксө, башка жерлер айыл чарба продукцияларын жана өнөр жай үчүн чийки зат жеткирип берет. Өлкөнүн айрым бөлүктөрү ортосунда эмгектин мындайча бөлүштүрүлүшүнө ***эмгектин географиялык,*** же ***аймактык бөлүштүрүлүшү*** дейилет.

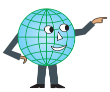

Эмгектин аймактык бөлүштүрүлүшүнө себеп:
- өндүрүлүп жаткан продукция жергиликтүү керектөөлөрдөн кыйла көп болушу;
- аны өндүрүү өлкөнүн башка бөлүктөрүнө караганда арзанга түшүшү;
- өндүрүштүн чийки зат кору көп жылдарга жетиштүү болушу;
- товар ташууда транспорттук каражаттардын арзан болушу.

Белгилүү убакыт өтүп аймактардын адистешүүсүндө өзгөрүүлөр болушу мүмкүн. Мисалы, Кашкадарыяда мунайзат жана газ кендери ачылып, бул жерде жаңы адистешкен өндүрүш калыптанды. Өзбекстан көз карандысыз болгондон кийин дан продукциялары менен өзүн өзү камсыз кылуу милдети коюлду. Натыйжада облустарда көп санда дан эгиле башталды. Ошентип облустар пахтачылыктан тышкары дан эгиндерине да адистешти.

Эмгектин географиялык бөлүштүрүлүшү негизинде өзүнүн адистиги боюнча бири-биринен айырмаланган аймактар – ***экономикалык райондор*** пайда болот. Экономикалык райондорго (аймактарга) бүткүл мамлекет боюнча кең көлөмдөгү адистешүү мүнөздүү болуп, продукция ташуу кең көлөмдө ишке ашат. Мындай райондордун бир нече адистешкен тармактары болушу да мүмкүн.

Мамлекеттик көлөмдө адистешкен тармакты кантип аныктоого

http://eduportal.uz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

болот? Ал үчүн изделген адистешүү коэффициентин $A_к$ деп алып, төмөнкү формуланы түзөбүз:

$$\mathbf{А_к = П/К},$$

бул жерде, *П* – район продукциясынын ошол тармак боюнча мамлекеттеги үлүшү, *К* – мамлекет калкынын санындагы район калкынын үлүшү. Эгерде $A_к$ бирден чоң болсо, анда район ошол тармакка адистешкен болот. Адистешүү көрсөткүчүнүн чоң-кичинелигине карай экономикалык райондун адистешүү деңгээлин билсе болот. Мындан тышкары адистешүү мүмкүнчүлүгү транспорт жана продукцияны ташуу каражаттарынан да көз каранды.

Райондогу өндүрүш ишканаларынын белгилүү бөлүгү гана адистешкен тармактарга кирет. Калгандары адистештирилген тармакты тейлөөчү, жардамчы тармактарды түзөт (мисалы, пахта өстүрүүгө адистешкен чарбаларда жардамчы тармак иретинде беде, жүгөрү, картошка да өстүрүлөт, мал чарбасы кармалат же машина курууга адистешкен тармак болсо, анда металл куюу ишканалары, жергиликтүү энергетика сыяктуулар жардамчы ишкана эсептелет). Райондун калкын азык-түлүк продукциялары, кийим-кече, маданий-тиричилик буюмдары менен камсыз кылган ишканалар ***тейлөө кызматы тармагын*** түзөт. Бул тармактар үчүн энергетика жана суу менен камсыз кылуу, транспорт тармактары жана аймак жалпы болуп, өндүрүштүк жараянда алар өз ара байланышта болушат. Демек, экономикалык райондор адистешүүсү менен гана эмес, чарбанын комплекстүү өнүгүшү менен да ажырап турат.

Экономикалык райондун өнүккөндүк деңгээлин анда кандай ***аймактык-өндүрүштүк комплекстер (АӨК)*** бар экендигинен жана алар кандай деңгээлде калыптанганынан билүүгө болот. Ал каражаттарды мамлекеттик көлөмдө кыйлага үнөмдөйт, социалдык эмгектин өнүмдүүлүгүн жогорулатат, жаратылышты коргоону, элибиздин жашоо, эмгектенүү, эс алуу шарттарынын жакшыруусун камсыз кылат.

84-сүрөт. Өзбекстандын экономикалык райондору.

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

АӨК – өндүрүш жаатындагы бардык тармактарга тиешелүү түрдүү ишканалардын бир жалпы аймактагы өз ара байланышкан шериктештиги.

Буга өз ара карым-катыштагы ишканаларды жалпы транспорт, энергетика жана курулуш базалары аркылуу чогуу (кооперативдешүү, комбинатташуунун негизинде) жайлаштыруунун жана табигый байлык менен жумушчу күчүнөн, экинчилик чийки зат менен калдыктардан акылмандык менен пайдалануунун эсебинен жетишүүгө болот.

АӨК табигый байлыктары мол аймактарды тезирээк жана үнөмдүүрөөк өздөштүрүүгө шарт түзөт. Ар бир АӨК ээлеген аянты жана тармактарынын курамы боюнча башкасынан айырмаланат. Тармактар аралык комплекстер өнүккөндүк деңгээли боюнча башкасынан айырмаланат. Мисалы, агроөнөр жай комплекси бардык облустарда калыптанып болгон. Түстүү металлургия комплекси Ташкент облусунда гана өнүккөн. Ал эми Самарканд жана Бухара облустарында калыптануунун төмөнкү баскычында, Харезм облусу менен Каракалпакстан Республикасында болсо жокко эсе. Аймактык өндүрүштүк комплекстердин өз ара байланышынан экономикалык район калыптанат.

Экономикалык район: а) географиялык орду өзүнө мүнөздүү; б) мамлекеттик көлөмдө адистешкен; в) комплекстүү чарба калыптанган; г) табигый байлыктары жана жумушчу күчү менен камсыздалууда башка райондордон айырмаланган аймак.

Экономиканын жогорулашы менен тармактар аралык комплекстер өркүндөп отурат. Натыйжада аймактык байланыштар да өркүндөп, экономикалык райондор кайра түзүлүшү мүмкүн Учурда мамлекетибиздин аймагын шарттуу түрдө алты экономикалык районго бөлүүгө болот (84-сүрөт). Бул экономикалык район Өзбекстандын 2 жана андан көп административдик бирдиктеринен турат. Мисалы, Ташкент экономикалык району Ташкент шаары менен Ташкент облусунан, Мырзачөл экономикалык району Сырдарыя жана Жызак облустарынан түзүлгөн.

Эгемендүүлүк жылдарында улуттук экономиканын аймактык жактан тең салмактуулукту камсыздоо жана чөлкөмдүк айырмачылыкты азайтуу Өзбекстанда мамлекет саясатынын негизги милдетине айланды. Кийинки жылдарда өлкөдө жүрүп жаткан курамдык өзгөрүштөрдө аймактардын ролу сезилерлүү деңгээлде күчөдү. Аймактардын экономикалык потенциалы жана атаандаша алуу жөндөмдүүлүгүн күчөтүүгө багытталган бир топ чаралар ишке ашырылды.

Өзбекстандын аймактарынын социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээли жана экономикалык өсүү темптериндеги айырмалар бир топ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

объективдүү себептер – базар реформаларынын алгачкы доорундагы аймактык өнүгүү деңгээли, аймактын инвестициялык көзгө жакындыгы, экономикалык географиялык өнүгүшү, инфраструктуралардын өнүккөндүк деңгээли, инновациялык потенциалы жана башка көптөгөн факторлор менен түшүндүрүлөт.

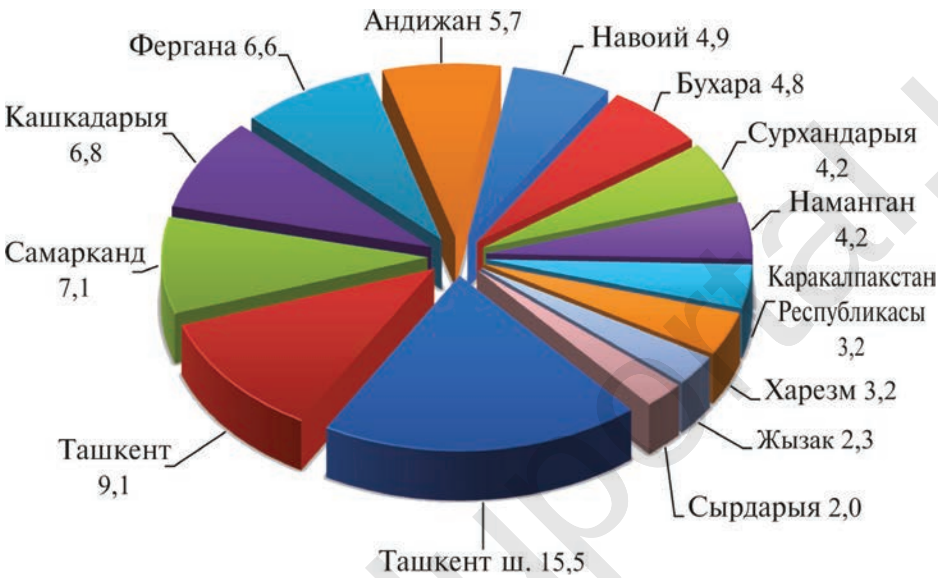

85-сүрөт. ИДПтун калыптанышында аймактардын катышуусу (ИДПка салыштырмалуу % да, 2017-ж.)

Республиканын ИДПтун калыптанышында ИДПтун үлүшү боюнча Ташкент шаары 15,5 % көрсөткүч менен жетекчилик кылат (85-сүрөт). Ташкент жана Самарканда облустары тиешелүү түрдө 9,1 жана 7,1 % көрсөткүч менен кийинки орундарды ээлешет. ИДПтун эң аз үлүшү Сырдарыя, Жызак, Харезм облустарында жана Каракалпакстан Республикасында катталды. Кийинки сабактарда бул аймактарды бир-бирден үйрөнөбүз.

1. Мугалимдин жардамында районуң кандай продукцияга адистешкенин аныкта.
2. Райондун адистешүүсү деп эмнеге айтылат?
3. Экономикалык район деген эмне? Өлкөбүздүн аймагы кандай экономикалык райондорго бөлүп үйрөнүлөт?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

39-сабак ТАШКЕНТ ЭКОНОМИКАЛЫК РАЙОНУ

Экономикалык географиялык орду жана табигый байлыктары. Ташкент экономикалык району административдик жактан Ташкент шаары жана Ташкент облусунан турат. Бул райондун эки жагы Фергана жана Мырзачөл экономикалык райондору менен туташкан, калган жактары Казакстан жана Тажикстан мамлекеттери менен чектеш. Географиялык орундун ыңгайлуулугунан Ташкент 1930-жылдан бери Өзбекстандын борбору статусунда келет. Ташкент облусу айыл райондорунун дээрлик жарымы (Жаңыжол, Кыбрай, Бостондук, Паркент, Ахангаран, Зангиата жана Ташкент райондору) чарбаларынын адистешүүсү жана социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө башкалаанын таасири байкалат. Анткени ири шаарга жакын райондордо экономикалык өзгөрүүлөр тез жүрөт. Муну шаарга жакын райондордун мисалында көрүүгө болот (86-сүрөт).

Экономикалык райондун аймагын рельефтин түрдүү формалары түзөт. Бул өнөр жай үчүн да, айыл чарбасы үчүн да ыңгайлуу шарттарды камсыз кылат. Райондун Чырчык жана Ахангаран өрөөндөрү Сырдарыяга чейин 100–150 км аралыкта ылдыйыш болгондуктан, жасалма сугат үчүн ыңгайлуу. Чырчык жана Ахангаран дарыялары тоолордогу жаан-чачындан (500–700 мм) каныгып, сугаттан тышкары электр энергиясын алууда да маанилүү роль ойнойт. Район ичилүүчү суу менен жакшы камсыздалган. Чырчык дарыясынын жогорку агымында сыйымдуулугу 2,0 млрд куб м болгон Чарвак суу сактагычы курулган. Ошондой эле Ахангаран дарыясынын орто агымында Төөбогуз суу сактагычы («Ташкент деңизи») курулган.

Кендин түрлөрү боюнча Ташкент экономикалык району алдыңкы орунда турат. Ангрен көмүр бассейни өлкөдөгү эң ири көмүр кени эсептелет *(көмүр корунун санын эсте)*. Көмүр катмары жердин кыртышына жакын болуп, катмарлардын ортосунда алюминий, цемент, керамика алууда иштетилген күлбото көп санда кездешет *(атластан кен байлыктарын аныкта)*. Экономикалык райондо мунайзат менен табигый газ гана жок. Зарыл мунайзат продукциялары темир жол, автомобиль транспортунда, ал эми газ болсо ноолордо алып келинет *(алардын каерден алып келинишин атластан аныкта)*.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

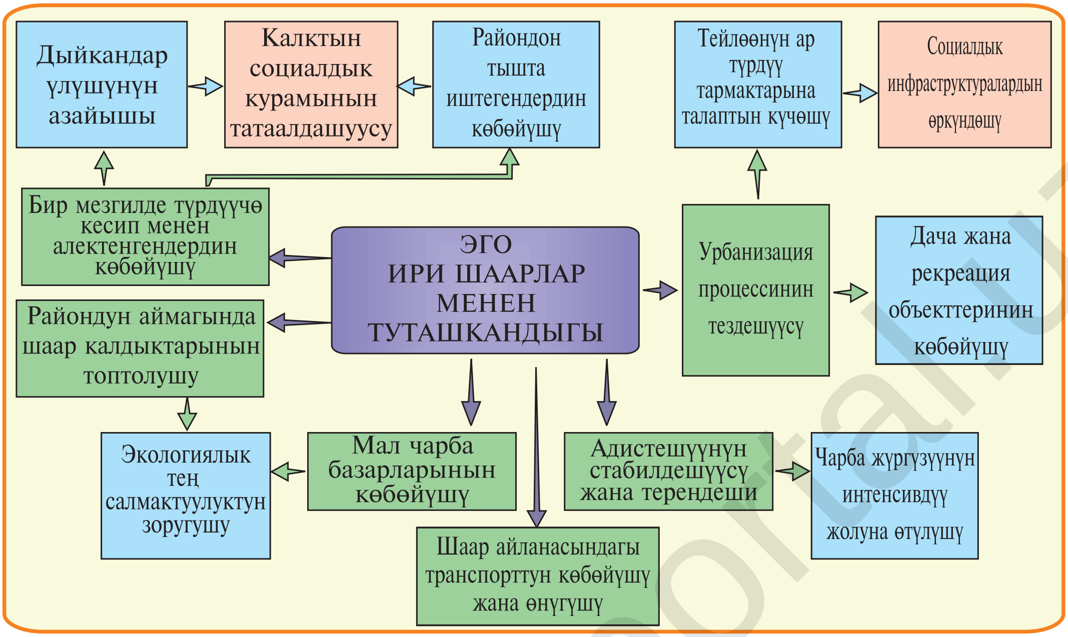

86-сүрөт. Борборго туташ райондордо ири шаар таасиринин туюнтулушу.

Калкы. Мамлекетибиз калкынын дээрлик 1/5 пайызы ошол райондо жашайт. Райондо шаар калкынын үлүшү Ташкент шаарынын калкын кошпогондо 50 пайызга барат. Калктын жалпы санындагы эмгекке жарамдуулардын саны боюнча район биринчи орунда турат. Ошондой эле эмгекке жарамдуу калк маалымат деңээлинин жогорулугу менен да ажыралып турат. Мындай жагдай эзелтеден жогорку жана атайын орто окуу жайлары, Илимдер Академиясы, алардын көп сандаган илимий-изилдөө институттары Ташкентте (борбордо) жайлашкандыгы себептүү пайда болгон. Мындан тышкары, билим жана тажрыйба талап кылган ишкана менен мекемелердин көптүгү да негизги факторлордон бири эсептелет. *(Райондо калктын жыштыгы канча?)*

Чарбасы. XX кылымдын башында район өнүгүү жагынан Фергана өрөөнүнөн кийин турган. Райондо ар түрдүү кен байлыктарынын ачылышы натыйжасында тоо-кен өнөр жайы пайда болуп, оор өнөр жайынын тез өнүгүшүнө шарт түзүлдү. Өнөр жайдын өнүккөндүгү боюнча район республикада алдыңкы орунга чыгып алды.

Учурда экономикалык райондун чарбасы көп тармактуу болуп, анда Өзбекстандагы өнөр жай тармактарынын дээрлик бардыгы бар. Өнөр жай дүң продукциясынын 2/3 бөлүгү оор өнөр жайга таандык. Жеңил жана тамак-аш өнөр жайлары да өнүккөн.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Ташкент экономикалык районунун ***өнүгүшүнө негизги себептер:*** а) ыңгайлуу экономикалык географиялык орду; б) республика борборунун ушул райондолугу; в) пайдаланууга ыңгайлуу гидрокубаттуулук; г) түрдүү кен байлыктар табылып, алардан пайдалануунун жолго коюлушу; д) Экинчи дүйнөлүк согуш жылдарында мурдагы Союздун батыш райондорунан Өзбекстанга көчүрүлгөн ишканалардын көбү Ташкент облусунда жайлашкандыгы; е) тыштан тажрыйбалуу адистердин көптөгөн санда тартылышы жана б.

Отун-энергетика комплекси кыйла кудуреттүү. Анын негизин электр энергетика өнөр жайы түзөт. Өлкөдө өндүрүлгөн электр энергиянын дээрлик жарымы ушул райондо алынат. Бул көрсөткүчтү райондогу үч кудуреттүү ЖЭС жана Чырчык-Бозсуу гидроэнергетика каскады камсыз кылат. Ташкент ЖЭС толук, Ангрен ЖЭС толук эмсе газ менен, Жаңы Ангрен ЖЭС болсо жергиликтүү көмүр менен иштейт.

Тышкы экономикалык ишкердиги. Район 100 дөн ашуун чет өлкөлөр менен соода мамилелерин жүргүзөт. Чет өлкөгө пахта, жибек, пахтачылык үчүн зарыл машина жана аспаптар, текстиль машиналары, кабель, экскаваторлор, көтөргүч крандар, электр энергия, техникалык аспап-инструменттер, каракөл көрпөсү, түстүү металл концентраттары, жип жана жибек кездемелер, кенаф жана кенаф продукциялары, мөмө жөнөтүлөт. Райондун керектөөлөрү үчүн тыштан жыгач, мунайзат продукциялары, табигый газ, түрдүү өнөр жай продукциялары, машина тетиктери, кеңири керектөө товарлары алып келинет. Ички экономикалык байланыштарда автомобиль жана темир жол транспортунан пайдаланылат.

Транспорту. 1930—1940-жылдарда райондо автомобиль жолдору пайда болду. Чоң Өзбек тракты (700 км) Ташкентти Термез менен байланыштырат. Ташкент-Ангрен-Кокон тоо жолу кайра курулуп, дүйнөлүк талаптар деңгээлиндеги эл аралык жолго айландырылды. Ташкент-Чыназ-Гүлстан автотрассасы өлкөдө биринчи даражалуу жол саналат. Ташкент-Ангрен, Ташкент-Чарвак жана Мырзачөлдү кесип өткөн Сырдарыя-Жызак темир жолдорунун мааниси чоң.

1. Район калкынын санына, жайлашуусуна жана улуттук курамына кандай тарыхый-географиялык факторлор таасир эткен?
2. Ташкент экономикалык району республиканын индустриялаштырылышында кандай роль ойношун түшүндүр.
3. Ташкенттин географиялык ордуна мүнөздүү ыңгайлуулуктар кандай факторлордун натыйжасы?
4. Экономикалык райондо өнөр жайдын кайсы тармактары өнүккөн? Себебин түшүндүр.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

40-сабак

ТАШКЕНТ ОБЛУСУ

Облустун географиялык ордун атластан белгиле. Калктын саны менен аянтынын чоңдугун тиркемедеги 1-жадыбалдан аныкта.

Өнөр жайы. Экономиканын көптөгөн тармактарында чийки зат даярдоодон даяр продукция өндүргөнгө чейинки бардык баскычтар райондун өзүндө жүрөт.

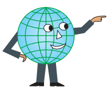

Өнөр жайдын негизги тармактары: электр энергетика, кара жана түстүү металлургия, машина куруу, химия жана мунай-зат химиясы, курулуш материалдары, жеңил (пахта тазалоо), тамак-аш (87-сүрөт).

Металлургия комплекси да өнүккөн. Өндүрүштүк байланыштары жана географиялык жайлашуусунан келип чыгып, Ташкент-Чырчык-Жаңыжол жана Ангрен-Алмалык өнөр жай райондору түзүлгөн. Ангрен-Алмалык өнөр жай районунда мамлекет түстүү металлургия өнөр жайы продукциясынын негизги бөлүгү даярдалат. Жез рудасынын курамында молибден, алтын, күмүш да кездешет. Бул жерде жез эритүү заводу жана Алмалык тоо-металлургия комбинаты иштеп турат.

Түстүү металлургиянын экинчи борбору – Чырчык. Шаарда кыйын эриген жана жалынга чыдамдуу куймалар комбинаты бар. Комбинаттын өндүрүштүк жараяны Ингичка, Койташ жана Алмалык руда кендери менен байланышкан. Комбинат 100 дөн ашуун ар түрдүү продукцияларды иштеп чыгарат.

Бекабаттагы Өзбекстан металлургия заводу – ***кара металургиянын*** ири ишканасы саналат. Анда чийки зат иретинде металлоломдон пайдаланылат.

Машина куруу комплекси баштап агроөнөр жай комплекси керектөөлөрүнүн негизинде пайда болгон. Учурда машина куруу агроөнөр жай комплексине кызмат кылуудан тышкары, көптөгөн түрдөгү татаал машиналарды да иштеп чыгарууда. Райондо иштеп чыгарылып жаткан ар түрдүү аспап жана инструменттер ошолордун катарына кирет.

Курулуш материалдары өнөр жайы облустагы курулуш көлөмүнүн чоңдугунан жана ар түрдүү чийки заттын негизинде өнүктү. Бекабат, Ангрен жана Ахангаранда цемент, Газалкентте айнек менен мрамор жана Ахангаранда шифер өндүрүлүп жатат. Өнөр жайдын тез темптер менен өнүгүшү,биринчи кезекте, экологиялык жагдайдын начарлашына себепчи болууда.

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

87-сүрөт. Ташкент облусу.

Айыл чарбасынын негизги тармактары: пахтачылык, данчылык, жашылчачылык, багдарчылык, эт-сүт чарбасы.

Айыл чарбасы көп тармактуу болуп, жашылча жана мөмө өстүрүүдө башка облустардан алдында турат. Жаңыжол, Кыбрай, Бостондук, Паркент, Ахангаран, Зангиата жана Ташкент райондору борборго туташ жалпы чөлкөмдү түзүп, негизинен,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

жашылча жана мөмө өстүрүүгө адистешкен. Ал жерлерде миңдеген гектар күнөсканалар түзүлгөн. Сугат жерлерде пахтадан тышкары кенаф менен шалы да өстүрүлөт. Жалпысынан алганда, облус айыл чарбасы интенсивдүү жолдон өнүгүүдө. Өнөр жай түйүндөрүнүн айланасында эт-сүт жетиштирген мал чарба комплекстери, канаттуулар чарбасы өнүгүүдө, жасалма бассейндерде балык өрчүтүлүүдө. Пахта өстүрүү менен биргеликте жибек курту да багылат.

Облуста ***социалдык тармак*** да жакшы жолго коюлган. Ташкенттин айланасында «Qibray» жана «Tashkent mineral suvi» санаторийлери жайлашкан. Бостондук районунун Чарвак, Чымян жана Паркент районунун Күмүшкен аймактарында эс алуу жайлары көп.

88-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Ташкент облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

Ташкент облусундагы өнөр жай борборлорунун көпчүлүгү башкалаа менен түздөн-түз байланышта иш жүргүзөт. ***Өнөр жай борборлору*** адистиги боюнча бири-биринен айырмаланган аймактарда чогулган. Алар: Ташкент-Чырчык, Ташкент-Жаңыжол жана Ангрен-Алмалык өнөр жай райондору. Ташкент-Чырчык жана Ташкент-Жаңыжол өнөр жай райондорунун өзөгү Ташкент шаары болуп, анын курамына Чырчык, Жаңыжол өнөр жай түйүндөрү, Газалкент, Пскент, Тойтепа, Чыназ, Келес сыяктуу чакан жана орто шаарлар кирет. Ангрен-Алмалык өнөр жай районунун өзөгүн болсо Алмалык жана Ангрен өнөр жай түйүндөрү түзөт. Ага Ахангаран, Жаңыабат сыяктуу шаарлар да кирет. Бекабат өнөр жай түйүнү алардан бир аз четирээкте, облустун түштүгүндө жайлашкан.

Шаарлары. Ташкенттен 30 км түндүк-чыгышта химиктер менен машина куруучулардын шаары – ***Чырчык*** жайлашкан. Шаардагы жалынга чыдамдуу жана катуу куймалар заводу металлургия комплексинин маанилүү ишканасы саналат. Өнөр жай продукциялары боюнча Чырчык шаары республикада төртүнчү орунда турат. Чырчыктан жогоруда жаш ***Газалкент*** шаары бар. Ал курорт шаарга айланууда.

Ташкенттен 30 км түштүк-батышта өнөр жай түйүнү — ***Жаңыжол*** жайлашкан. Шаар байыркы айылдын (Коончу) ордунда калыптанып, жеңил жана тамак-аш өнөр жайларына адистешти. Өнөр жай ишканаларынын ичинде пахта тазалоо, самын, сүт, вино жана консерва заводдору, эт комбинаты өзгөчөлөнүп турат.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

89-сүрөт. Өзбекстандагы алгачкы «Акылдуу шаар» – Нурафшан шаарынын долбоору.

Ангрен – облустун маанилүү өнөр жай түйүнү. Темир (114 км) жана автомобиль жолдору аркылуу Ташкент менен байланышкан. Шаар 1940-жылдары көмүр алуу менен байланыштуу түрдө өнөр жай пункту иретинде пайда болгон. Учурда Ангрен шаары тоо-кен өнөр жайына тиешелүү бир топ ишканаларды бириктирген өнөр жай түйүнүнө айланды. Шаар өнөр жайында ЖЭСнын орду өзгөчө.

Облустун экинчи өнөр жай түйүнү – ***Алмалык.*** Бул шаар 1951-жылы түстүү металл руда кенинин негизинде өнөр жай пункту иретинде калыптанды. Шаар өнөр жайында толук циклдүү түстүү металлургия комбинатынын мааниси чоң. Комбинат калдыгы (күкүрт газы)нан аммофос заводунда минералдык жер семирткич өндүрүлөт.

Ахангаран өнөр жай борбору Алмалыкка жакын жерде жайлашкан. Анда ири цемент заводу бар. Ангрен сыяктуу Ахангаран шаары да көмүр катмарларынын үстүндө жайлашкандыктан, шаардын баштапкы ордунан 15 км алыста өрөөндү бойлой «Чоң Ахангаран» шаары курулган.

Облустун түштүгүндө ***Бекабат*** шаары жайлашкан. Ал металлургия заводу менен Фархад ГЭСинин курулушу жараянында пайда болгон. Учурда цемент, пахта тазалоо жана кыш заводдору, эт комбинаты, таш-шагыл карьери да бар. Бул ишканалардын өндүрүш жараяны өз ара байланышкан. Шаар шамал күчтүү соккон жерде жайлашкан. Ошондуктан, шамалдан коргоочу тосмо дарактар тигилген.

Нурафшан (мурда Тойтепа) – 2017-жылдан Ташкент облусунун административдик борбору. Ага чейин облустун административдик борбору Ташкент шаары эсептелген. Шаар келечекте Өзбекстандагы алгачкы «Акылдуу шаар» болот, анда административдик имараттар, заманбап ыңгайлуу турак-жайлар, бизнес борборлору, конок үйлөр, спорт комплекстери, көп тармактуу оорукана курулат (89-сүрөт). Ташкент менен Нурафшанды экспресс автомобиль жолу байланыштырат.

1. Ташкенттен Бекабадга алып барган эң кыска автомобиль жолун картадан тап.
2. 87-сүрөттөн Ташкент облусунда бактар менен жүзүмзарлардын кандай жайлашканын аныктап, мындайча жайлашуу себебин түшүндүр.
3. Облус айыл чарбасынын көп тармактуулугу кандай факторлордун натыйжасы экендигин ойлоп көр.
4. Жаңыжол өнөр жай түйүнүн Ангрен, Алмалык өнөр жай түйүндөрүнө салыштырып, эң маанилүү айырмаларын көрсөт.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

41-сабак

ТАШКЕНТ ШААРЫ

Ташкент – Өзбекстан Республикасынын башкалаасы, Борбордук Азиядагы эң ири саясий-экономикалык жана маданий борбор болуп, анда 2,5 млн го жакын адам жашайт. Бүгүн Ташкент стратегиялык эл аралык мааниге ээ саясий борбор гана эмес, ошондой эле Борбордук Азиянын ири өнөр жай-транспорт тоомундагы маанилүү экономикалык мегаполис да (90-сүрөт).

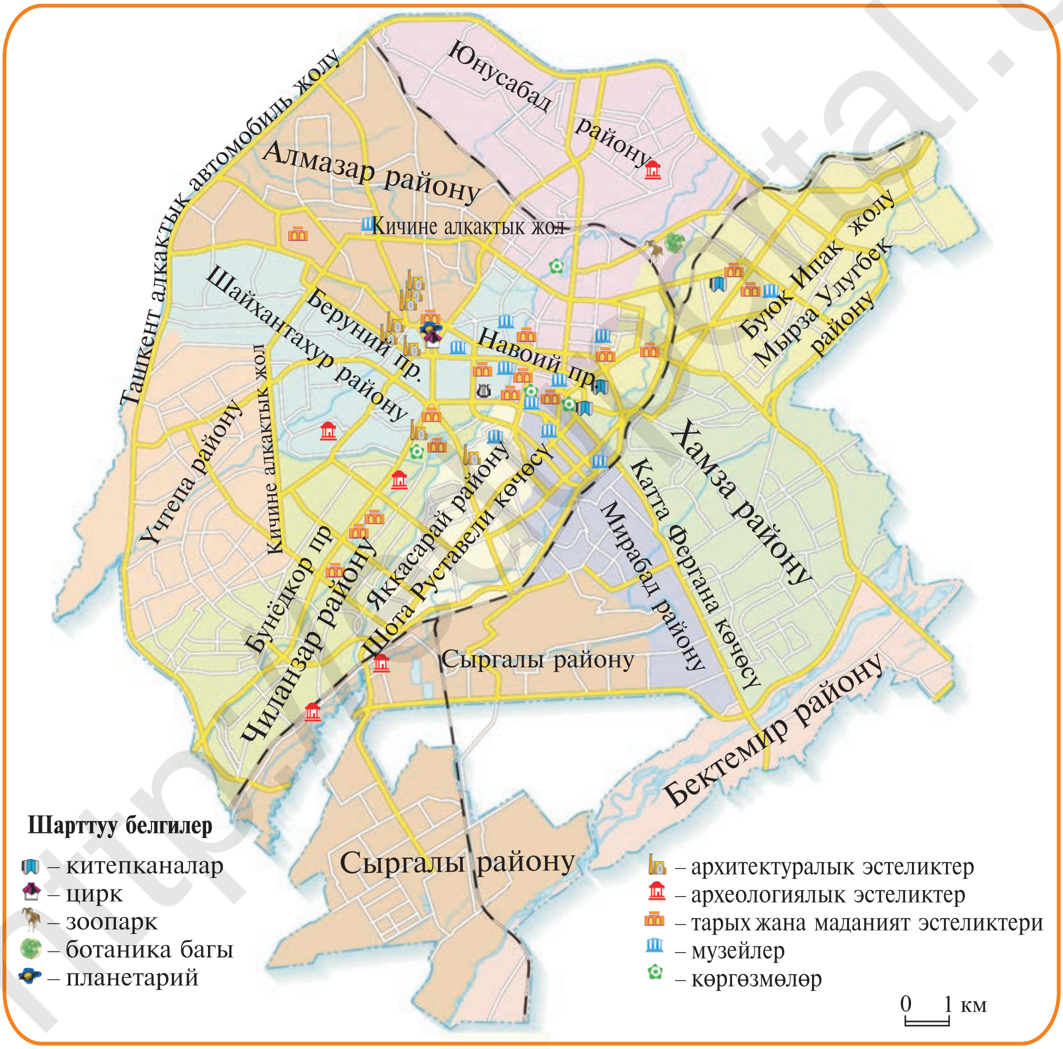

90-сүрөт. Ташкент шаарынын планы.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Өзбекстан Президентинин резиденциясы, Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлиси, Министрлер Кабинети, ошондой эле, чет өлкөлөрдүн элчиликтери, БУУ жана анын курамындагы эл аралык уюмдардын өкүлдүктөрү Ташкентте жайлашкан. Шаар чыгышка мүнөздүү архитектуралык көз караштан кайра курулууда.

Ташкент шаары өлкө экономикасынын түрдүү тармактарында жетекчи орунга ээ. Алсак, республикада өндүрүлгөн ички дүң продукциянын эң чоң бөлүгү анын үлүшүнө туура келет.

Башкалаа экономикасынын жетекчи тармагы эсептелген өнөр жайдын орду салмактуу бойдон калууда. Өнөр жай ишканалары чоң кубаттуулукка гана эмес, жогорку өндүрүштүк технологияга да ээ.

Шаардын энергетикасы Чырчык-Бозсуу гидроэлектростанциялар системасы менен Ташкент ГРЭСине таянат. Алар өлкөнүн жалпы энергетикалык системасына туташкан.

Ташкент маанилүү транспорт түйүнү саналат. Орто Азия өлкөлөрүн башка мамлекеттер менен байланыштырган темир жана автомобиль жолдору Ташкент аркылуу өтөт. Шаар айланасындагы райондор менен электр поезди аркылуу да байланышкан. Ташкент аба жолдору аркылуу 40 тан ашуун чет өлкөлөрдүн борборлору менен байланышкан. Шаарда 2 темир жол вокзалы, 3 аэропорт жана Борбордук Азияда жалгыз метрополитен бар (91-сүрөт). Жалпы узундугу 36 км ден көп болгон метрополитен аркылуу жылына 60 млн дон ашуун жүргүнчү ташылат.

91-сүрөт. Ташкент метрополитени.

Ташкент – бүткүл Борбордук Азияда эң ири илимий маданий борбор саналат. Ташкентте Өзбекстан Илимдер академиясы, ондогон илим-изилдөө институттары, көптөгөн жогорку окуу жайы бар. Шаарда заманбап мектеп, академиялык лицей жана өнөр-кесип коллеждери, көптөгөн театр жана концерт залдары, цирк, заманбап стадион жана башкалар бар. Ташкенттин таасиринде борборго туташ райондордо ***урбанизация*** жараяны тездешүүдө.

Урбанизация – мамлекетте шаарлардын саны менен шаар калкы үлүшүнүн ашышы.

Шаардын аянты 330 кв. км ден ашып, айланасындагы автомобиль алкак жолунан тыштагы аймактарды да өз курамына алууда.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

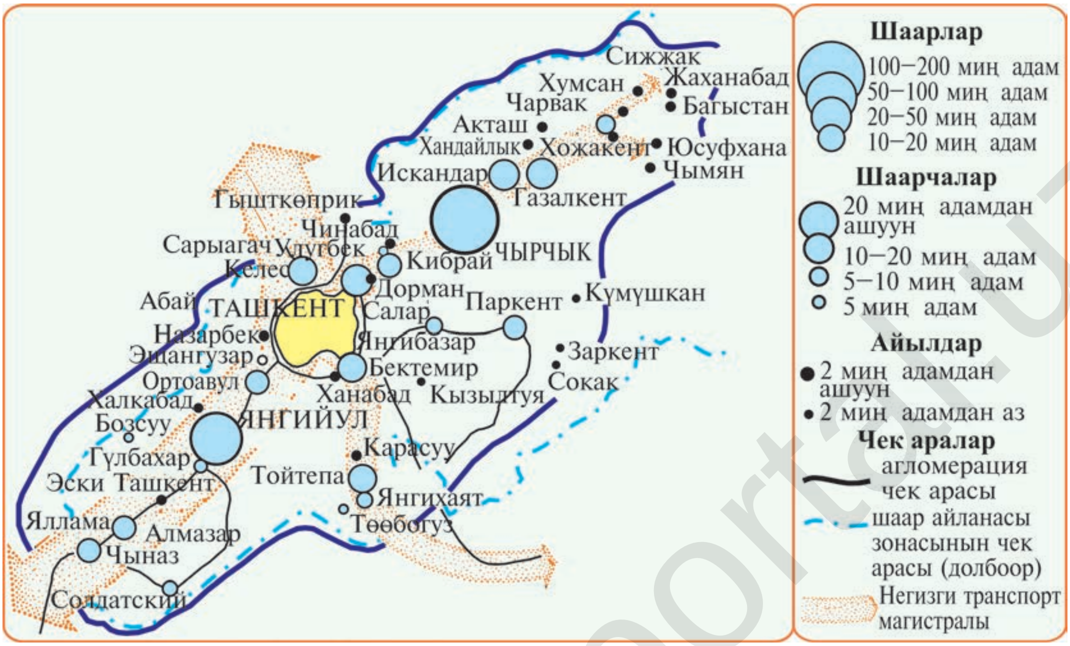

92-сүрөт. Ташкент агломерациясы.

Башкалаанын экономикалык-социалдык таасири негизинде андан 60—70 км радиустагы аймактын ичинде 10 шаар жана ондогон шаарчалардан турган Ташкент ***агломерациясы*** пайда болгон (92-сүрөт).

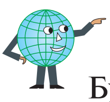

Агломерация – шаарлардын ири шаар айланасында чогулушу.

Бул калк жашаган пункттар, негизинен, Чарвактан Сырдарыяга чейин болгон аралыктагы жолдордун боюна жайлашкан. Алар Ташкенттин өнүгүшүн жөнгө салуу үчүн маанилүү шарттарды түзөт.

Учурда өлкөнүн башкалаасында жаңы жана заманбап «Tashkent City» комплекси курулуп жатат. Курулуш жараянына жергиликтүү жана чет өлкөлүк эксперттер тартылган.

«Tashkent City»ни куруу жараянында бизнес өкүлдөрү үчүн ыңгайлуулук түзүү максатында бардык шарттар жаратылууда (93-сүрөт). Аймакты жашылдандыруудан баштап, заманбап дизайн жана көрүнүшкө өзгөчө көңүл бурулууда. Атайын аянттар жана келүүчүлөр үчүн эс алуу жайлары курулууда. Ошол жердин өзүндө бизнес менен алектенүүгө да, эс алууга да болот. Ишкердикти өнүктүрүү үчүн бардык шарттар бар.

Фундамент жана имараттардын жер титирөөгө чыдамдуулугу үчүн Сан-Франциско, Стамбул жана Токио сыяктуу шаарлардын тажрыйбасы үйрөнүлдү. Белгилүү болгондой, Өзбекстан сейсмологиялык аймакта

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

93-сүрөт. «Tashkent City».

жайлашкан. Ошондуктан адистер коопсуздукка жана имараттардын бекемдигине өзгөчө көңүл бурушууда. Алсак, ар бир бурч жана тетиктер тажрыйбалуу архитектор жана дизайнерлер тарабынан үйрөнүлүүдө.

Конгресс-холл, конок үй жана жер асты автомобиль коюу жайлары да пландаштырылган. Конгресс-холлдун жалпы аянты 33 миң $м^2$. Бул имарат чет өлкөлөрдүн жетекчилери жана жогорку урматтуу коноктордун жолугушуулары үчүн кызмат кылат.

«Tashkent City» конок үйү жөнүндө да унуткан жок. Бул комплексте дүйнөгө белгилүү болгон конок үйлөрүнөн бири ачылат.

Учурда бул комплексте «Hilton Hotels & Resorts» конок үйүн курулушу боюнча сүйлөшүүлөр жүргүзүлүүдө. Маалымат үчүн, биринчи «Hilton Hotels & Resorts» конок үйү 1919-жылы АКШнын Техас штатында курулган болчу. Азыр бул бренддин астында дүйнөнүн 103 мамлекетинде 5 минден ашуун конок үйлөрү иштеп жатат.

Белгилей кетчү жери, «Tashkent City»де конгресс-холл жана башка имараттардын курулушу өлкөбүзгө чет өлкөлөрдүн инвестицияларын алып кирүүгө көмөктөшөт, анткени жерлерде бизнести өнүктүрүү боюнча бардык шарттар жаратылып жатат.

1. Ташкент шаарынын планын карап чыгып, микро, мезо жана макро географиялык орундун чек араларын белгиле.
2. Чырчык дарыясы менен Ташкент шаарын аралап өткөн каналдын башкалаанын экономикалык жана социалдык өнүгүшүндөгү маанисин түшүндүр.
3. 90-сүрөттөн Ташкент шаарында кандай маданий эстеликтер, музей, театр жана сейил бактары бар экенидигин үйрөн.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

42-сабак

МЫРЗАЧӨЛ ЭКОНОМИКАЛЫК РАЙОНУ

Окуу китебинин тиркемесиндеги 1-жадыбалдан район калкынын санын жана аянтын аныкта.

Экономикалык орду жана табигый байлыктары. Мырзачөл экономикалык району Сырдарыя менен Жызак облустарынан түзүлгөн.

Райондун аймагы өнүккөн Ташкент жана Самарканд экономикалык райондору менен чектеш. Райондун экономикалык географиялык ордун ыңгайлуу деп айтууга болот. Бул райондун транспорттук географиялык абалында да таасын көрүнөт. *70-сүрөттөн темир жол, автомобиль жолу жана ноо транспорту кайсы жолдордон өткөнүн кара.*

Районду, негизинен, Сырдарыя, Сангзар жана Заамин дарыялары суу менен камсыздайт. Тегиздик заманбап транспорт жана ирригация курулуштары менен жыш капталган. Райондо аныкталган вольфрам, коргошун, цинк, жез, боксит жана алтын кендери өнөр жай маанисине ээ. Курулушка керектүү шагыл, кум, гипс жана акиташ көп.

Көбүнесе районго түндүктөн муздак Арктика абасы киргендиктен, кээде аба муздап кетет. Ошондо мөмөлүү дарактар олуттуу зыян көрөт. Фергана өрөөнүнөн соккон күчтүү шамалдан болсо топурактын нымдуулугу качып, эгиндер кургайт жана түшүмдүүлүк төмөндөйт.

Калкы. Бул жердин калкы, негизинен, башка жерлерден пландуу түрдө көчүрүп келинген. Район калкынын жалпы саны боюнча өлкөнүн экономикалык райондорунун ичинде эң акыркы орунда турат. Аймактын жаңыдан өздөштүрүлүп жаткандыгы шаар жана айылдардын географиялык жайлашуусу, чоң-кичинелиги жана калктын улуттук курамында таасын байкалат.

Калк жашаган пункттар, негизинен, чоң жолдордун жакаларында курулган. Калктын 45 пайыздан ашууну шаарларда жашайт.

Районго Ташкент жана Самарканд шаарларынын жогорку окуу жайлары да адистерди даярдап берет. Бирок райондун келечегин көздөп бул жерге Самарканд, Фергана, Ташкент сыяктуу экономикалык райондордон тажрыйбалуу адистерди тартуу максатка ылайыктуу.

Чарбасы жана анын аймактык уюштурулушу. Мырзачөлдүн өздөштүрүлүшү, негизинен, XX кылымдын 50–60-жылдарына туш келет. Дың жерлерди өздөштүрүү сугат курулуштарын, жолдорду, электр берүү тармактарын, маданий-тейлөө мекемелерин бир убакытта

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

жаратуу усулунда жүргүзүлдү. Дың жерлерди өздөштүрүүнүн бул усулу чет өлкөлөрдө да кеңири колдонулууда.

Мырзачөл экономикалык району өлкөдө ***пахтадан*** алынган жалпы түшүмдүн 1/4 бөлүгүн берет. Райондо агроөнөр жай комплекси мыкты өнүккөн. Жалпы эгин аянтынын дээрлик 45 пайызына пахта, ошончо аянтка дан эгиндери өстүрүлөт.

Бакча эгиндерин өстүрүү жакшы жолго коюлган. Мырзачөлдүн коондору Өзбекстандан тышта да белгилүү (94-сүрөт).

94-сүрөт. Мырзачөлдүн коондору.

Мал чарбасында каракөл койлорунун үлүшү чоң. Каракөл койлору райондун түндүк-батышындагы чөл жайлоолорунда асыралат. Мал чарбасынын дагы да өнүгүшү тоют эгиндери, айныкса беде менен жүгөрү аянтынын кеңишинен көз каранды. Дан эгиндери өстүрүлгөн жерлерде канаттуулар чарбасы өрчүгөн.

Учурда райондо өнөр жай да тез темптер менен өнүгө баштады. Электр-энергетика, курулуш материалдары, жеңил, тамак-аш өнөр жайлары өнүктү. Сырдарыя ЖЭСинин электр кубаттуулугу экономикалык райондон тышка да чыгарылып жатат.

Транспорту. Автомобиль транспорту жогорку деңгээлде өнүккөн. Автомобиль жолдорунун жалпы узундугу 12 миң км ден ашат, ошондон дээрлик 10 миң километри катуу каптамалуу жолдор. Чоң Өзбек Трактынын экономикалык райондун аймагынан өтүшү анын өнүгүшүнө сезилерлүү таасирин тийгизет.

Темир жол аймактын ичинде үч бурчтук формасында курулган. Үч бурчтуктун Жызак, Сырдарыя жана Хавас чокуларынан жолдор башка облустарга таралып кеткен. Аймакты бойлой магистралдык газ ноолору кесип өткөн. Жогорку чыңалуудагы электр тармактары аймакты тегиз каптаган (картадан негизги жолдорду аныкта).

1. Райондун географиялык ордуна, табигый шарттарына мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн экономикалык маанисин түшүндүрүп бер.
2. Экономикалык район аймагынын жакында өздөштүрүлгөнүн эмнелерден билүүгө болот? Мисалдар көрсөт.
3. Райондо жана анын башка райондор менен болгон байланышында кандай транспорттон пайдаланылат? Себебин түшүндүр.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

43-сабак

СЫРДАРЫЯ ОБЛУСУ

Тиркемедеги 1-жадыбалдан облус калкынын санын жана аянтын аныкта.

Сырдарыя облусу Мырзачөлдүн өздөштүрүлгөн бөлүгү менен Кызылкумдун бир бөлүгүн өз ичине алат. Облуста дыйканчылыкка жарактуу жерлер көп. Бирок жаратылыштын айрым ыңгайсыздыктары натыйжасында көптөгөн эмгек, каражат сарптоого туура келет. Аларды жоюу үчүн тосмо дарактарды тигүү, дренаждар казып жер асты сууларын качыруу жана топуракты шордон жууп туруу талап кылынат.

Сырдарыя облусунда мамлекет ***калкынын*** 2,5 пайызы жашайт. Калктын бардыгы сугарыла турган аймактарда жайлашкан. Жаңы жерлерди өздөштүрүү максатында башка облустардан жумушчу күчтөрү тартылган. Азыркы күндө облус өзүнүн жумушчу күчтөрү менен белгилүү деңгээлде камсыздалган.

Айыл чарбасынын негизги тармактары: пахтачылык, данчылык, бакча эгиндери, эт-сүт чарбасы. ***Өнөр жайдын негизги тармактары:*** электр-энергетика, жеңил (пахта тазалоо), тамак-аш, ун-жарма (95-сүрөт).

95-сүрөт. Сырдарыя облусу.

http://eduportal.uz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

96-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Сырдарыя облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

Облус чарбасынын негизин айыл чарбасы түзөт. Эгин аянттарынын чондугу жагынан облус республикада алдыңкы орунда турат. Аянттардын дээрлик жарымына пахта эгилет. Андан кийинки орундарда дан, тоют жана жер-жемиш эгиндери турат. Гүлстан жана Хавас райондорунда жер-жемиш жана жашылча эгиндери өстүрүлөт. Бакчылык менен жүзүмчүлүк да өнүккөн

Облуста ***өнөр жай*** өзүнүн салмагы боюнча айыл чарбасынан кийин турат (96-сүрөт). Учурда 80 ден ашуун өнөр жай ишканасы бар. Облус өнөр жайынын негизин электр энергиясын өндүрүү түзөт.

Ширин шаарындагы Сырдарыя ЖЭС, Гүлстан шаарындагы май-экстракция заводу, Янгиер шаарындагы курулуш материалдары менен конструкциялары комбинаты жана облус пахта тазалоочу заводдору ири өнөр жай ишканалары болуп саналат. Облуста ондогон орток ишканалар иштеп жатат.

Шаарлары. Облуста 5 шаар бар. ***Гүлстан*** – облустун административдик борбору. Шаар темир жол менен магистрал автомобиль жолдорунун тоомунда жайлашкан. Ал шаар статусун алганына жарым кылымдан ашты. Шаарда пахта тазалоочу, май-экстракция, нан заводдору жана элеватор иштеп турат. Шаарда университет, бир нече академиялык лицей, өнөр-кесип коллеждери жана башка маданий-тейлөө мекемелери бар.

Янгиер 1957-жылы курулган. Шаарда керамика ноолор жана жогорку басымга чыдамдуу ноолор иштеп чыгаруучу завод, темир-бетон буюмдары комбинаты бар. Комбинат электр мачталарын, бетон лоток жана анын астына коюлчу түпкүчтөрдү иштеп чыгарат. Шаардын географиялык ордуна мүнөздүү ыңгайсыздыктар анын өнүгүшүнө терс таасир тийгизүүдө.

1. Картадан Сырдарыя облусунун чек араларын көрсөт, анын табигый шарттарына мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрүн айт.
2. Облус чарбасына мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү сүйлөп бер.
3. Облус шаарларынын курулушунда кандай факторлор маанилүү роль ойногондугун түшүндүр.
4. Районундан Сырдарыя облусунун борборуна алып барган эң кыска жолду аныкта.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

44-сабак

ЖЫЗАК ОБЛУСУ

Тиркемедеги 1-жадыбалдан облустун аянтын, калкынын санын жана калкынын орточо тыгыздыгын аныкта.

Жызак облусу Мырзачөл экономикалык районунун түштүк-батышында жайлашкан. Облустун аймагы Сангзар дарыясы жана Түштүк Мырзачөл каналынын суусу менен сугарылат. Анын аймагы түндүк жакты карай ылдыйыш болуп, жасалма сугатка ыңгайлуу (97-сүрөт).

Облустун аймагынан көп тармактуу чарбага негиз боло турган түрдүү табигый байлыктар табылган. Түркстан кырка тоосунун түндүк капталында Заамин тоо-токой коругу түзүлгөн. Бул жерде тоо өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн өнүгүшү боюнча изилдөөлөр жүргүзүлөт.

97-сүрөт. Жызак облусу.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

98-сүрөт. «Заамин» санаториясы.

Ошол жаратылышы суктандырган аймакта эс алуу жайы – «Заамин» санаториясы курулган (98-сүрөт).

Жызак облусунда Заамин улуттук паркы түзүлгөн. Улуттук парк эс алууга кызмат кылат, ал жерде өнөр жайдын табигый чөйрөгө тийгизген таасири изилденет. Галлааралдын аймагында дарылык суу, Балыкчы көлүндө болсо дарылык балчык көп. Үчкулак кенинен полиметалл рудасы, Маржанбулак кенинен алтын, Акташ, Караташ жана Узун кендеринен мрамор казып алынат.

Калкы. Жызак облусунда өлкө калкынын 4 пайызы жашайт. Калктын дээрлик жарымы шаарларда жашайт. Облус калкынын 81 пайыздан көбүрөөгүн өзбектер түзөт.

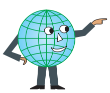

Өнөр жайдын негизги тармактары: түстүү металлургия, машина куруу, химия, курулуш материалдары, жеңил, тамак-аш.
Айыл чарбасынын негизги тармактары: пахтачылык, данчылык, жашылча, багдарчылык, эт-сүт чарбачылыгы.

Облус өзүнүн отун-энергетикалык комплексине ээ эмес. Ага табигый газ Бухара облусунан, электр кубаттуулук Сырдарыя облусунан келет. Тоо-кен өнөр жайы Койташта өнүккөн. Түндүк Нурата тоолорунда вольфрам-молибден кендери иштеп турат. Алынган рудалар Чырчыктагы кыйын эриген жана ысыкка чыдамдуу куймалар комбинатынын негизги чийки заты эсептелет. Жызакта аккумулятор заводу, трикотаж фабрикасы, полиэтилен өндүрүүчү жана курулуш материалдары заводдору бар. Чет өлкөлүк фирмалар менен 20 га

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

жакын орток ишканалар түзүлгөн. Өнөр жай продукциясынын негизги бөлүгү жеңил өнөр жайда өндүрүлөт.

Айыл чарбасы. Облустун аймагында айыл чарба эгиндери айдалган 1,2 млн гектар жер бар. Мунун 1/3 бөлүгүнөн дыйканчылыкта пайдаланылат. Облуста пахта менен бирге данчылык да чоң салмакка ээ (99-сүрөт). Дан эгиндери аянтынын чоңдугу боюнча Жызак облусу өлкөбүздө алдыңкы орунда турат. Эгемендүүлүктөн мурда 210 миң тонна пахта, 80 миң тонна дан өстүрүлгөн болсо, учурда бул көрсөткүч бир нече эсе чоңойду.

Облуста жайлоо мал чарбасы, дан өстүргөн райондордо канаттуулар чарбасы кеңири өнүккөн. Жызакта карабайыр тукумундагы жылкы өстүргөн атайын жылкы заводу бар. Жызак темир жана автомобиль жолдору менен жакшы камсыздалган. Кийинки учурларда аба транспорту да ишке түштү. Өндүрүштүк өзгөчөлүктөрдөн келип чыгып, автомобиль жолдорунун курулушуна өзгөчө көңүл бурулууда.

99-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Жызак облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

Шаарлары. Жызак шаары облустун административдик борбору эсептелет. Ал деңиз деңгээлинен 450 м бийиктикте, Сангзар дарыясынын боюнан орун алган. Ташкент – Самарканд темир жолу менен Чоң Өзбек тракты шаарга жакын жерден өтөт.

Жызакта XX кылымдын башында тегирмен, жувазчылык, темирчилик, карапачылык ишканалары болгон. Азыркы күндө шаарда тамак-аш, жеңил, химия жана машина куруу өнөр жайы ишканалары бар. Жызак ажарлуу, жашылдандырылган шаар. Жызак мамлекеттик педагогика институту, Жызак политехника институту, бир топ академик лицей жана өнөр-кесип коллеждери, көптөгөн мектептер иштеп турат.

1. Жызак облусунун географиялык орду менен табигый шарттарынын ортосунда кандай байланыш бар?
2. Облус чарбасынын өзүнө мүнөздүүлүгүн айтып, себебин түшүндүрүп бер.
3. Жызакка бармакчы болсоң, кайсы калк жашаган пункттардан өтүшүңдү айт.
4. Силерге кайсы дарыя же каналдан суу келет?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

45-сабак

ФЕРГАНА ЭКОНОМИКАЛЫК РАЙОНУ

Экономикалык географиялык орду жана табигый байлыктары. Фергана экономикалык району административдик жактан Андижан, Наманган жана Фергана облустарынан түзүлгөн. Бул экономикалык район республика аймагынын 4 пайызынан ашыгыраак бөлүгүн ээлегени менен, ал жерде Өзбекстан калкынын 1/3 бөлүгү жашап келет. Экономикалык район бардык жагынан тоолор менен курчалган.

Пайдалуу кендердин негизги бөлүгү тоолордо чогулган. Тоонун арасында Шаймерден, Нанай, Гавасай жана Касансай сыяктуу көрктүү оазистер бар. Бул жерлерде эс алуу үйлөрү, санаториялар курулган. Экономикалык райондун эң төмөн жеринен Сырдарыя агып өтөт. Калктын миң жылдардан бери сугат дыйканчылык менен алектениши натыйжасында топурагы жана өсүмдүктөр дүйнөсү маданийлашкан.

Анын аймагынан мунайзат, газ, күкүрт, калай, алтын, цинк, марганец, отко чыдамдуу күлбото, ар түрдүү курулуш материалдары, кальций тузу, дарылык суулар табылган. Кендерди ишке түшүрүү оңой. Улуу Жибек жолу өткөн мезгилдерде айыл чарба, соода, кол өнөрчүлүк абдан өнүккөн. XIX кылымда алгачкы темир жол курулган. Эгемендүүлүк жылдарында экономикалык районду өлкөнүн башка аймактары менен байланыштырган «Ангрен-Пап» темир жолу курулду. Булар анын экономикалык географиялык ордун олуттуу түрдө жакшыртты.

Калкы. Район калкынын саны, жыштыгы, жумушчу күчүнүн үлүшү боюнча өлкөбүздүн экономикалык райондорунун арасында биринчи орунда турат. Калкы, негизинен, табигый көбөйүүнүн эсебинен көбөйөт. Калктын тез көбөйүшү жана дың жерлердин чектелгендигинен жумушчу күчүнүн артыкбаштыгы күчөөдө. Муну жоюу үчүн тейлөө ишканаларын көбөйтүү, көп эмгек талап кылган өндүрүштү дагы да өнүктүрүү зарыл.

Бул жерде ири шаар жана шаарчалар, айылдар көп. Жумушчу күчтөрүнүн курамында тажрыйбалуу кадрлардын үлүшү башка райондордогуга салыштырмалуу көп. Калк Борбордук Ферганада да сейрек жайлашкан. Райондо урбанизация даражасы жогору, калкынын 58 пайызы шаарларда жашайт.

Чарбасы жана анын аймактык уюштурулушу. Фергана аймактык өндүрүштүк комплекси жогорку деңгээлде өнүккөн. Ал өткөн кылымдын баштарында да башка райондордон ошол жагы менен айырмаланган.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

100-сүрөт. Андижан облусундагы бактар.

Айыл чарбасы башка облустардан жогорку интенсивдүүлүгү менен ажырап турат. Район өлкөдө алынган пахтанын дээрлик 25 % ын берет. Тоонун аралары жана капталдары техникадан пайдаланууну чектейт. Ошондуктан бул жерлерде мөмөлүү дарактар өстүрүлөт (100-сүрөт). Шаарлардын айланасында мөмөлүү бактар, жүзүмзарлар, жашылча, картошка жана бакча эгиндери кеңири таралган.

Мал чарбасы, негизинен, эт-сүт өндүрүүгө адистештирилген. Район өлкөнүн жибекчилик базаларынан бири эсептелет. Ал Өзбекстанда алынган пилланын 45 пайызга жакынын берет.

Өнөр жайы. Эгемендүүлүк доорунда кен байлыктары жана айыл чарба чийки затынын негизинде көптөгөн жаңы өнөр жай тармактары пайда болду. Райондун отун-энергетикалык комплексинде өзүнүн үлүшү аз. Газ башка экономикалык райондордон алып келинет. Кувасай ЖЭС, Фергана, Андижан жана Наманган ЖЭКтери, Шахрихан жана Намангансай гидроэлектростанциялары райондун электр кубаттуулугуна болгон талабын канааттандыра албайт. Бул көйгөйдү чечүү максатында кубаттуулугу 900 мегавольт болгон Төрөкоргон ЖЭС куруу пландаштырылып жатат. Бул ири ишкананын ишке түшүрүлүшү Фергана экономикалык районунун электр энергияга болгон керектөөсүн толук камсыз кылуу мүмкүнчүлүгүн берип гана калбастан, райондун өнүгүү келечегинде аябай чоң мааниге ээ.

Асака, Кокон, Наманган, Фергана машина куруунун ири борборлору саналат. Фергана АӨКинде ***курулуш материалдары өнөр жайы*** да өнүккөн. Кувасай цемент заводу, Андижан, Фергана, Кокон, Кувасай шаарларында үй куруу комбинаттары, темир-бетон конструкциялары заводу иштейт. Жеңил жана тамак-аш өнөр жайлары негизги адистик тармактар саналат. Район булгаары бут кийимдерин, өсүмдүк майын өндүрүү боюнча башка экономикалык райондордон алдында турат.

Транспорту. Район темир жол, автомобиль жана аба транспорту менен жетиштүү деңээлде камсыздалган. Темир жол өрөөндү бойлой алкак сымал жайлашкан. Райондун темир жол менен камсыздануу деңээли мамлекеттин орточо көрсөткүчүнөн 2 эсе жогору турат. Район башка экономикалык райондор менен «Кожент дарбазасы» аркылуу өткөн темир жана автомобиль жолдору, ошондой эле Камчык ашуусу аркылуу өткөн Ангрен-Пап темир жолу жана Ташкент-Ангрен-Кокон автомобиль жолу аркылуу байланышкан. Райондун чегинде автомобиль транспорту, айныкса, чоң роль ойнойт.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Тышкы экономикалык ишкердиги. Район тышка пахта буласын жана майын, кургак мөмө, консерва, жип-кездеме, машина, минералдык жер семирткич, цемент, шифер, фарфор, карапа буюмдар жана б.чыгарат. Районго көмүр, дан, жыгач-тактай, минералдык жер семирткичтер, текстиль, машина, аспап жана маданий товарлар алып келинет.

Экономикалык райондун административдик облустары аймактык-өндүрүштүк комплекстери, чарбалык тармактары, табигый жана экономикалык мүмкүнчүлүктөрү жагынан бири-биринен айырмаланат.

1. Экономикалык райондун географиялык орду жана табигый шарттарындагы өзгөчөлүктөр анын чарбасында кандай мааниге ээ?
2. Шаар жана айылдардын пайда болушу жана аймактык жайлашуусу кандай факторлордун натыйжасы экендигин ойлоп көр.
3. Ички жана тышкы байланыштар кандай транспорттун жардамында ишке ашырылат? Эмне үчүн мындай? Себебин түшүндүр.

46-сабак

АНДИЖАН ОБЛУСУ

Тиркемедеги 1-жадыбалдан облус калкынын санын, аянтын аныкта.

Андижан өлкөнүн эң чыгыштагы облусу саналат. Облустун батышы түздүк,чыгышы кыр-адырлардан турат жана тоо кыркаларына туташкан.

Айыл чарбасынын негизги тармактары: пахтачылык, данчылык, жашылча, багдарчылык, жүзүмчүлүк, эт-сүт чарбасы,жибекчилик. ***Өнөр жайдын негизги тармактары:*** электр-энергетика, машина куруу, автомобиль куруу, жеңил жана тамак-аш өнөр жайлары.

Облустун ***айыл чарбасы*** өнүккөн (101-сүрөт). Өздөштүрүлчү жерлер дээрлик калбаган. Пахтанын дүң түшүмү түшүмдүүлүк эсебинен гана жогорулатылат. Жашылча, картошка жана бакча эгиндери, негизинен, шаарлардын айланасында өстүрүлөт. Айыл чарбасында багдарчылык салмактуу орун ээлейт. Бактар жана жүзүмзарлар адырлардын эсебинен кеңитилүүдө. Адистештирилген багдарчылык чарбалары бар.

Мал чарбасында кой-эчкилердин үлүшү чоң. Бодо мал, негизинен, эт-сүт үчүн асыралат. Жибекчилик облуста чоң мааниге ээ.

Облуста ***өнөр жай*** да жогору деңгээлде өнүккөн болуп, анда 160 тан ашуун өнөр жай ишканалары бар. Ишканалардын арасында Асака автомобиль заводу, Андижан автомобиль отургучтары заводу, ирригациялык машина куруу заводу жана «Semurg» трикотаждык акционердик бирикмеси ири ишканалардан эсептелет. Ишканалар, негизинен, Андижан өнөр жай түйүнүндө жайлашкан. Облус

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

электр энергиясын экономикалык райондун бириккен энергетика системасынан алат. Кемпирарават суу сактагычында кубаттуулугу 100 миң киловаттуу ГЭС курулган.

Андижан өлкөдө алгачкы мунайзат алынган борборлордон бири саналат. Мунайзат ноо аркылуу Фергана мунайзатты кайра иштөө заводуна жиберилет. Кожоабатта өлкөбүздөгү эң чоң жер асты газ сактагычы курулган. Андагы газдан Андижан жана Асака шаарларына да жеткирип берилет (102-сүрөт).

Шаарлары. Андижан сугарма дыйканчылыктын борборунан орун алган. Мунайзат, газ жана курулуш материалдары кендери шаарга жакын жайлашкан. Шаарда оор, жеңил жана тамак-аш өнөр жайларына тиешелүү 40 ка жакын ишкана иштеп жатат. Алардан пахта заводу, текстиль жана трикотаж фабрикалары мамлекеттик көлөмдөгү ири ишканалардан эсептелет. Шайы токуу ишканалары облус

101-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Андижан облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

102-сүрөт. Андижан облусу.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

103-сүрөт. Асакадаги автомобиль заводунун пролукциялары.

пиллакерлери тарабынан пилла менен камсыздалат. Шаарда Андижан Мамлекеттик университети, медициналык, айыл чарба, машина куруу институттары бар. Көптөгөн театрлар, китепканалар, клубдар, спорттук аянтчалар, сейил жана ботаника бактары бар. Андижан Бабурийлер тушунда да чарбасы, илим-маданияты өнүккөн шаар болгон. Бабур бул жөнүндө «Бабурнаама» аттуу чыгармасында жазып калтырган.

Асака өлкөнүн автомобиль куруу борбору эсептелет. Анда «Lasetti», «Shevrolet Tracker», «Shevrolet Captiva», «Malibu», «Kobalt» маркасындагы жаңы автомашиналарды өндүрүү да жолго коюлду (103-сүрөт). Асака шаары Шахрихансай дарыясы агып чыккан тоонун этегинде жайлашкан. Шаарды пахта аянттары, бактар, жүзүмзарлар курчап турат. Шаарда автомобиль заводунан тышкары пахта-май заводдору, жеңил жана тамак-аш өнөр жайынын башка ишканалары, айнек жана кычкылтек заводдору, үй куруу материалдарын өндүргөн ишканалар бар. Көптөгөн маданий-агартуу ишканалары иштеп турат. Шаар Андижан, Фергана жана Маргылан багытындагы жолдордун тоомунда жайлашкан.

1. Облустун географиялык орду менен табигый шарттары чарба үчүн кандай мүмкүнчүлүктөр түзүшүн сүйлөп бер.
2. Облустун айыл чарбасында кандай өзгөрүүлөр болду?
3. Облустун чарбасын өнүктүрүү үчүн кандай иш-чараларды көрүү зарыл?

47-сабак

ФЕРГАНА ОБЛУСУ

Тиркемедеги 1-жадыбалдан облус калкынын санын жана аянтын аныктап, калктын орточо тыгыздыгын тап.

Облуска өрөөндүн тегиздиктеги бөлүгү, Алай жана Түркстан кыркаларынын тоо алдылары кирет. Дыйканчылыкта Исфайрам, Шаймерден, Сох, Исфара дарыяларынын мааниси чоң. Нарын менен Карадарыядан бир нече сугат каналдары чыгарылган (*аларды окуу картасынан карап чык*). Облус өнөр жайдын дүң продукциясы боюнча Ташкент облусунан гана кийин турат.

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

104-сүрөт. Фергана облусу.

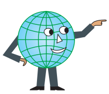

Айыл чарбасынын негизги тармактары: данчылык, пахтачылык, багдарчылык, жүзүмчүлүк, эт-сүт чарбасы, канаттуулар чарбасы, жибекчилик. ***Өнөр жайдын негизги тармактары:*** электр-энергетика, химия, мунайзат-химия жана мунайзатты кайра иштөө, курулуш материалдары, жеңил жана тамак-аш өнөр жайы.

Фергана облусунун ***айыл чарбасы*** пахтачылык менен жибекчиликке адистештирилген. Эгин аянтынын негизги бөлүгүнө пахта жана дан эгилет (105-сүрөт). Жаздык эгин талааларына буудай менен арпа, нымдуу жерлерде шалы өстүрүлөт. Жүгөрү, ак жүгөрү жана беде бардык райондордо пахта менен которуштуруп эгилет. Багдарчылык жана жүзүмчүлүк үчүн облуста шарт жакшы. Облус өзүнүн анарлары жана анжири менен атагы чыккан. Фергана облусунда жайлоолор Андижан облусуна караганда кыйла көп. Мал чарбасын, негизинен, кой жана эчкилер түзөт. Облус өлкөдө алынган пилланын 20 пайызга жакынын берет.

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

105-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Фергана облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

Өнөр жайы көп тармактуу болуп, анда оор өнөр жайдын үлүшү кыйла чоң. Мунайзатты кайра иштөө, химиялык жана энергетикалык өнөр жайлары райондо гана эмес, республикада да айырмаланып турат. Мунайзатты кайра иштеген 2 завод болуп, бири Ферганада, экинчиси Алтыарыкта жайлашкан. Машина куруу, металл жасоо жана үй куруу материалдарын өндүрүүчү тармактар да чоң мааниге ээ. Жеңил жана тамак-аш өнөр жайы айыл чарбанын негизинде пайда болгон. Өнөр жай ишканалары Фергана-Маргылан өнөр жай району менен Кокон, Кувасай өнөр жай түйүндөрүндө чогулган.

Транспорту. Облус темир жана автомобиль жолдору менен жакшы камсыздалган. Облустан пахтанын майы менен буласы, шайы, жип-кездеме, трикотаждык товарлар, кургак мөмө, мөмө консервалары, минералдык жер семирткичтер жана цемент алып чыгылат. Тактай-жыгач, аспаптар, тракторлор, пахтачылык үчүн керектүү шаймандар, дан, ун, кант жана кеңири керектелүүчү товарлар алып келинет.

Шаарлары. Облуста 9 шаар бар. ***Фергана*** маанилүү өнөр жай, транспорт жана маданият борбору эсептелет. Шаар суу менен жакшы камсыздалган, жайы кыйла салкын. Шаарда эки ЖЭК иштеп турат. Экономикалык райондун бириккен энергетика системасы ошол эки ЖЭКтин негизинде калыптанган. Шаарда Фергана мамлекеттик университети, политехника институту, Ташкент маалымат-технология университети, Ташкент медицина академиясы жана Өзбекстан мамлекеттик көркөм өнөр жана маданият институттарынын филиалдары иштеп турат. Маданият жана сейил бактары, фонтандар, көлөкөлүү салкын аянттар шаарды өзгөчө коолдукка бөлөйт. Улуу астроном, математик жана географ Акмат Ферганий ошол жерде туулган.

Маргылан шайы (атлас) өндүрүү боюнча байыртадан атагы чыккан шаар. Шаарда пахта, булгаары заводу, жибек өндүргөн ишканалар болгон. Маргыландыктардын укумдан-тукумга өтүп келе жаткан токуучулук өнөрү жогору деңгээлде өркүндөдү жана кеңири кулач жайды. Маргылан шайы комбинаты мамлекеттеги эң ири текстиль ишканаларынын бири эсептелет. Ошону менен бирге комбинат ири окуу борбору да. Анда

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Жибекчилик илимий-изилдөө институту иш алып барат. Белгилүү фикх (шариат) окумуштуусу Бурханиддин Маргыланий ошол жерде төрөлгөн.

Кокон Фергана облусунун батышында, транспорт жолдорунун тоомунда жайлашкан. Андан Ташкент, Наманган жана Фергана жактарга темир жол жана автомобиль жолдору өтөт. Эгемендүүлүк жылдарында Кокондун өнөр жайы өнүгүп, шаар маанилүү өнөр жай түйүнүнө айланды. Шаардагы суперфосфат заводу менен электр-машина куруу жана текстиль машиналарын куруу заводдору республикадагы ири ишканалардан эсептелет. Шаар Кокон хандыгынын борбору болгон. Ал облустагы негизги маданият борборлорунан бири эсептелет.

Кувасай 1954-жылы жумушчулар шаарчасынын ордунда курулган. Шаарга жакын жердеги акиташ, мергель, гипс жана күлбото байлыктарынын негизинде ал курулуш материалдарын өндүргөн борборго айланды. Азыркы күндө цемент, шифер, акиташ жана кыш заводдорунан турган комбинат иштеп турат. Бул комбинат республикада өндүрүлгөн цементтин салмактуу бөлүгүн берет. Кувасай фарфор заводунда чыны идиш, пиала, чайнек, ваза жана башка буюмдарды иштеп чыгаруу жылдан жылга көбөйүүдө.

Рыштан – карапачылык буюмдарын өндүрүүчү борбор. Бул жердеги карапачылык артелдери бириктирилип, комбинатка айландырылган. Учурда комбинатта 20 түрдөн ашуун буюмдар иштеп чыгарылат.

1. Картадан облустун чек араларын көрсөтүп, географиялык орду жана табигый шарттарына мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн сүйлөп бер.
2. Облустун чарбасында кайсы тармак тез өнүгүп жатат?
3. Кувасай өнөр жай борбору менен Кокон өнөр жай түйүнүн салыштырып, эң маанилүү айырмачылыктарын түшүндүр.

48-сабак

НАМАНГАН ОБЛУСУ

Тиркемедеги 1-жадыбалдан облус калкынын санын жана аянтын аныктап, калктын орточо тыгыздыгын тап.

Наманган облусу экономикалык райондун түндүк бөлүгүндө жайлашкан. Облустун бийик тоо кыркалары менен курчалган чыгыш бөлүгүндө климат салыштырмалуу жумшак. Облустун батыш бөлүгүндө жаан аз жаайт жана дарыялар да аз.

Калкы. Облус калкынын табигый өсүү темптери боюнча алдыңкы орунда турат. Ошондуктан эмгекке жарамдуулардын саны тез көбөйүүдө.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Айыл чарбасынын негизги тармактары: данчылык, пахтачылык, жашылча, багдарчылык, жүзүмчүлүк, эт-сүт чарбасы, жибекчилик. ***Өнөр жайдын негизги тармактары:*** электр-энергетика, машина куруу, курулуш материалдары, жеңил, тамак-аш.

Чарбасы. Наманган облусунда да сугарма ***дыйканчылык*** үстөмдүк кылат. Облустун аймагында көптөгөн сугаруу курулуштары – Түндүк Фергана, Ахунбабаев атындагы, Чуст, Чартак каналдары, Ортотокой суу сактагычы (Касансай дарыясы) жана башкалар курулган. Ирригациянын өнүгүшү сугат жерлерди кеңитүү жана мелиоративдик жактан жакшыртууга мүмкүнчүлүк түздү.

Эгин аянтынын негизги бөлүгүнө пахта жана дан айдалат (106-сүрөт). Пап жана Чуст райондорундагы жайлоолордо кой-эчки көп асыралат. Бодо мал бардык дыйканчылык райондорунда багылат. Жайлоонун аздыгынан көптөгөн чарбалар малдарын жайында тоого алып чыгышат. Жибекчилик пахтачылык менен бирге өнүктүрүлүүдө.

Өнөр жайын, негизинен, жеңил жана тамак-аш ишканалары менен машина куруу түзөт. Өнөр жай ишканаларынын негизги бөлүгү Наманган өнөр жай түйүнүндө жайлашкан (107-сүрөт). Темир жол, автомобиль транспорту мыкты өнүккөн. 2018-жылы облустун социалдык-экономикалык өнүгүшүн ылдамдатуу максатында Чуст районунда «Namangan» эркин экономикалык зонасы түзүлдү.

106-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Наманган облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

Шаарлары. Наманган – облустун административдик, экономикалык, маданий борбору.

Наманган сайдын боюнда жайлашкан. Ал облус өнөр жай продукциясынын чоң бөлүгүн берет. Шаарда жибек фабрикасы, костюмбап кездемелер комбинаты, электр-техника заводу, жасалма була заводу, эки пахта тазалоочу завод, май-экстракция жана консерва заводдору, электр станциялары, кап үчүн орой кездемелер фабрикасы жана башка ишканалар иштейт. Курулуш материалдары өнөр жайынын үй куруу комбинаты, темир-бетон конструкциялары, кыш заводдору жана башкалар иштеп турат.

Шаарда бир нече жогорку окуу жайы бар. Аны эл «гүлдөрдүн шаары» деп атайт. Машраб атындагы эс алуу жана сейил багы өлкөбүздөгү эң кооз парктардан бири эсептелет. Шаардын борборунан чет жакаларга

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

107-сүрөт. Наманган облусу.

шоола сымал таралып кеткен кең жана түз көчөлөр шаардын борборун микрорайондор менен байланыштырат.

Чуст – райондун борбору. Намангандан Ташкент жана Коконго алып барган автомобиль жолдорунун тоомунда жайлашкан. Шаарда кийим тигүү фабрикасы, кол өнөрчүлүк ишканалары, маданий-тейлөө мекемелери бар. Чуст бычакчылык өнөрү менен белгилүү. ***Папта*** техникалык резина, бут кийим заводдору иштеп турат. Келечекте заводдо резина шиналарын кайра иштөө жолго коюлат. ***Учкоргон*** – райондун борбору. Андан Андижан, Наманган жана Ташкент жактарга автомобиль жолдору кеткен. Шаарга жакын Нарын дарыясына ГЭС курулган. Шаарда ири пахта тазалоочу жана май заводдору иштеп турат.

1. Экономикалык географиялык ордуна мүнөздүү өзгөчөлүгү эмнеде?
2. Облустун экономикалык карта-чиймесинен пайдаланып, Чуст менен Папты салыштыр жана эң маанилүү айырмаларын көрсөт.
3. Жазуусуз картадан облуска тиешелүү тапшырмаларды аткар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

49-сабак

ЗАРАФШАН ЭКОНОМИКАЛЫК РАЙОНУ

Экономикалык географиялык орду жана табигый байлыктары. Бул район Бухара жана Навоий облустары аймактарынан турат. Аянтынын чоңдугу боюнча Төмөнкү Амударыя экономикалык районунан кийин турат.

Айтчы, экономикалык райондун географиялык ордун кандайча бааласак болот?

Аянтынын 90 пайызы түздүктөн (Кызылкум чөлүнөн) турат. Ал каракөлчүлүк үчүн чоң мааниге ээ. Түздүктүн борборунда Тамдытоо (эң бийик чокусу 922 м), Бөкөнтоо, Авминзатоо, Кулжуктоолор көккө бой созот. Түздүктүн чыгышында Нурата, Актоо, Каратоолордун батыш бөлүгү орун алган. Булар да экономикада белгилүү роль ойнойт. Зарафшан өрөөнүнүн төмөнкү агымдары сугарма дыйканчылык үчүн ыңгайлуу.

Экономикалык райондун климаты кескин континенталдуу. Жайы ысык жана кургак. Өсүмдүктөр өскөн доор температурасынын суммасы түндүктө 3000 °С ту, ал эми түштүктө 5000 °С ту түзөт. Жаан-чачын аябай аз, жылдык жаан-чачындын саны болгону 100–300 мм. Кар катмарынын жукалыгы жайлоо чарбасына оң келет. Чөлдө жер асты сууларынан мал чарбасында, чаканыраак жерлерде жашылча өстүрүүдө пайдаланылат. Бат-бат кермсел согуп, өсүмдүктөрдү кууратып салат.

Суу көйгөйүн чечүүдө Зарафшан дарыясында Аму-Каракөл жана Аму-Бухара машина каналдары, каналда болсо Куйимазар суу сактагычы ишке түшүрүлгөн. Сууну 64 метр бийиктиктеги бул каналдарга күчтүү насостор айдайт. Суу сактагычка чогулат жана андан каналдар аркылуу Бухара оазисин сугарууга сарпталат.

Зарафшан экономикалык районунда түркүн-түмөн минералдык байлыктар көп. Газли, Үчкыр, Кароолбазар, Сарташ табигый газ кендери, Каганга жакын жердеги мунайзат кени, Мурунтоо алтын кени, Ингичка жана Зармитанда сейрек кездешүүчү металлдар, күкүрт кендери, курулуш материалдары, минералдык боёк кендери бар. Бул байлыктар экономикалык райондо энергетика, түстүү металлургия, химия жана курулуш материалдары өнөр жайларын өнүктүрүү үчүн база болуп саналат.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Калкы. Экономикалык район калкынын көбөйүү темпи өлкө калкынын орточо өсүшүнө жакын келет. Калк аймакты бойлой бир калыпта эмес жайлашкан. Айныкса, чөл зоналарында эл өтө сейрек.

Чарбасы жана анын аймактык уюштурулушу. Бул экономикалык райондо агроөнөр жай комплекстери куралып жатат. Өнөр жайы көп тармактуу.

108-сүрөт. Кароолбазардагы мунайзатты кайра иштөөчү завод.

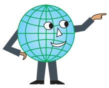

Бухара–Навоий экономикалык районунун энергетика, түстүү металлургия, мунайзатты кайра иштөө, газ-химия, курулуш, жеңил жана тамак-аш сыяктуу тармактары тез өнүгүүдө.

Кароолбазар шаарында жылына 5 млн тонна мунайзатты кайра иштеген ишкананын ишке түшүрүлүшү райондо экономиканын жаңы экономикалык тармагын пайда кылууда (108-сүрөт). Ишкана өлкөнүн мунайзат продукцияларына болгон талабынын жарымын канааттандыра алат.

Экономикалык район алынып жаткан электр энергиясынын саны боюнча Ташкент жана Мырзачөл экономикалык райондорунан кийин үчүнчү орунда турат. Электр кубаттуулугу, негизинен, Навоий ЖЭСинен алынат, ЖЭС табигый газ менен иштейт. Газ өнөр жайы боюнча район жакынкы жылдарга чейин Өзбекстанда алдынкы орунда турган. Кашкадарыядагы Шортан газ кени ишке түшүрүлгөндөн кийин экинчи орунга түшүп калды. Химия өнөр жайы табигый газ жана башка минералдык чийки заттарга таянат. Зарафшан аймактык өндүрүш комплексинин негизги тармактарынан бири болуп жеңил өнөр жайы саналат.

Айыл чарбасын дыйканчылык менен каракөлчүлүк түзөт. Өлкөбүздөгү жайлоолордун продукттуулугун жогорулатуу үчүн фитомелиоративдик сунуштарды киргизүүчү 6 токой чарбасы жана 1 токой-мелиорация станциясы иштеп турат. Өзбекстандагы каракөл койлору жана төөлөрдүн жарымы ошол экономикалык райондо асыралат.

1. Экономикалык райондун экономикалык географиялык ордуна мүнөздүү болгон кандай өзгөчөлүктөр чарбанын өнүгүшүндө оң роль ойнойт?
2. 8-класстын окуу атласынан пайдаланып экономикалык географиялык райондо сугарма дыйканчылык кылынган жерлерди аныкта.
3. Белгилер эмнени билдиришин окуу атласынан аныкта: ◐◬▲◬

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

50-сабак

САМАРКАНД ОБЛУСУ

Тиркемедеги 1-жадыбалдан Самарканд облусу калкынын санын жана аянтын аныкта.

Экономикалык географиялык орду жана табигый байлыктары. Бул облус Өзбекстандын борбордук бөлүгүндө жайлашкан. Калкынын саны жана өнөр жайдын дүң продукциясы боюнча өлкөбүздө алдыңкы орундардан биринде турат (*окуу атласынан облустун чек араларын аныкта*). Табигый-географиялык орду боюнча Зарафшан өрөөнүнүн орто бөлүгүнө туура келет, үч жагынан Нурата, Түркстан жана Зарафшан кырка тоолору менен курчалган. Тоо кыркалары түндүктөн соккон муздак аба агымын кыйла тосот. Жаан-чачын көбүрөөк (250–800 мм) жаайт. Шордуу аянттар жокко эсе. Боз жана жайыт-аллювиал топурактуу жерлер чоң аянттарды түзөт.

109-сүрөт. Самарканд облусу.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Облустун аймагынан өткөн ***Зарафшан дарыясы*** сууну кар-мөңгүлөрдөн алат. Ошондуктан Зарафшан дарыясы сугарууга талап күчөгөн жай айларында толуп агат. Суудан өнүмдүү пайдаланууну көздөп, дарыянын орто агымында Каттакоргон суу сактагычы курулган. Ошону менен бирге Эски Анхор каналы аркылуу Зарафшандын суусу (Даргам каналынан) Кашкадарыя облусуна агызылууда. Тыянактап айтканда, суудан чарбада толук пайдалануу боюнча Орто Азиянын эч кайсы дарыясы Зарафшанга тең келе албайт. Анын 90 пайыз суусу сугат иштерине сарпталат.

Адырлардын бир бөлүгү айдалган, ал жерлерде дан өстүрүлөт. Тоолордо жаан-чачындын жетиштүүлүгүнөн жайыттар да көп. Жайында мал чарбасы ошол жерде асыралат. Өсүмдүктөрдүн өсүү мезгили чөл менен адырда бир убакытка туура келбегендиктен, каракөл койлору жыл бою жайлоодо багууга болот. Облустун табигый шарттары мөмөлүү дарактарды өстүрүү үчүн да ыңгайлуу. Бул жерде балдан таттуу чие, өрүк, шабдалы эрте бышат.

Облуста минералдык байлыктар да көп. Бул жерде ***сейрек кездешүүчү металлдар, курулуш материалдары*** (мрамор, акиташ, гранит, мергель, графит), ***минералдык боёктор, асбест кендери*** табылган (109-сүрөт). Облустун өнүгүп-өсүшүндө анын табигый шарттары менен байлыктары да чоң мүмкүнчүлүк түзөт.

Калкы. Облус калкынын 3/5 бөлүгү айылдарда жашайт. Калктын жалпы санында эмгекке жарактуу адамдардын үлүшү мамлекеттеги орточо көрсөткүчтөн аз болгону менен, жумушчу күчтөрү экономиканы жогорулатуу үчүн жетишинче табылат. Табигый шарттар менен чарба жүргүзүүдөгү айырмачылыклар боюнча калктын жайлашуусунда да айырмачылыктар көзгө даана көрүнөт. Жашоо-тиричилик үчүн эң ыңгайлуу Зарафшан өрөөнүндө калк аябай жыш жашайт. Бул жерде ар бир чарчы км ге 250 жана андан көп адам туура келет. Адыр жана тоолордо ар бир чарчы км ге 15—20 адам туура келет.

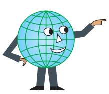

Айыл чарбасынын негизги тармактары: данчылык, пахтачылык, багдарчылык, жүзүмчүлүк, эт-сүт чарбасы, каракөлчүлүк, жибекчилик. ***Өнөр жайдын негизги тармактары:*** түстүү металлургия, машина (автомобиль) куруу, жеңил жана тамак-аш.

Чарбасы. Самарканд облусунун аймагында калк байыртадан сугарма дыйканчылык менен алектенип келген. Дыйканчылык менен кошо соода жана кол өнөрчүлүк да өнүккөн.

Облуста өнөр жай жетекчилик кылат. Оор өнөр жай тармактарынан машина куруу, металл иштетүү жана химия тез өнүгүп жатат. Самарканд шаарында 1999-жылы жүк ташуу үчүн 4 түрдөгү машина иштеп чыгарган «SamKochavto» заводу иш баштаган эле. Учурда бул завод «SamAvto» деп

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

110-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Самарканд облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

аталат. Самарканддагы ***«SamAvto» заводунда*** «Isuzu» маркалуу микроавтобустар жана жүк машиналары иштеп чыгарылууда.

50 гө жакын жеңил өнөр жай ишканасы иштейт. Тамак-аш өнөр жайы жергиликтүү чийки заттардан консерва, вино, өсүмдүк майы, тамеки, сүт-эт, кондитердик продукцияларды иштеп чыгарат.

Самарканд аймактык-өндүрүштүк комплексинде айыл чарбасы алдыңкы орунда турат (110-сүрөт). Дыйканчылык айыл чарба дүң продукциясынын 75 пайызын берет. Дыйканчылыктын жетекчи тармагы болуп пахтачылык менен данчылык саналат. Башка техникалык эгиндерден тамеки, күнжүт, зыгыр жана софлер (махсар) өстүрүлөт. Үргүт району тамеки өстүргөнгө адистештирилген. Жаздык жерлерде буудай жана арпа айдалат. Багдарчылык жана жүзүмчүлүк тармактары өтө мыкты өнүккөн. Адамдардын короолорунда көптөгөн түрдө жашылча жана бакча эгиндери өстүрүлөт.

Бул облуста мөмөлүү дарактарзарлар жана жүзүмзарлар көп. Мал чарбасы агроөнөр жай комплексинин маанилүү курамдык бөлүгү эсептелет. Бодо малдардын саны боюнча экономикалык район өлкөдө биринчи, ал эми каракөлчүлүктө үчүнчү орунда турат. Бул жерде каракөлчүлүктү өнүктүрүү жолдорун изилдөөчү илим-изилдөө институту бар.

Транспорту. Самарканд облусу аркылуу эки темир жол өтөт. Ташкент-Түркмөнбашы, Ташкент-Душанбе темир жолдорунда, негизинен, транзиттик жүктөр ташылат. Облуста автомобиль жолдору көп, алар аркылуу темир жолго жана башка облуска жүктөр ташылат. Аба транспорту өлкөнүн бардык ири шаарларын жана чет өлкөлөрдү байланыштырып турат. Ноо транспорту менен электр берүү линиялары көп тармактуу. Россияга пахтанын буласы менен майы, мөмө-жемиш, жүзүм, мейиз жана каракөл көрпөлөрү жиберилет. Минералдык жер семирткичтер, тамеки, чай, бут кийим, шайы жана башка керектөө товарлары бардык кошуна облустарга жана Орто Азия өлкөлөрүнө да чыгарылат. Облус, негизинен, жыгач-тактай, дан, кум шекер-кант, машиналар, көмүр, мунайзат продукцияларын жана башка кеңири керектелүүчү товарларды алып келет.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Облуста Самарканд, Каттакоргон өнөр жай түйүндөрү түзүлгөн.

Шаарлары. Самарканд Зарафшан дарыясынын орто бөлүгүндө жайлашкан.

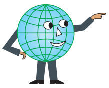

Самарканд дүйнөдөгү эң байыркы шаарлардан саналат. Археологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасында шаар 2750 жашта экендиги аныкталган.

XIV—XV кылымдарда Маварауннахрдын илимий борбору болгон. Географиялык орундун ыңгайлуулугунан орто кылымдарда Орто Азиянын маанилүү соода борборлорунан бирине айланды. Индия, Иран жана Чыгыш Европа өлкөлөрү менен жүргүзүлгөн соода байланыштары шаардын экономикалык жана маданий жактан өнүгүшүнө таасирин тийгизди. Ошол доорлордо эле зергерлик буюмдары, карапачылык боёктору, жибек жана жип-кездеме өндүрүү жана сайма саюу кесиби жакшы өнүккөн. Кагаз жана вельвет өндүрүүнү самаркандыктар мындан миң жыл мурда кеңири жолго коюшкан.

Амир Темурдун жана темурийлердин тушунда (XV—XVII к.) Самаркандда ажарлуу мечит, медресе, мавзолей, сарайлар курулду. Алар Индия, Египет, байыркы Греция, Рим архитектураларынын сейрек кездешкен эстеликтери катарында жалпы дүйнөлүк мааниге ээ. Орто кылымдардын акын жана окумуштуулары Самаркандды «сайкали руйи замин» (жер бетинин аземи) деп улуулашкан.

1924—1930-жылдарда Самарканд шаары Өзбекстандын борбору болгон. Учурда да Самарканд өлкөнүн ири өнөр жай түйүнү, маданият борбору иретинде чоң мааниге ээ.

Самарканд менен Жамбай, Жума жана башка шаарчалар өндүрүштүк жактан өз ара байланышкан. Шаар айыл чарба өнүккөн аймактын борборунда жайлашкандыктан, анда айыл чарба продукцияларын кайра иштеген ири ишканалар көп.

1999-жылы Самарканддын түндүгүндөгү Челак шаарында улуу хадис таануучу окумуштуу имам Бухарийге арналып архитектуралык комплекс курулду (111-сүрөт).

111-сүрөт. Имам ал-Бухарийнин күмбөзү.

Самарканд өлкөдө илим-билимдин ири борбору саналат. Шаарда Самарканд мамлекеттик университети, Эл аралык туризм университети, медицина, архитектура-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

курулуш, чет тилдер, экономика жана сервис, ветеринария медицинасы институттары, Ташкент маалымат технологиялары университетинин Самарканд филиалы иштеп жатат. Шаардын тарыхы Рудакий, Навоий, Кожо Ахрар, Бабур, Жамий, Улугбек, Акмат Дааныш, Абу Лайс Самаркандий сыяктуу окумуштуулардын, жазуучулардын жана ойчулдардын аттары менен тыгыз байланышта. Шаар чарбасынын өнүгүшү менен калкы да бат көбөйүүдө.

Каттакоргон облуста Самарканддан кийин экинчи орунду ээлеген өнөр жай түйүнү жана маданият борбору эсептелет. Шаардын алдынан Самарканд — Бухара темир жолу өтөт. Шаарда пахта тазалоочу, машина куруу заводдору, мотор ондоо, пахта жана кыш заводдору жана жергиликтүү өнөр жай ишканалары бар. Май эритүү жана эт комбинаттары, жылына 2 миллион жөжө ачкан бройлер фабрикасы тамак-аш өнөр жайынын республикадагы ири ишканалары эсептелет. Май эритүү комбинаты өлкөдөгү эң ири ишканалардан бири саналат. Өнөр жай ишканаларын чоң ЖЭК электр энергиясы менен камсыз кылат.

Үргүт Самарканддан 50 км түштүк-чыгышта, Кашкадарыя облусунун чек арасында жайлашкан шаар. Үргүттө бир нече килем фабрикалары, тамеки-ферментация жана шифер заводдору иштеп турат. Самарканд облусунун эң ири чыгыш базары ошол шаарда жайлашкан.

1. Самарканд облусунун айыл чарбасында кайсы тармактардын үлүшү чоң, мунун себебин түшүндүр.
2. Облустун өнөр жайы менен айыл чарбасынын өндүрүштүк байланыштарын түшүндүр.
3. Самарканд шаарынын ири илим-билим жана маданият борбору экендигин негиздеп бер.
4. Жазуусуз картада Самарканд облусуна тиешелүү тапшырманы аткар.

51-сабак

НАВОИЙ ОБЛУСУ

Бул облус — өлкөбүздүн эң кенже облусу. Ал Бухара жана Самарканд облустарынын жерлеринен түзүлгөн. Навоий облусу өлкөбүздөгү облустардын ичинде аянтынын чоңдугу боюнча алдыңкы орунда турганы менен, калкынын саны боюнча акыркы орундардын биринде турат (112-сүрөт). Облустун өсүмдүктөргө байлыгы (жайлоосу) каракөлчүлүктө чоң мааниге ээ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Калкы аймак боюнча бир калыпта эмес жайлашкан. Үчкудук районунда калк аябай сейрек. Өнөр жайдын тез темптер менен өнүгүшү шаар калкынын тез көбөйүшүнө өбөлгө түзөт. Жаңы шаарлар жана шаарчалар курулуп жатат.

Айыл чарбасынын негизги тармактары: данчылык, пахтачылык, каркакөлчүлүк, койчулук. ***Өнөр жайдын негизги тармактары:*** электр-энергетика, түстүү металлургия, химия, курулуш материалдары, жеңил.

Чөл мал чарбасы боюнча бул облус өлкөдө жетекчилик кылат. Кызылкум чөлүндө каракөлчүлүккө адистештирилген ири чарбалар түзүлгөн. Бул багытта Тамды районунун өзгөчөлөнүп турат, райондо көптөгөн каракөлчүлүк чарбалары бар. Жайлоолорду суу менен камсыздоо, алардын продукттуулугун жогорулатуу үчүн фитомелиоративдик иштер жүргүзүлүп жатат.

Өнөр жайдын өнүгүшү суу байлыктарынан көз каранды. Өнүгүп жаткан өнөр жай тармактары, ошонун катарында химия өнөр жайы жана башкалар сууну көп керектейт. Облус химия өнөр жайы табигый газга жана башка минералдык чийки заттарга таянып тез өнүгүүдө. Навоий шаарындагы химия комбинаты химия өнөр жайынын борбору эсептелет (113-сүрөт).

Мамлекетибизде даярдалып жаткан цемент продукцияларынын негизги бөлүгү Навоий цемент заводунда өндүрүлөт. Завод жакынкы убакыттарга чейин жибек, металл күкүнү, клинкер сыяктуу цементтин чийки заттарын мурдагы Союздук республикалардан чоң-чоң каражаттардын эсебине алып келген. Чийки заттын кымбаттыгы цемент өндүрүүнү көбөйтүүгө, сапатын жогорулатууга тоскоол болгон. Геологдордун изилдөөлөрү натыйжасында Маликчөл аймагынан, заводго жакын жерден туф кени табылды. Туф эң жогорку сапаттуу шлактан да, сейрек кездешүүчү аралашма – клинкерден да калышпаган цементтин чийки заты эсептелет. Кендин кору чоң болуп, жылына 2–3 млн тонна туф казып алынганда да, 40–45 жылга жетиши аныкталган.

112-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Навоий облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

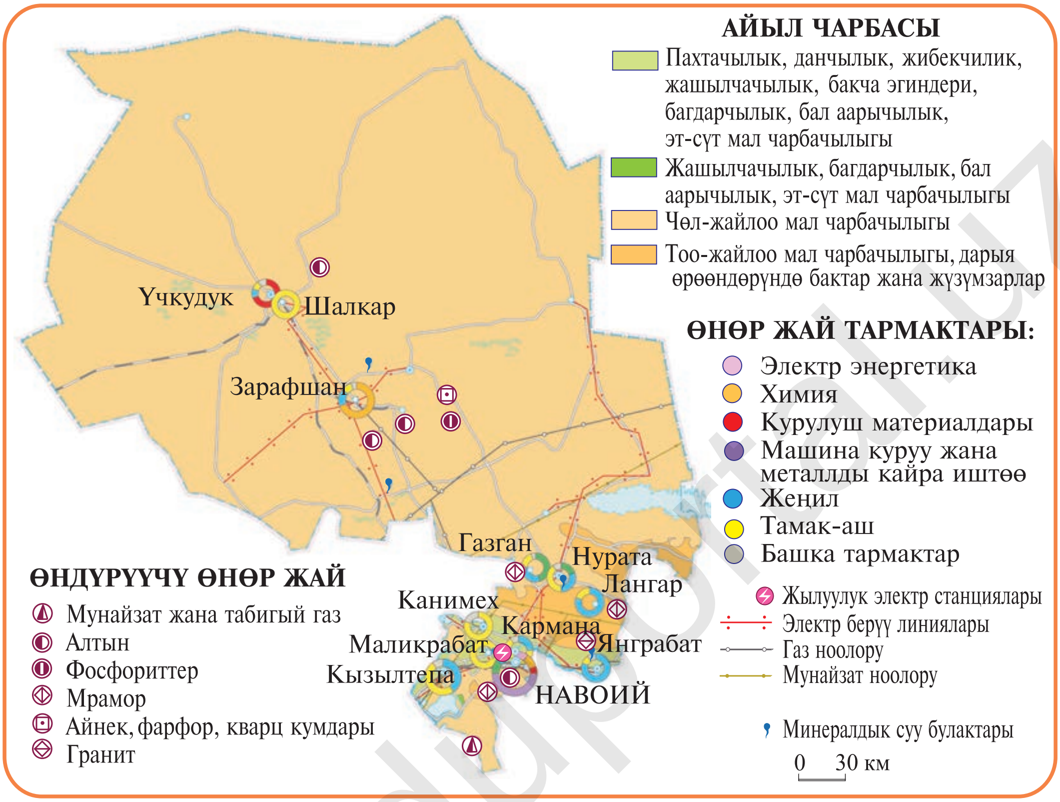

113-сүрөт. Навоий облусу.

Облус электр энергиясын өндүрүүнүн саны боюнча өлкөдө алдыңкы орундардан бирин ээлейт (114-сүрөт). Электр энергиясынын негизги бөлүгүн Навоий ГРЭСи берет. Өлкөбүздөгү өндүрүштүк ишканаларды модернизациялоо жана жаңылоо, заманбап инновацияларга негизделген жана жогору натыйжалуу технологияларды алып кирүү тез темптер менен жүрүүдө. Аларды ишке ашыруу зарыл артыкчылыктарга ээ болгон атайын индустриалдык зоналар түзүлүүдө. Алсак, «Navoiy» эркин индустриалдык-экономикалык зона түзүлгөндөн бери анын аймагында 19 инвестициялык долбоор боюнча өндүрүштүк ишканалар ишке түштү. Алсак, жогорку технологиялар негизинде телевизорлор үчүн курулмалар, электр энергиясын электрондук эсептегичтер, жогору чыңалууга чыдамдуу кабелдер, ЖЭСтер үчүн ысытуу казандары, мобилдик жана стационардык телефон аппараттары, даяр дары каражаттары жана башка түрдөгү продукцияларды өндүрүү жолго коюлду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

114-сүрөт. Өндүрүштүк өнөр жай тармактарынын курамы (2017-жыл).

Социалдык тармактар. Облуста эки жогорку окуу жайы — Навоий мамлекеттик педагогика институту жана Навоий мамлекеттик тоо-кен институту иштеп жатат. 380 ге жакын жалпы орто билим берүүчү мектептердин 120 сы Кызылкумдун чөлдүү аймактарында жайлашкан. Облустун аймагында көптөгөн тарыхый жерлер бар. Алардын катарына байыркы Кармана, Рабат Малик, Нуратадагы Ташмечит тарыхый эстеликтерин, Чилустун, Көккүмбөз, Касымшайх күмбөздөрүн киргизүүгө болот.

Шаарлары. Навоий тез өнүгүп жаткан жаш өнөр жай шаары (*Калк жашаган пункттар темасынан шаар калкынын санын аныкта*) саналат. Ал — облустун административдик борбору. Зарафшан дарыясынын жакындыгы, ири айыл чарба аймагынын борборунда жайлашкандыгы, транспорт менен мыкты камсыздалгандыгы шаардын тез өсүшүнө өбөлгө түздү. Шаар 60-жылдарда бирдиктүү башкы пландын негизинде ысык климатты жана улуттук салттарды эсепке алган түрдө курулду. Шаар жашылдандырылган.

Навоийде өлкөдөгү ири ЖЭС, электрдик химия комбинаты, цемент заводу, кен-металлургия комбинаты бар. Шаар өнөр жай жана транспорт түйүнү, маанилүү маданият борбору эсептелет.

Зарафшан шаары Мурунтоо тоо-кен өнөр жайынын базасында 1972-жылы курулган. Шаарда түстүү металлургия, ошондой эле, тамак-аш өнөр жайынын тармактары жайлашкан.

1. Облустун географиялык орду менен табигый шарттары анын чарбасы үчүн кандай мүмкүнчүлүктөрдү түзөт?
2. Облусту калкы, жумушчу күчүнүн көлөмү жана алардын жайлашуусу боюнча Бухара облусу менен салыштыр.
3. Облустан кандай продукциялар тышка чыгарылып, ага кандай продукциялар алып келинишин география дептериңе жазып, мугалимиңе көрсөт.

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

52-сабак БУХАРА ОБЛУСУ

Тиркемедеги 1-жадыбалдан облус калкынын санын жана аянтын аныктап, калктын орточо тыгыздыгын тап.

Облус өлкө аянтынын 9,0, калкынын 5,7 пайызын түзөт (115-сүрөт). Айрым жерлеринде жер асты сууларынын кыртышка жакындыгы, жаандын аздыгы, чөлдө кумдун которулушу сыяктуу терс кубулуштар жер фондунан пайдаланууда артыкбаш эмгек, каражат талап кылат. Аныкталган табигый газдын кору бир нече триллион кубометрди түзөт. Мунайзат, курулуш материалдары, туз жана б.пайдалуу кендер табылган.

Тарыхый эстеликтер. Эгемендүүлүк жылдарында Бухаранын кайталангыс архитектуралык эстеликтери кайра өзүнүн ажарына чыкты. БУУнун илим-билим жана маданият иштери боюнча уюму ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк маданий мурастар тизмесине киргизилген жана мамлекеттик коргоого алынган тарыхый эстеликтердин дээрлик жарымы Бухара облусунда.

Чарбасы. Эгин аянттарынын курамында пахта менен дан негизги орунду ээлейт. Облуста жем-чөп эгиндери да көп айдалат. Бул жерде жаздын эрте келиши натыйжасында данектүү мөмө дарактарынан өрүк, шабдалы, тоо алычасы көп таралган. Соңку 20 жылдын ичинде экономиканын, алсак, өнөр жай тармактарынын өнүгүшүндө түпкү өзгөрүүлөр ишке ашырылды. Эгерде облуста 90-жылдардын башында болгону бир нече республикалык мааниге ээ ишканалар иштеп турган болсо, учурда алардын саны 100 дөн ашат. Өткөн жылдардын ичинде жалпы өнөр жай тармагында 27 жаңы түрдөгү өнөр жай продукцияларын өндүрүү жолго коюлду.

115-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Бухара облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

Эгемендүүлүк жылдарында алып барылган изилдөөлөр натыйжасында Кандым, Аккум, Парсанкөл аймактарында мунайзат жана табигый газдын чоң кору ачылды (116-сүрөт). Алардагы энергетикалык чийки затты кайра иштөө үчүн 1997-жылы Кароолбазар шаарында ири мунайзатты кайра иштөөчү завод ишке түшүрүлдү. Мамлекет үчүн стратегиялык мааниге ээ болгон бул ишкана Бухара-Хива мунайзат-газдуу аймак чийки затын кайра иштөө менен бирге облустун калкын иш менен камсыздоо боюнча негизги булактардан бири саналат.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

116-сүрөт. Бухара облусу.

Облустун транспорттук шарты да кыйла жакшырды. «Afrosiyob» экспресс поездинин жолго коюлушу менен борбордон Бухара шаарына чейин темир жол аркылуу дээрлик 4 саатта жетип алууга шарт түзүлдү.

Айыл чарбасынын негизги тармактары: данчылык, пахтачылык, жашылча, койчулук. ***Өнөр жайдын негизги тармактары:*** отун (мунайзаттуу жана газ), химия жана мунайзат химиясы, курулуш материалдары, жеңил (пахта тазалоо), тамак-аш.

Ишке ашырылган ушул ири иштердин натыйжасы иретинде Бухара Өзбекстандын маанилүү коомдук-экономикалык, маданий жана туристик борборлорунан бирине айланып баруудa. Бул болсо аймакты комплекстүү өнүктүрүү аркылуу тармактардын, айныкса, тейлөө тармагын күчөтүп, калкты иш менен камсыздоо үчүн өбөлгө түзүүдө.

Бухара шаары байыркылыгы жана өтмүштө борбор болгондугу менен Самаркандга окшойт (117-сүрөт). Шаар байыркы замандардан бери өзүнүн зардөздүк (алтын жип менен сайма саюу), жибек токуу,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

117-сүрөт. Бухаранын эски шаар бөлүгү.

зергерлик, мискердик, карапачылык жана жыгачка орнамент салуу өнөрлөрү менен дүйнөгө белгилүү.

Шаарда ондон ашуун чет өлкөлөр менен шериктештикте курулган орток ишканалар иштеп жатат. Алсак, «Bux-Tel» (Израиль) майонез, «Omega-Sitora» (Греция) мех буюмдары, «Gufik-Avisenna» (Индия) дары-дармек, «Marmar» (АКШ) курулуш материалдары өндүрүлөт. Шаарда 1996-жылдан улам Корея Республикасында иштеп чыгарылган телефон станциясы ишке түшүрүлдү.

Шаарда Бухара мамлекеттик университети, инженердик-технология институту, медициналык институт, Ташкент ирригация жана мелиорация институтунун Бухара филиалы иштеп жатат.

Байыркы архитектуралык салттарды заманбап үлгүлөр менен шайкештикте өнүктүрүү максатында 2010-жылы 107 гектар аянтты ээлеген «Бухара маданий борбору» комплекси түзүлдү. Бул комплекс бир топ курулуштар — 700 орундуу облустук музыкалык театр, 2000 көрүүчүгө болжолдонгон амфитеатр жана «Көөнө жана түбөлүктүү Бухара» монументтерин өзүндө камтыйт. Комплекстин борборундагы 18 метрлүү монумент өзүндө ушул ыйык жердин илимий-маданий жана тарыхый-философиялык мурастарын чагылдырат.

Каган темир жол станциясы иретинде калыптанган шаарча. Темир жол Душанбеге чейин жетип баргандан жана Каган-Бухара темир жолу курулгандан кийин, Каган темир жол түйүнүнө айланды. Учурда шаарда 15 ке жакын өнөр жай ишканасы иштеп жатат.

Газ кенинин негизинде ***Газли*** шаары курулду. Газлиге Навоийден электр кубаттуулугу жана Амударыядан ноо аркылуу суу алып келинген. Газли жайлашкан аймактын климаты кескин континенталдуу, мезгил-мезгили менен күчтүү шамал согуп, чаң көтөрүлөт, айрым учурларда кум көчөт.

1. Облустун географиялык орду жана табигый шарттары чарбасы үчүн кандай мүмкүнчүлүктөр түзөт?
2. Кол өнөрчүлүктүн кандай түрлөрү кайсы райондордо өнүккөн?
3. Облустун айыл чарбасында кандай өзгөрүштөр болду? Себебин түшүндүр.
4. Районунду облустун борбору менен байланыштырган эң кыска жолду тап.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

http://eduportal.uz

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

53-сабак

ТҮШТҮК ЭКОНОМИКАЛЫК РАЙОН

Китептин тиркемесиндеги 1-жадыбалдан район калкынын санын жана аянтын аныкта.

Экономикалык географиялык орду жана табигый байлыктары. Түштүк экономикалык район өлкөбүздүн түштүк бөлүгүндө жайлашкан болуп, Кашкадарыя жана Сурхандарыя облустарынан турат.

Район үч мамлекет – Ооганстан, Түркмөнстан жана Тажикстан менен, батышта Зарафшан экономикалык району менен чектеш. Аянты дээрлик Өзбекстан аянтынын 1/10 бөлүгүнө тең болуп, бул аймакта өлкө калкынын жетиден бири жашайт. Экономикалык район өлкөбүздүн түштүк дарбазасы эсептелет. Амударыяда курулган автомобиль жана темир жол көпүрөсү райондун экономикалык географиялык ордун эл аралык деңгээлге көтөргөн (118-сүрөт). Өзбекстанга салыштырмалуу түндүктөгү көпчүлүк мамлекеттер Ооганстан менен соода-экономикалык байланыштарын ушул көпүрө аркылуу ишке ашырышып жатат.

Экономикалык райондо чөлдүн жана тоо жайлоолорунун өздөштүрүлүшү менен табигый жайлоолор барган сайын кыскарып отурат. Мындан каракөлчүлүк зыян тартпастыгы үчүн чөлдөрдө фитомелиоративдик чаралар көрүлүп жатат.

Экономикалык райондо отун-энергетика байлыктары аябай көп. Шортан газы Сырдарыя ЖЭС, ал тургай Ангрен ЖЭС да отун менен камсыздайт. Мубарак газ кендери бүткүл өлкөгө жана чет өлкөлөргө отун жеткирип берүүдө. Бир нече мунайзат, күйүүчү сланец кендери аныкталган. Аш тузу, мрамор, акиташ, гипстин кору химия жана курулуш материалдары өнөр жайы үчүн чоң келечек эшигин ачат.

118-сүрөт. Өзбекстанды Ооганстан менен байланыштырган көпүрө.

Калкы. Экономикалык район боюнча калк бир калыпта эмес жайлашкан. Сугарма дыйканчылык райондорунда калк жыш (бир кв. км ге 100–250 адам), тоо, чөл, чала чөлдөрдө калк сейрек. Шаарлар кеңейүүдө, жаңы шаарчалар курулуп жатат.

Чарбасы жана анын аймактык уюштурулушу. Экономикалык райондун айыл чарбасында мал чарбасы өзгөчө орун ээлейт.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Каракөл көрпөсүн алуу боюнча район мамлектте жетекчи орундардын биринде турат. Кеңири жайлоолор, жүгөрү жана беде өстүрүү, өнөр жай чыгындыларынан пайдалануу мал чарбасынын өнүгүшүнө шарт түзөт. Эт жана май үчүн багылган куйруктуу койлор жана эчкилер тоо жана тоо алды жайлоолорунда асыралат. Тоо алдыларында жана кургак талааларда ичке, узун жүндүү кой жана эчкилер кармалат.

Экономикалык районду түзгөн эки облуста өнөр жайдын абалы бири-биринен айырмаланат. Кашкадарыя облусунда, негизинен, кен өнө жайы эсебине өнөр жай мыкты өнүккөн болсо, Сурхандарыя облусу өнөр жайынын мамлекеттин өнөр жайындагы үлүшү аябай аз.

Кашкадарыядагы Талимаржан ЖЭС, «Muborakgaz» сыяктуу ири ишканалар экономикалык райондун гана эмес, ошондой эле өлкөбүз экономикасынын да сыймыгы эсептелет. АКШ жана Япония компанияларынын катышуусунда курулган, 600 атмосфералык басым астында иштеген, суткасына 4,2 млн куб м газ өндүргөн Көкдумалак компрессор станциясы, стратегиялык мааниге ээ «Sho'rtangaz» комплекси да ошолордун катарына кирет.

Транспорту. Экономикалык райондо тарнспорттун бардык түрлөрү бар. Соңку жылдарда райондогу эки облустун тең социалдык-экономикалык өнүгүүсүн ылдамдатуу, жүк ташуунун транспорттук камсыздоосун жакшыртуу максатында «Ташгүзөр–Байсун–Кумкоргон» жаңы темир жолу ишке түшүрүлдү. Ал Байсун району аркылуу экономикалык жана социалдык жактан аз өнүккөн айылдарга өнөр жайдын кирип келишине, жер асты жана үстү байлыктарынан кеңири пайдаланууга, таза тоо абасында айыктыруу очокторун, туристик базаларды, эс алуу үйлөрүн курууга шарт түзөт. Маанилүү жагы, жаңы, заманбап социалдык-экономикалык объекттердин курулушу жаңы иш орундарынын жаратылышы, ишкердиктин өнүгүшү үчүн кең жол ачып берди. Натыйжада экономикалык райондо жүк ташуунун көлөмү кескин чоңойду, жергиликтүү чийки затты кайра иштетүүнүн негизинде 100 дөн ашуун жаңы ишканалар иш баштады, он миндеген калк жумуш менен камсыздалды.

1. Экономикалык райондун географиялык ордундагы өзүнө мүнөздүүлүк эмнелерде байкалат?
2. Район калкынын санын жана жумушчу күчтөрдүн көлөмүн Зарафшан экономикалык районуна салыштыр.
3. Термезден Ташкентке баруу үчүн кайсы облустардан өтүлөт?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

54-сабак

КАШКАДАРЫЯ ОБЛУСУ

Кашкадарыя облусу өлкө аймагынын 6,4 пайызын ээлейт (119-сүрөт). Ал жерде Өзбекстан калкынын 9,6 пайызы жашайт. Республикабыздагы негизги мунайзат жана газ кендери ошол аймакта жайлашкан. Кашкадарыя отун өнөр жайы жалпы продукциясынын көлөмү боюнча өлкөдө 1-орунда турат. Ошондой эле, республикада өндүрүлгөн электр энергиясынын 1/10 бөлүгүн, жеңил өнөр жай продукциясынын 7 пайыздан ашуусун берет. Ыңгайлуу табигый шарттары себептүү эгин аянттары чоң. Облус жалпы эгин аянты, ошонун катарында, дан жана пахтанын эгин аянттары боюнча республикада биринчи орунда турат.

Экономикалык географиялык орду жана табигый байлыктары. Бул облуста жылдык орточо температура Өзбекстандын башка жерлеринен кыйла жогору. Облуста 1 млн гектарга жакын сугарууга жарактуу жер бар, бирок суу кемчил. Суудан абайлап пайдаланганда да көптөгөн жерлерге суу жетип барбайт. Ошондуктан, көптөгөн аянттарга жаздык себилет. Кашкадарыя өрөөнү Кашкадарыя жана анын сол куймалары – Аксуу, Танхоздарыя, Яккабаг жана Гузардарыянын суусу менен сугарылат. Өрөөндө Чымкоргон суу сактагычы курулуп, Кашкадарыянын ортоңку жана төмөнкү агымында суу сарпынын жөнгө салынышы жана Эски Анхор каналы аркылуу Зарафшандан суунун келтирилиши натыйжасында сугат жерлердин аянты кыйла кеңиди *(окуу картасынан кара)*.

Топурагы жана климаттык шарты ичке булалуу пахта, жашылча, картошка жана мөмө-жемиш өстүрүүгө ыңгайлуу. Бирок Гузардарыянын суусу аз болуп, ал жазда (апрелде) гана толуп агат. Анын агымын жөнгө салуу максатында Пачкамар суу сактагычы курулган. Ошондой эле, оазисте Хисорак суу сактагычы, дээрлик 1 млн га аянтты сугара алган Аму–Каршы Машина каналы курулган. Бул каналдын жолунда 1,5 млрд куб м суу баткан Талимаржан суу сактагычы, күчтүү насос станциялары да курулду. Насостор сууну 132 метр бийиктикке чыгарып берет.

119-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Кашкадарыя облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

120-сүрөт. Балдан таттуу мөмөлөрдүн соодасы.

Калкы. Табигый, тарыхый жана экономикалык шарттар шаар жана айылдардын чоң-кичинелигине, калктын жыштыгына жана чарба ишинин мүнөзүнө олуттуу таасирин тийгизген. Калк жашаган пункттар дарыяны жакалай орун алган. Төрт-беш үйдөн турган айылдар чоң аймактар боюнча чачылып кеткен. Жакынкы күндөргө чейин үйлөр терек, арча, кайрагач, таш, топурак, саман сыяктуу жергиликтүү материалдардан курулат болчу. Дың жерлерди өздөштүрүү жараянында көрктүү айылдар, шаарчалар көккө бой созду.

Каршы чөлүнүн чөлкөмүндө адистешкен пахтачылык, мөмө-жемиш чарбалары (120-сүрөт), мал чарбачылыгы түзүлгөн. Пахта өстүрүү комплекси өркүндөгөн районго айланды. Облустун айыл чарбасында жаздык себүү, жайлоо мал чарбасы, айныкса, каракөлчүлүк чоң салмакка ээ. Облус буудай өстүрүү боюнча байыркы аброюн калыбына келтирүүдө. Жибекчилик, мөмөчүлүк жана жашылчачылык адистешкен чарбалардын кошумча тармактары саналат.

Пахта, негизинен, Китоб–Шахрисабз ойдуңунда жана Каршы оазисинде өстүрүлөт. Күздүк дан эгиндери жайкы ысык күндөр башталбай туруп бышып үлгүрөт. Табигый шарт жүзүм жана данектүү мөмө дарактары үчүн да ыңгайлуу. Каршынын жүзүмү, айныкса, анын «маска» сорту даамдуулугу менен белгилүү. Алма, алмурут, анжир, анар сыяктуу ысыкты жактырган мөмөлүү дарактар да өстүрүлөт. Мөмө-жемиш, жашылча жана жер-жемиш эгин аянттары да, негизинен, Китоб–Шахрисабз ойдуңунда болуп, алардан ошол жердин өзүндө вино, мөмө-жашылча консервалары иштеп чыгарылат.

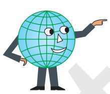

Айыл чарбасынын негизги тармактары: данчылык, пахтачылык, багдарчылык, жүзүмчүлүк, эт-сүт мал чарбачылыгы, койчулук, жибекчилик.

Өнөр жайы. Кашкадарыя – өлкө мунайзат жана газ өнөр жайынын таянычы саналат. Каршы чөлүнүн түштүк батыш бөлүгүндө суутек сульфатынан газ бөлүп алган ири газ өнөр жай борбору жайлашкан.

Кашкадарыя облусунда 150 гө жакын өнөр жай ишканалары иштеп турат. Алардын негизги бөлүгү мунайзат жана газ, пахта тазалоочу, үй куруу, жеңил жана тамак-аш өнөр жайына адистештирилген.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

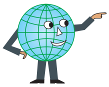

Өнөр жайынын негизги тармактары: отун (мунайзат жана газ), химия жана газ-химия, электр-энергетика, жеңил жана тамак-аш.

Ири өнөр жай ишканалары Каршы, Шахрисабз шаарларында, кээ бир айыл жана шаарчаларда жайлашкан (121-сүрөт). Жергиликтүү өнөр жай палас, топу, кондитер сыяктуу улуттук кол өнөрчүлүктүн продукцияларын иштеп чыгарат. Оазисте көмүр, мунайзат, газ, туз сыяктуу кен байлыктарынын негизинде отун-энергетика-химия комплекси калыптанып келүүдө. Өнөр жай продукцияларын өндүрүүдө отун продукциялары чоң бөлүктү түзөт (122-сүрөт).

Облуста жаңы мунайзат жана газ кендеринин ишке түшүрүлүшү, «Ташгузар — Байсун — Кумкоргон» темир жолунда каттоонун жолго коюлушу натыйжасында чөл жана адырларда да өнөр жай объекттери курулууда. Алсак, Дехканабадда жылына 200 миң тонна калий жер семирткичин берген завод курулууда. Жакынкы келечекте завод продукциясынын дээрлик жарымы экспортко жөнөтүлө баштайт.

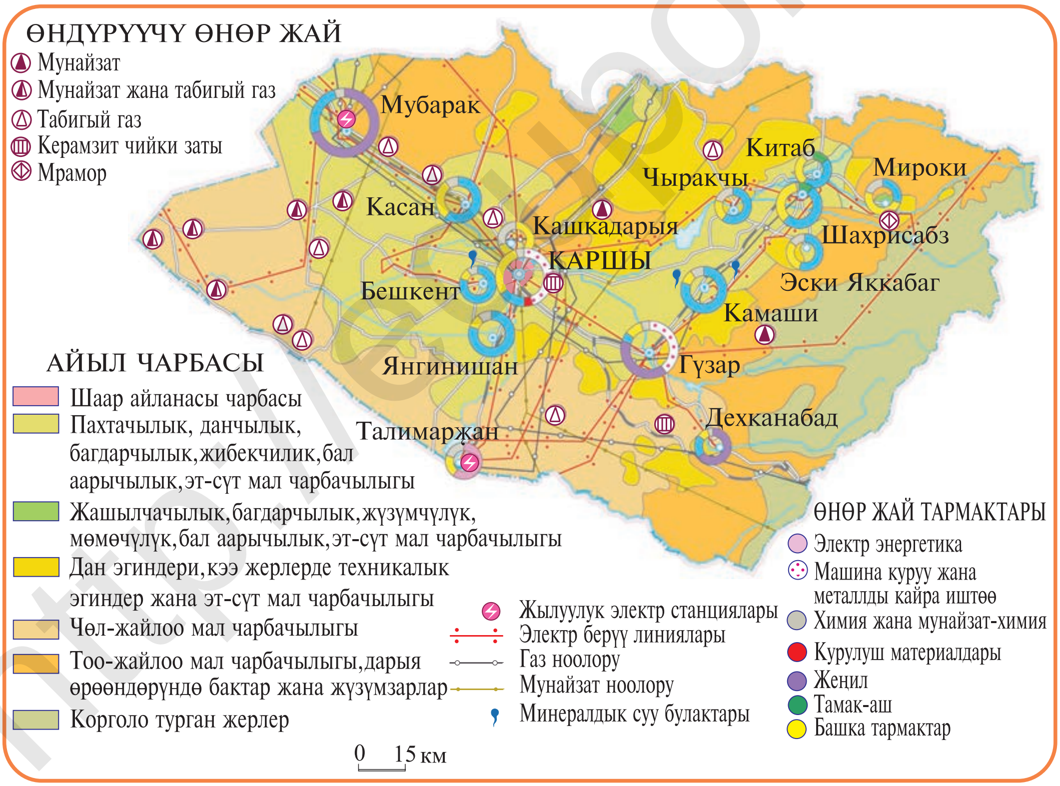

121-сүрөт. Кашкадарыя облусу.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

122-rasm. Өндүрүштүк өнөр жай продукцияларынын тармактык курамы (2017-жыл).

Социалдык тармактар. Кашкадарыя облусунда 250 дөн ашуун тарыхый-архитектуралык, 900 дөн ашуун археологиялык эстеликтер болуп, алардын көпчүлүгү мамлекеттик коргоого алынган.

Шаарлары. Облуста 12 шаар бар. ***Каршы*** – облустун административдик, маданий борбору. Байыркы кербен жолунда курулган бул шаардын 2700 жылдык маарекеси белгиленди. Каршы шаарынын аянты 75,5 кв. км ди түзөт. Бүгүнкү Каршы көп функциялуу шаар эсептелет. Шаар өнөр жай тармактарынын курамында жеңил жана тамак-аш өнөр жайлары жетекчилик кылат. Пахта тазалоо заводу, май-сүт заводу, тигүү фабрикасы, курулуш матреиалдары, металлды иштетүүчү комбинаттар облус экономикасынын өнүгүшүнө өздөрүнүн салымын кошуп келет. Учурда Каршы шаарында көптөгөн орток ишканалар иштеп жатат. «Mevalar kamalagi» Өзбекстан–Британия, «Qarshiyog‘» Өзбекстан–Сингапур орток ишканалары жергиликтүү чийки затты кайра иштөө жолу менен продукция өндүрүүдө.

Каршы жана анын айланасында пахта, жибек, май заводдору, металл иштетүү ишканалары, кийим тигүү фабрикалары, үй куруу материалдары комбинаты сыяктуу ишканалар курулуп, Каршы ***өнөр жай түйүнүнө*** айланды. Чөлдү өздөштүрүүдө Каршы таяныч базанын ролун аткарат. Темир жана автомобиль жолдору Каршыда биригет. Мындай жагдай Нишан, Талимаржан, Касан сыяктуу шаарлар менен шаарчалардын өндүрүштүк байланыштарын дагы да күчөтөт. Шаарда Каршы мамлекеттик университети, Каршы инженердик-экономикалык институту, Ташкент маалымат технологиялары университетинин Каршы филиалы жана башка билим берүү мекемелери бар.

Шахрисабз. Шаар эзелтеден кол өнөрчүлүктүн ири борбору болуп келген. Шахрисабздин килем топусу Париж көргөзмөсүндө жогору бааланган. Пахта тазалоо заводу шаардагы ири ишканалардан саналат. Шахрисабз улуу жаангер Амир Темур туулган шаар. Шаардын көрү-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

нүшүндө байыркы архитектуралык эстеликтер, ошонун катарында, Аксарай эстелиги көзгө таасын ташталат.

1. Кол өнөрчүлүктүн кандай байыркы түрлөрүн билесиң? Алардын облус өнөр жай өндүрүшүндөгү маанисин түшүндүр.
2. Облуста өнөр жайдын кайсы тармагы жетекчи, себеби эмнеде?
3. Окуу атласынан облустагы ири өнөр жай борборлорун тап жана алардын эмнеге адистешкенин аныкта.

55-сабак СУРХАНДАРЫЯ ОБЛУСУ

Экономикалык географиялык орду жана табигый байлыктары. Сурхандарыя Өзбекстандын эң түштүгүндө жайлашкан. Облустун Сурхан-Шерабат өрөөнүнөн башка бөлүгү, негизинен, тоолордон турат. Тоолор түндүктөн келген муздак аба агымын тосуп турат. Ошол себептүү облус Өзбекстандын субтропик өлкөсү эсептелет. Аймактын дагы бир өзүнө мүнөздүүлүгү түштүктөн ысык жана кургак «ооган шамалы» согуп, эгиндерге олуттуу зыян жеткирет. Дыйканчылыкты уюштурууда сөзсүз бул факторго көңүл бурулат.

Түздүк жана тоолордон жайлоо иретинде пайдаланылат. Мөмөлүү дарактар тамак-аш өнөр жайы үчүн баалуу чийки затты берет.

Облуста кен байлыктар Кашкадарыя облусунуку сыяктуу көп. Жер боорунда мунайзат, газ, көмүр, түстүү металл жана курулуш материалдарынын бар экендиги өнөр жайдын бир топ тармактарын өнүктүрүүдө шарт түзөт. Аймакта өнөр жайды өнүктүрүү, табигый байлыктарды туура колдонуу боюнча бир топ долбоорлор ишке ашырылууда. Алсак, Сарыасия районундагы Ханжиза кенинде полиметалл рудаларын, башкача айтканда цинк, коргошун, жез жана күмүштүн чоң корун кайра иштөө боюнча ири долбоор ишке ашырылды.

123-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Сурхандарыя облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

Мурдагы Союздун тушунда өндүрүлгөн мунайзаттын курамында битум кошундусу көп болгондуктан, ал, негизинен, жол курулушунда иштетилген. Бул чийки заттан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

кошумча продукция алуу үчүн Жаркоргон мунайзатты кайра иштөө заводу курулду. Заводдо жылына 80 миң тонна мунайзат кайра иштелип, бензин жана дизель отуну алынууда.

Калкы. Облус калкынын табигый көбөйүүсү жогору. Калктын жыштыгы бир чарчы км ге 112 адамды түзөт, башкача айтканда Өзбекстандын орточо калк жыштыгынан жогору (123-сүрөт).

Айыл чарбасы. Облустун чарбасында агроөнөр жай комплекси жетекчилик кылат.

Айыл чарбасынын тармактары: данчылык, пахтачылык (ичке булалуу), багдарчылык (субтропик мөмөлөр), жүзүмчүлүк, эт-сүт мал чарбасы, койчулук, жибекчилик.

Оазистин эң ысык түштүк бөлүгүндө ичке булалуу пахта өстүрүлөт. Ошондой эле жибекчилик менен эт-сүт багытындагы мал чарбасы да өнүгүүдө. Дыйканчылыкты өнүктүрүүдө Сурхан жана Шерабад дарыялары өзгөчө мааниге ээ. Түштүк Сурхан жана Үчкызыл суу сактагычтарынын курулушу бир далай жерлерди өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүн берди.

Калктын айыл чарбадагы ишмердигинде мөмө жетиштирүү, бакча эгиндерин өстүрүү жана жашылчачылык маанилүү роль ойнойт. Айныкса, Денав районунда бактар жана жүзүмзарлар көп.

Мал чарбачылыгы кийинки маанилүү тармак эсептелет. Сугарма дыйканчылык чарбаларында эт-сүт үчүн жергиликтүү бодо малдар асыралат. Тоолуу жайлоолордо эт жана май үчүн гиссар койлору өстүрүлөт. Бул койлордун кээ бирлери 150–160 (тирүү салмагы) кг га жетет. Тоолуу райондордо эт, тыбыт жана жүн үчүн ангор эчкилери багылат. Дүйнөгө белгилүү «Surxon suri» каракөл көрпөсү ошол аймакта өндүрүлөт (124-сүрөт).

124-сүрөт. «Surxon suri» каракөл көрпөсү.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

125-сүрөт. Сурхандарыя облусу.

Өнөр жайы. Мамлекеттик көлөмдө облус өнөр жайынын салмагы чоң эмес. Ага Өзбекстанда өндүрүлгөн өнөр жай продукциясынын болгону 1—2 пайызы гана туура келет. Бул мурда облуска айыл чарба району иретинде каралгандыгынын натыйжасы. Натыйжада, облуста көптөгөн социалдык көйгөйлөр чогулуп калган.

Өнөр жайынын негизги тармактары: жеңил (пахта тазалоо), тамак-аш, ун-жарма.

Облуста пайда болгон социалдык көйгөйлөрдү жоюу, калкты жумуш менен камсыздоо максатында жаңы-жаңы өнөр жай ишканалары, транспорт магистралдары курулууда.

Облус өнөр жай тармактарынын ичинде жетекчи саналган жеңил өнөр жайды өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурулууда (125-сүрөт). Жакынкы жылдардын ичинде Кумкоргон, Сарыасия, Денав, Шорчу райондорунда

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

бир топ токуучулук комплекстери түзүлүп, облуста өстүрүлгөн пахта буласын кайра иштөөнүн көлөмүн 20–25 пайызга жеткирүү каралууда.

Тоо-кен өнөр жайы да тез темптер менен өнүгүүдө. Учурда Хавдаг, Үчкызыл, Лалмикор жана Көкайдиге жакын жерлерде мунайзат жана газ кендери иштеп жатат. Өзбекстандагы үч ири көмүр кенинен экөөсү Сурхандарыяда (Шаргун жана Байсун көмүр кендери). Бул кендерден сапаттуу көмүр өндүрүлөт. Облуста жылдык кубаттуулугу 900 миң тонна көмүр жеткирип бере алган заманбап отун комплексин куруу пландаштырылууда.

Шаарлары. Термез – облустун административдик жана маданий борбору (*калк темасынан шаар калкынын санын аныкта*).

Ал Орто Азиянын байыркы шаарларынан эсептелет. Өткөн кылымдын баштарына чейин Термез аскердик чакан чек ара шаары болчу. Анда жарым кол өнөрчүлүк абалындагы бир гана пахта тазалоо заводу болгон. Азыркы Термез көрктүү шаар. Амударыя порту, автомобиль жана темир жолдору курулгандан кийин шаар маанилүү транспорт түйүнүнө айланды. 1995-жылы Термезде жаңы заманбап аэропорт курулду.

Ооганстанга жана ал аркылуу башка өлкөлөргө чыккан жана чет өлкөдөн келген жүктөрдүн далай бөлүгү Термез портунан өтөт. Демек, Термез айыл чарба продукциясын кайра иштөөчү жана ири дарыя порту иретинде өнүгүүдө. Шаарда пахта тазалоо заводу, сүт-май, нан жана эт комбинаттары, лимонад заводу, үй куруу материалдарын өндүрүүчү жана башка жергиликтүү өнөр жай ишканалары бар. Шаарда заманбап көрүнүшкө ээ Термез Мамлекеттик университети облуста илимий, агартуу жана маданий борбор эсептелет (126-сүрөт). Шаарда, ошондой эле, кинотеатрлар, китепканалар, клубдар, өлкө таануу музейи иштеп жатат. Термезде зоопарк да бар.

126-сүрөт. Термез мамлекеттик университети.

Денав – байыркы ири соода жана кол өнөрчүлүк айылынын ордуна курулган шаар. 1929-жылы ал жерден темир жолу өткөндөн кийин өндүрүш тез өнүгө баштады. Денавдын өнөр жайы айыл чарба продукцияларын кайра иштөөгө адистештирилген. Анда пахта тазалоо, вино, май-сүт, моторду ремонттоо, кыш заводдору бар. Р. Шредер атындагы Республика бакчылык, жүзүмчүлүк жана вино жасоо илим-изилдөө институтунун тажрыйба станциясы ошол шаарда.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

1. Тиркемедеги 2-жадыбалдан облустагы кен байлыктарга мүнөздүү маалыматтарды аныкта.
3. Тиркемедеги 1-жадыбалдан облустагы шаар жана айыл калкынын үлүшүн аныкта.
3. Мектебиңер жайлашкан чарбада өстүрүлгөн продукциялар кайсы шаарларга жиберилет? Эгерде шаарда жашасаң, кайсы райондон кандай айыл чарба продукциясы алып келинишин аныкта.
2. Жазуусуз картада Сурхандарыя облусуна тиешелүү тапшырманы аткар.

56-сабак

ТӨМӨНКҮ АМУДАРЫЯ ЭКОНОМИКАЛЫК РАЙОНУ

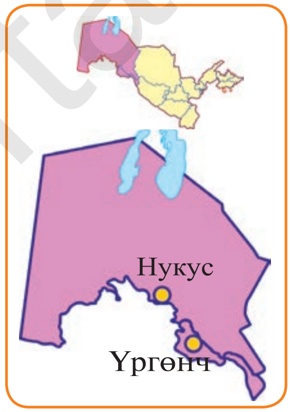

Экономикалык географиялык орду. Төмөнкү Амударыя экономикалык району Өзбекстандын түндүк-батышында жайлашкан. Ал Каракалпакстан Республикасы менен Харезм облусунан турат.

Калкы. Төмөнкү Амударыя экономикалык районунун сугат жерлери байыртадан калк жыш жашап келген оазистерден саналат. Харезм оазисинде байыртадан дыйканчылык менен алектенип келишкен. Калкы райондун аймагында бир калыпта эмес отурукташкан. Табигый айырмачылыктар калктын жайлашуусуна өзүнүн таасирин тийгизген. Калк Арал деңизи жакты карай азайып отурат.

Нукус, Чымбай, Үргөнч, Мойнок, Тахиаташ, Хожейли шаарларынын өсүшү,айылда ишкердиктин өнүгүшү натыйжасында шаарчалар пайда болуп,шаар калкы барган сайын көбөйүүдө.

Чарбасы. Экономикалык район чарбасынын негизин айыл чарбасы түзөт. Өзбекстандагы айыл чарбага жарактуу жерлердин 6 пайызы ошол райондун үлүшүнө туура келет. Айыл чарба жерлеринин дээрлик 90 пайызын жайлоолор түзөт. Шор жерлер, кумдар, көлдөр, саздактар да чоң аянттарды ээлейт.

Калк пахтадан тышкары жүзүмчүлүк, жибекчилик, каракөлчүлүк, мөмөчүлүк, жүзүмчүлүк, бакчачылык, шалычылык менен да алектенет. Экономикалык район өлкөдө өстүрүлүп жаткан шалынын жарымынан көбүн берет (127-сүрөт).

Амударыянын этек жагында дыйканчылыктын негизинде мал чарбасы да өнүккөн. Байыркы кирешелүү тармактардан жибекчилик пахтачылык менен бирге сугарма дыйканчылык чарбаларында жүргүзүлөт. Чөл жайлоолорунда жыл бою каракөл койлору багылат. Шалбааларында жылкы багылат.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

127-сүрөт. Шалы оруу.

Өнөр жайы. Экономикалык райондун өнөр жайы тамак-аш жана жеңил өнөр жай тармактарынан турат. Жаңы өнөр жайда пахта тазалоо заводдорунун салмагы чоң.

Энергиянын жетишсиздигин жоюу, өнүгүп келе жаткан өнөр жай менен айыл чарбасын энергия менен камсыздоо үчүн Тахиаташ ЖЭС жана курамында ГЭС болгон Төөмоюн гидроузели курулду. Бул экономикалык район мамлекеттик энергетикалык системадан энергия алат.

Эгемендүүлүк жылдарында бул жерде ишке ашырылган чоң социалдык-экономикалык өзгөрүштөргө, курулуш жана көрктөндүрүү иштерине эсеп жеткис. Орто Азияда жалгыз, чөл боорундагы укмуш деп наам алган Коңурат сода заводу, Хожейли айнек заводу, «Markaziy Osiyo bezak toshlari» орток ишканасы, Коңураттагы карбид, Нукустагы мрамор жана кабель заводдору, Орга газ кени, «Elteks» жана «Kateks» комплекстери сыяктуу заманбап өндүрүштүк объекттер, 345 км лүү Навоий–Нукус темир жолу, Нукус менен Хожейлни байланыштырган ири көпүрө, Коңурат автомобиль жолу, ондогон орто билим берүү мектептери, лицей жана коллеждер, балдар спорту, музыка жана көркөм өнөр мектептери сыяктуу көптөгөн имараттар – булардын бардыгы эгемендүүлүктүн мөмөсү.

Улуттук автомагистралдын курулушундагы ири окуялардын бири – бул ошол жолдун Нукуска кириш жеринде жаңы көпүрө менен кайчы жолдун курулушу болду.

Устюрт газ-химия комплексинде газ бөлүштүрүүчү, этилен, полиэтилен, полипропилен өндүрүүчү жана энергия менен камсыздоочу беш завод, ошондой эле, заманбап инфраструктура объекттери курулган.

Район ички жана тышкы байланыштарда транспорттун дээрлик бардык түрлөрүнөн пайдаланат. Темир жол жана автомобиль транспортунун өнүгүшү натыйжасында суу транспортунун ролу басандоодо. Экономикалык райондун өлкөбүздүн башка аймактары жана чет өлкөлөр менен болгон байланыштары мыкты жолго коюлган.

1. Райондун экономикалык географиялык орду менен табигый шарттарынын чарбага таасири кандай?
2. Жазуусуз картадагы Төмөнкү Амударыя экономикалык районуна тиешелүү тапшырмаларды аткар.
2. Калктын аймактык жайлашуусуна таасирин тийгизген факторлорду айт.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

57-сабак

ХАРЕЗМ ОБЛУСУ

Харезм облусу өлкөбүз аймагынын өтө кичине аянтын ээлейт (128-сүрөт). Анын жер кыртышы тегиз болуп, дарыя катмарларынан турат. Облустун чарбалык турмушунда Амударыянын мааниси чоң. Палван, Ермиш, Шават жана Кылычныязбай каналдары Амударыянын суусун бүткүл облуска таратат. Облуста топурак, суу жана климаттык мүмкүнчүлүктөрдөн тышкары дарылык туздуу көлдөр, үй куруууда иштетилүүчү чийки зат (кум, таш, камыш) да бар.

128-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Xorazm облусунун салмагы (пайыз, 2017-жыл).

Калкы. Облус калкынын саны боюнча өлкө облустарынын ичинде акыркы орундарда турат. Харезмдиктер жайында абанын кургап, ысып кетишин эсепке алышып, үйлөрүн калың пакса дубалдан кең жана бийик (4—5 м) кылып курушат. Калың пакса дубал үйдүн ичиндеги температура менен нымдуулукту бир калыпта сактайт. Жер асты суулары кыртышка жакын тургандыктан, жертөлөлөр, түрдүү максатка арналган орлор болбойт.

Чарбасы. Облустун экономикасы, негизинен, агроөнөр жай комплексинен турат. Хива, Шават, Жаңыарык райондорунда пахтанын үлүшү айныкса чоң. Гурлан районунда болсо шалыпаялар чоң аянтты ээлейт. Сугат жерлерде пахта менен бирге дан, беде, жүгөрү, картошка жана бакча эгиндери өстүрүлөт. Экономиканын башка тармактары менен пахтачылыктын чогуу алып барылышы суудан жана жумушчу күчтөрүнөн акылмандык менен пайдаланууга шарт түзөт. Облустун бардык райондорунда бакча эгиндери эгилет.

Айыл чарбасынын негизги тармактары: пахтачылык, бакчачылык, шалычылык, эт-сүр чарбасы, жибекчилик. ***Өнөр жайынын негизги тармактары:*** электр-энергетика, машина куруу, куруулуш материалдары, жеңил, тамак-аш, ун-жарма.

Кылымдар бою улантылып келе жаткан элдик селекциянын натыйжасында Харезмде эрте бышкан жана кеч бышкан коондордун укмуштуу сорттору жаратылган. Илгери алар атайын идиштерге

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

129-сүрөт. Харезм облусу.

салынып, төөлөр менен Багдад жана Индияга (үч айлык жол) жөнөтүлгөн. Хива, Жаңыарык, Гурлан, Хазарасп райондорунда бактар кыйла көп. Келечекте бак жана жүзүмзарлардын аянтын кеңитүү каралган.

Айыл чарбасынын экинчи маанилүү тармагы — мал чарбачылыгы. болуп саналат. Жайкы жайлоолордун жана суунун жетишсиздигинен мал чарбасында чөлгө ылайыкташкан каракөл койлорунун үлүшү чоң. Бул койлор, негизинен, көрпөсү, жүнү жана эти үчүн асыралат. Облуста жайлоолордун аздыгынан кээ бир чарбалар койлорун Каракалпакстандын жайлоолорунда багышат.

Өнөр жайы. Облуста жеңил жана тамак-аш өнөр жайынын жүздөн ашуун ишканалары бар (129-сүрөт). Өнөр жайын пахта, пилла,мөмө,жашылча жана мал чарба продукцияларын кайра иштөө түзөт. Ошондой эле тигүүчүлүк, бут кийим, килем согуу, курулуш материалдары, тамак-аш өнөр жайларынын ишканалары бар. Бул ишканалар шаарлар менен райондордун борборлорунда жайлашкан.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Туризм. Харезм облусунун туризм потенциалын өнүктүрүүгө, туристтердин агымын көбөйтүүгө өзгөчө көңүл бурулуп жатат.

Алсак, Үргөнч шаарындагы Шават каналынын жээгинде «Shovot», Хива шаарында «G‘ovuk ko‘l» чакан туризм зоналарын түзүү жана аларда заманбап конок үйлөр комплексин, маданий-айыктыруучу, соода-оюн-зоок жана туризм маанисине ээ башка объекттерди куруу пландаштырылууда.

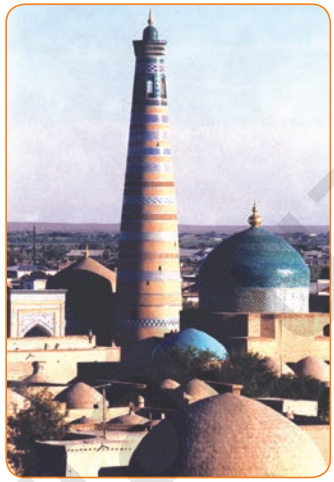

130-сүрөт. Хива шаары.

Шаарлары. Үргөнч — облустун административдик, экономикалык жана маданий борбору. Шаарда тамак-аш өнөр жайы жеңил өнөр жайдан кийинки орунда турат. Шаар электр энергиясын Тахиаташ ЖЭС менен Төөмоюн ГЭСтеринен алат. Шаардын түндүк бөлүгүндө турак-жай имараттары, илимий жана маданий-агартуу мекемелери, түштүк бөлүгүндө болсо өндүрүштүк ишканалар жайлашкан. Шаарда Үргөнч мамлекеттик университети, Ташкент маалымат технологиялары университети жана Ташкент мамлекеттик медицина институттарынын бөлүмдөрү бар.

Хива облустагы байыркы, улуттук архитектуралык эстеликтерге бай шаар (130-сүрөт). Хива көркөм кол өнөрчүлүктүн маанилүү борбору да. Бул жерде жыгачка жана ташка оюу, зергерлик, орнамент салуу, сайма, мискердик жана карапачылык өнөрү укумдан-тукумга өтүп келет. Хива — белгилүү өзбек математиги, астроному жана географы Мухаммад ибн Муса ал-Харезмийдин мекени.

1. Жибекчилик, шалычылык, мал чарбасы кайсы райондордо мыкты өнүккөн? Аларды жазуусуз картада белгиле.
2. Үргөнч менен Хиваны салыштырма түрдө мүнөздөп бер.
3. Табигый шарттардын экономикага таасири таасын көрүнүшүнө мисалдар келтир.

58-сабак КАРАКАЛПАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ

Каракалпакстан Республикасы Өзбекстандын түндүк-батышында жайлашкан. Темир жол, автомобиль,аба транспортунун жолго коюлушу республика өндүрүштүк күчтөрүнүн үзгүлтүксүз өнүгүшүнө өбөлгө түздү.

Каракалпакстан автономдук облус катары 1925-жылы түзүлгөн. 1932-жылы автономдук республикага айландырылган, 1936-жылы

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

131-сүрөт. Нукустагы жүндөн боз үй токуу комбинаты.

Өзбекстандын курамына кирген. Караккалпакстандын Өзбекстандын курамына кириши каракалпак жана өзбек элдеринин ортосундагы эзелки достукту, аймак, тил жана маданияттагы биримдикти дагы да бекемдеди.

Калкы. Республикада 1,8 млн дон ашуун адам жашайт. Калктын 1/3 бөлүгүн өзбектер, дээрлик дагы ошончо бөлүгүн каракалпактар, калгандарын казактар, түркмөндөр жана башка улуттун өкүлдөрү түзөт (132-сүрөт). Жогорку окуу жайларында миндеген адистер даярдалып жатат. Нукуста Өзбекстан Республикасы Илимдер Академиясынын филиалы жана бир топ илимий мекемелер иштеп жатат. Каракалпакстанда окумуштуулардын чоң тобу жетишип чыкты. Алар илимде жана улуттук экономиканын түрдүү тармактарында эмгектенип жатышат. Алсак, айыл чарба жаатында сугаруунун жаңы усулдарын ойлоп табышууда.

Чарбасы. Каракалпакстан Республикасы чарбасынын негизи агроөнөр жай комплексинен турат. Ал жерде сугарма дыйканчылык эмгекти жана каражатты көп талап кылат. Алсак, Амударыянын алабында сугаруу каналынын казылышы суу алуудан сактоочу дамбалар менен сазды качырган дренаждарды казууга аргасыз кылган. Өткөн жылдарда ирригация тармактары кайра курулду жана кеңитилди. Амударыянын эки жээгине тең алыска кеткен ташкынга каршы дамбалар салынды. Ири гидротехника курулушу – Тахиаташ гидроузели 1973-жылы ишке түшүрүлгөн.

Каракалпакстандын эгин аянтынын чоң бөлүгүндө пахта жана дан өстүрүлөт. Амударыянын алабында беде жана шалы өстүрүү ыңгайлуу.

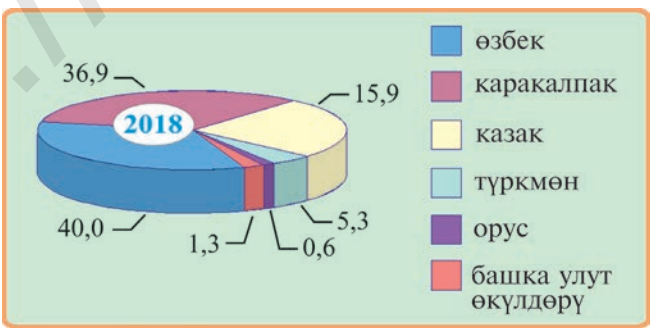

132-сүрөт. Каракалпакстан Республикасы калкынын улуттук курамы (пайыз эсебинде).

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Каракалпакстан Өзбекстанда гана эмес, Орто Азия боюнча беденин үрөнүн өндүргөн эң ири чөлкөм саналат. Беде үрөнүнүн Каракалпакстан сорту эң сапаттуу эсептелет. Дан эгиндеринен шалы, ак жүгөрү жана жүгөрү көп айдалат (133-сүрөт). Өзбекстандагы шалы аянттарынын 33 пайызынан көбүрөөгү Каракалпакстанда.

Айыл чарбасынын негизги тармактары: шалычылык, пахтачылык, бакчачылык, койчулук.

Мал чарбачылыгы республика чарбасынын маанилүү тармагы эсептелет. Кеңири жайлоолор менен Амударыянын алабындагы жайыттар эзелтеден мал чарбачылыгынын жем-тоют базасы болуп келген. Малдарды багуу үчүн беде, жүгөрү, ак жүгөрүдөн тышкары пахта тазалоо, май-сүт өнөр жайларынын калдыктарынан да пайдаланылат. Чөл жайлоолорунда жыл бою каракөл койлору багылат. Чөлдөгү чарбаларда азыноолак төө да асыралат. Бодо мал сугарма дыйканчылык чөлкөмдөрүндө – Амударыянын алабында сүт, эт үчүн багылат.

Каракалпакстанда канаттууларды, айныкса суу канаттууларын көбөйтүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөр бар. Төрткөл районунда чарбалар аралык канаттуулар фермасы курулду. Жибекчилик Төрткөл жана Амударыя райондорунда өнүккөн. Бул эки район республикадагы жалпы пилланын негизги бөлүгүн берет.

Өнөр жайы. Каракалпакстан өнөр жайынын өнүгүшүндө Чаржой-Коңурат темир жолунун ишке түшүрүлүшү чоң роль ойноду. Өнөр жайдын энергетика, металл иштетүү, химия, үй куруу сыяктуу жаңы тармактары пайда боло баштады (134-сүрөт). Коңуратта жылына 160 миң тонна кальцийлүү сода, 150 миң тонна каустикалык сода, 20 миң тонна тамак-аш содасын, 400 миң тонна аш тузун өндүргөн ири завод курулду.

Тамак-аш өнөр жайы тез өнүгүүдө. Каракалпакстанда жалпы пайдалануудагы жана кээ бир ишканаларга таандык электр станциялар бар. Алардан Тахиаташ ЖЭС эң ириси эсептелет. Ишканалар менен калк жашаган пункттар негизинен газдаштырылды. Тахтакөпүр районунда сууну тузсуздандыруучу курулма ишке түшүрүлдү.

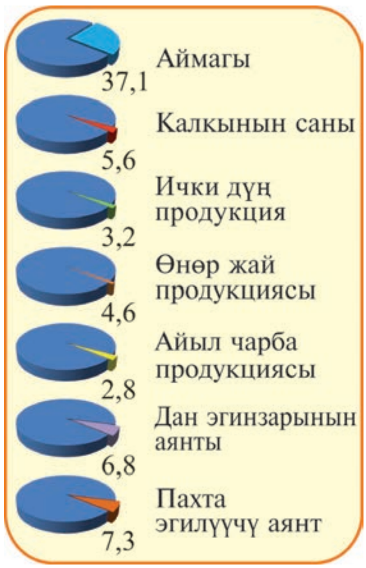

133-сүрөт. Өзбекстан Республикасында Каракалпакстандын үлүшү (пайыз, 2017-жыл).

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

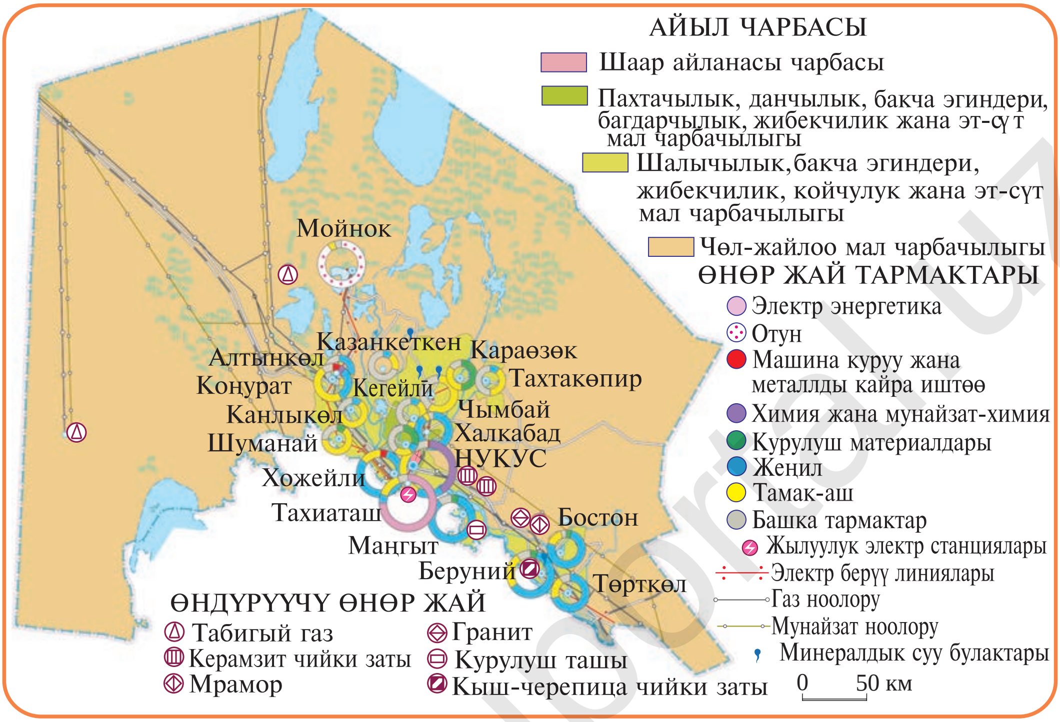

134-сүрөт. Каракалпакстан Республикасы.

Үй куруу материалдары өнөр жайы кыш, акиташ, камыш, плита иштеп чыгарат. Алар, негизинен, Хожейли, Нукус, Тахиаташта жайлашкан. Каракалпакстандагы цемент чийки заты үй куруу материалдарын өндүрүүнү туруктуу өнүктүрүүгө шарт түзөт.

Металл куруу айыл чарба,өнөр жай жана транспорттун керектөөлөрүнө кызмат кылат. Тахиаташтагы механика заводунда калкыма насостор ремонттолот. Бухара газы менен андан чыккан мунайзат, калийлүү жана магнийлүү туз кендери, акиташ жана фосфорит кендеринин базасында химия өнөр жайы өнүгүп жатат.

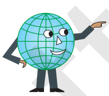

Өнөр жайынын негизги тармактары: электр-энергетика, химия жана мунайзат-химия, курулуш материалдары, женил, тамак-аш, ун-жарма.

Шаарлары. Республикада 12 шаар бар. ***Нукус*** – Каракалпакстан Республикасынын башкалаасы, өнөр жай жана маданият борбору. *«Калк жашаган пункттар» темасынан шаардын калкын аныкта.*

Шаар 1932-жылы чакан аулдун ордуна курулган. Географиялык ордунун

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

ыңгайлуулугу себептүү 1939-жылы республиканын борбору Төрткөлдөн Нукуска көчөт. Амударыяга салынган гидротехникалык дамба аркылуу Нукуска автомобиль жана темир жолдору өткөрүлгөн. Шаарда полиграфия комбинаты, мотор ремонттоо, силикальцит жана автомобиль ремонттоо, кыш заводдору, жеңил жана тамак-аш өнөр жайы ишканалары бар. Нукуста 6 жогорку окуу жайы, Каракалпакстан мамлекеттик университети, Нукус мамлекеттик педагогика институту, Ташкент маалымат технологиялары жана Ташкент мамлекеттик агрардык университеттеринин, Ташкент педиатрия институту менен Өзбекстан мамлекеттик көркөм өнөр жана маданият институтунун Нукус филиалдары иш алып барууда.

Тахиаташ ошол наамдагы ЖЭС курулушуна байланыштуу 1952-жылы түптөлгөн. Ал энергетик, гидротехник, инженер жана суучулардын шаары. Тахиаташка жакын жерде Амударыяга салынган ири гидротехникалык дамба шаардын чарбасын дагы да өнүктүрдү. Келечекте Тахиаташ негизинен үй куруу материалдарын өндүрүүчү борбор иретинде дагы да өнүгөт, ал жерде жаңы ишканалар курулат.

Мойнок – Арал деңизинин боюндагы мурдагы порт шаар. Арал суусунун деңгээли кескин төмөндөп кеткендиктен, шаар деңизден алыста калып кетти. Натыйжада шаардын чарбасы таптакыр өзгөрдү.

Беруний Амударыянын оң жээгинде жайлашкан маанилүү өнөр жай борбору эсептелет. Шаар сал аркылуу Чалиш пристаны жана автомобиль жолу аркылуу Нукус шаары менен байланышкан. Пахта тазалоо жана май заводдору шаардын негизги ишканалары саналат.

1. Амударыянын эки жээгинде жайлашкан Төрткөл мене Үргөнч шаарлары өз ара кандай байланышкандыгын атластан аныкта.
2. Калктын жайлашуусуны кандай факторлор таасирин тийгизген?
3. Каракалпакстандын шаарлары эмнеси менен бири-биринен айырмаланат?
4. Өлкөбүздүн кайсы шаарларында болууну каалайсың? Эмне үчүн?
5. Нукустан Ташкентке баруу үчүн кайсы облустар аркылуу өтүлөт?

59-сабак ПРАКТИКАЛЫК МАШЫГУУ

1. Тиркемедеги 1-жадыбалдагы маалыматтардан Андижан жана Навоий облустары калкынын жыштыгын аныкта жана салыштыр.

2. 8-класстын жазуусуз картасына Бухара облусунун айыл чарба зоналарын боё жана буудай, арпа, жүгөрү, ошондой эле, канаттууларды багуучулук жана бал аарычылык кеңири таралган райондорду түшүр.

3. Самарканд облусунда республика калыкынын 11,1 пайызы жашайт. Облус республикада өндүрүлгөн дан эгиндеринин 17 пайызын берет. Бул продукция облус үчүн экономикалык тармак боло алабы?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

4. Экономикалык районду географиялык мүнөздөө планын дептериңе жаз.

5. Аймактын адистештирилгенин белгилеген факторлорду бир-бирден айтып бер.

6. Мамлекеттин аймактык эмгекти бөлүштүрүшүндө Ташкент жана Мырзачөл, Фергана жана Төмөнкү Амударыя экономикалык райондорунун айырмалуу жана окшош жактарын салыштыр.

7. Өнөр жайы боюнча эмгек өнүмдүүлүгү эң жогору экономикалык район кайсы?

8. Айыл чарбасы интенсивдүү жолдон өнүгүп жаткан район кайсы?

9. Транспорт менен мыкты камсыздалган район кайсы?

10. Чарба жүргүзүүнүн жөнөкөй жайлашуудан татаалыраак, өнүмдүүрөөк жайлашууга өсүп өтүшүн кандайдыр экономикалык райондун мисалында көрсөт.

11. Шаарыңдын (районуңдун, облусуңдун) экономикалык географиялык мүнөздөмөсүн түз жана анда чарбалык курамын чийки зат, энергия, даяр продукциялар боюнча аймактык өндүрүштүк байланыштарынын чиймесин, жаратылышты коргоо жана өздөштүрүү боюнча жасалган иш-чараларды баянда.

60-сабак ЖАЛПЫЛАШТЫРУУЧУ КАЙТАЛОО

1. Машина куруунун экономиканын башка тармактары менен байланышканына мисалдар келтир.

2. Машина куруу комплексинде тармактардын катышы келечекте кандай болот? Тез өнүгүүчү тармактарды айтып бер.

3. Металлургия комплекси экономиканын кайсы тармактары менен байланышканын география дептериңе чийип көрсөт.

4. Облусуңдагы кандай токуучулук ишканаларын билесиң?

5. Эң маанилүү газ жана мунайзат ноолору каерлерден өткөнүн жазуусуз картада белгиле.

6. Өндүрүштүн кандай түзүлүш формалары бар?

7. Өндүрүштү жайлаштыруу формаларына мисалдар келтир.

8. 8-класс география атласынын Самарканд облусу картасынан шаарлардын жайлашкан ордун аныкта. Шаарларда кандай өнөр жай тармактары бар экендигине көңүл бур.

9. Өзбекстанда 1 жылда орточо өндүрүлгөн электр энергиясынын 51 млрд кВт·саат бөлүгү жылуулук электр станциялары эсебинен, 8 млрд кВт·саат бөлүгү гидоэлектр станциялары тарабынан өндүрүлүп жаткан болсо, алардын үлүшүн пайыздарда эсептеп тап.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

1-тиркеме

Аймактар боюнча негизги социалдык көрсөткүчтөр
(2017-жыл 1-январь абалына)

Республика жана облустар	Аянты (миң кв. км)	Калктын саны (миң адам эсебинде)			Административдик-аймактык түзүлүшү		
		Бардыгы	Шаар калкы	Айыл калкы	Райондор	Шаарлар	Шаарчалар
Өзбекстан Республикасы	**448,9**	**32656,7**	**16532,7**	**16 124,0**	**170**	**119**	**1071**
Каракалпакстан Республикасы	166,6	1 842,3	905	936,8	15	12	26
Андижан вилаяты	4,2	3 011,7	1 576	1 435,7	14	11	79
Бухара облусу	40,3	1 870,2	698,6	1 171,6	11	11	69
Жызак облусу	21,2	1 325,0	622,2	702,8	12	6	42
Кашкадарыя облусу	28,6	3 148,4	1 357,5	1 790,9	13	12	117
Навоий облусу	111,0	958,0	467,6	490,4	8	6	47
Наманган облусу	7,4	2 699,6	1 743,7	955,9	11	8	115
Самарканд облусу	16,8	3 720,1	1 390,8	2 329,3	14	11	88
Сурхандарыя облусу	20,1	2 514,2	893,3	1 620,9	13	8	114
Сырдарыя облусу	4,3	815,9	350	465,9	8	5	25
Ташкент облусу	15,3	2 861,2	1 411,5	1 449,7	15	16	95
Фергана облусу	6,7	3 620,2	2 049,9	1 570,3	15	9	197
Харезм облусу	6,1	1 805,0	601,2	1 203,8	10	3	56
Ташкент шаары	0,3	2 464,9	2 464,9	–	11	1	1

2-тиркеме

Аймактар боюнча эгин аянтынын курамы
(2017-жыл абалына, миң гектар эсебинде)

	Картошка	Пахта	Жашылча–бардыгы	Тоют бакча – бардыгы	Дан
Өзбекстан Республикасы	78772	1201182	189696	52271	1655629
Каракалпакстан Республикасы	4764	94028	11342	12297	110653
Андижан					
Бухара	6875	89259	17762	1978	90882
Жызак	4324	106124	10355	2276	91182
Кашкадарыя	1610	90308	8444	6879	212545
Навоий	6588	153394	15730	6315	256673
Наманган	1966	34538	4165	1340	49819
Самарканд	5634	76348	14496	1901	92012
Сурхандарыя	12873	87649	29068	2524	185778
Сырдарыя	9899	94539	14611	2788	118219
Ташкент	2001	96752	4352	3280	95563
Фергана	7418	84079	25698	2899	142266
Харезм	9912	98313	20304	2181	129316
Ташкент ш.	4881	95851	13075	5613	81021

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

3-тиркеме

2017-жылы ЖИДПнын тармактары боюнча курамы (көлөмгө салыштырмалуу % да)

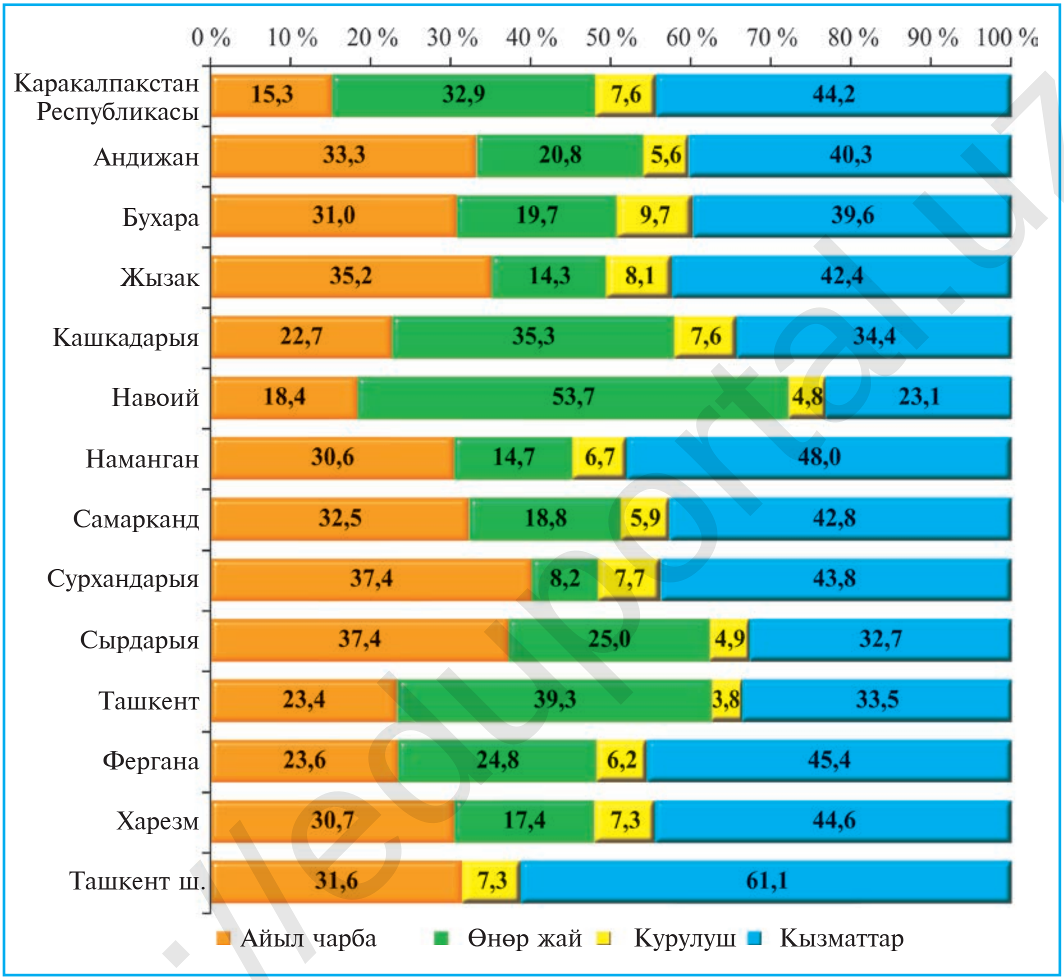

http://eduportal.uz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

МАЗМУНУ

I ГЛАВА. ӨЗБЕКСТАНДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ОРДУ ЖАНА АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

1-сабак. Киришүү 3
2-сабак. Өзбекстандын географиялык орду 5
3-сабак. Өзбекстандын административдик-аймактык түзүлүшү 8
4-сабак. Социалдык-экономикалык карталар........ 11

II ГЛАВА. ӨЗБЕКСТАНДЫН ТАБИГЫЙ БАЙЛЫКТАРЫ, КАЛКЫ ЖАНА ЭМГЕК РЕСУРСТАРЫ

5-сабак. Өзбекстандын табигый шарттары жана табигый байлыктары 13
6-сабак. Табигый шарт жана табигый байлыктарынын улуттук экономикадагы мааниси 15
7-сабак. Өзбекстандын калкы 18
8-сабак. Өзбекстан калкынын курамы........ 20
9-сабак. Калк жашаган пункттар 22

III ГЛАВА. УЛУТТУК ЭКОНОМИКАНЫН КУРАМДЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

10-сабак. Өзбекстандын улуттук экономикасынын түзүлүшү 27
11-сабак. Өнөр жай — улуттук экономиканын таяныч тармагы 30
*12-*сабак. Отун-энергетика комплекси 33
13-сабак. Мунайзат жана газ өнөр жайы........ 35
14-сабак. Көмүр өнөр жайы 38
15-сабак. Электр-энергетикасы 40
16-сабак. Химия өнөр жайы 45
17-сабак. Кара металлургия 48
18-сабак. Түстүү металлургия 51
19-сабак. Машина куруу жана анын тармактары........ 54
20-сабак. Автомобиль куруу 58
21-сабак. Жыгачты кайра иштетүү өнөр жайы 62
22-сабак. Курулуш материалдары өнөр жайы 64
23-сабак. Өнөр жай жана экологиялык көйгөйлөр........ 67
24-сабак. Агроөнөр жай комплекси 69
25-сабак. Айыл чарбасы 71
26-сабак. Дыйканчылык 73
27-сабак. Мал чарбачылыгы 76
28-сабак. Өзбекстанда айыл чарбанын географиялык типтери........ 78

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

29-сабак. Жеңил өнөр жайы 80
30-сабак. Тамак-аш өнөр жайы 83
31-сабак. Өнөр жайды аймактык уюштуруунун жана жайлаштыруунун формалары.. 86
32-сабак. Транспорт географиясы 88
33-сабак. Өзбекстан транспортунун заманбап өнүгүшү................. 90
34-сабак. Калкка кызмат көрсөтүүнүн тармактары.......................... 95
35-сабак. Өзбекстанда рекреация жана туризм................................ 99
36-сабак. Тышкы экономикалык байланыштар................................ 102
37-сабак. Практикалык машыгуу... 105

IV ГЛАВА. ӨЗБЕКСТАНДЫН ЧӨЛКӨМДҮК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

38-сабак. Өзбекстандын экономикасын аймактык жактан уюштуруу 106
39-сабак. Ташкент экономикалык району 110
40-сабак. Ташкент облусу 113
41-сабак. Ташкент шаары 117
42-сабак. Мырзачөл экономикалык району 121
43-сабак. Сырдарыя облусу 123
44-сабак. Жызак облусу 125
45-сабак. Фергана экономикалык району 128
46-сабак. Андижан облусу 130
47-сабак. Фергана облусу 132
48-сабак. Наманган облусу 135
49-сабак. Зарафшан экономикалык району 138
50-сабак. Самарканд облусу 140
51-сабак. Навоий облусу 144
52-сабак. Бухара облусу 148
53-сабак. Түштүк экономикалык район 151
54-сабак. Кашкадарыя облусу 153
55-сабак. Сурхандарыя облусу 157
56-сабак. Төмөнкү Амударыя экономикалык району 161
57-сабак. Харезм облусу 163
58-сабак. Каракалпакстан Республикасы 165
59-сабак. Практикалык машыгуу 169
60-сабак. Жалпылаштыруучу кайталоо 170
Тиркемелер 171

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

O‘quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G‘IYOSOVICH,
pedagogika fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim
MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICH,
geografiya fanlari nomzodi, dotsent

O‘ZBEKISTONNING IQTISODIY VA IJTIMOIY GEOGRAFIYASI

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik

(Qirg‘iz tilida)

To‘ldirilgan beshinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Ташкент – 2019

Окуу китебинде А.Жумаев, Р.Шарипов, Б.Ризакулов, А.Төраевдин слайддарынан пайдаланылды. Андагы статистикалык маалыматтар Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик статистика комитетинен алынды. Кайра басылымда окуу китебиндеги көптөгөн цифралуу маалыматтар ушул комитеттин маалыматтары негизинде жаңыланды.

Котормочу *А. Зулпихаров*
Редактору *А. Зулпихаров*
Көркөм редактору *Б. Бобожонов*
Дизайнер жана картограф *Ф. Содикова*
Техникалык редактору *Р. Нафасов*
Компьютерде даярдаганлар: *О. Фозилова*, *М. Атхамова*

Басма үйүнүн лицензиясы AI № 201, 28. 08. 2011

Басууга уруксат этилди 23.07.2019. Форматы 70x90$^{1}/_{16}$. «Times Kaz» гарнитурасы. Кегли 11,8; 10 шпондуу. Офсеттик басма усулда басылды. Шарттуу басма табагы 11,7.0. Басма-эсеп табагы 13,83. Нускасы 811. Заказ № 456.

«Sharq» басма-полиграфиялык акционердик компаниясынын басмаканасы. 100000, Ташкент шаары, Буюк Турон көчөсү, 41.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөткөн жадыбал

№	Окуучунун аты, жөнү	Окуу жылы	Окуу китебинин алынгандагы абалы	Класс жетекчисинин колу	Окуу китебинин тапшыргандагы абалы	Класс жетекчисинин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү критерийлердин негизинде толтурулат:

Жаңы	Окуу китебинин алгачкы жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизги бөлүгүнөн ажырабаган. Бардык барактары бар, көчпөгөн, беттеринде жазуу-чийүүлөрү жок.
Канааттандырарлуу	Мукабасы эзилген, кыйла чийилип, четтери тытылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыраган абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырарлуу ремонттолгон. Ажыраган барактары кайра ремонттолгон, айрым беттерине чийилген.
Канааттандырарлуу эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же таптакыр жок, канааттандырарсыз ремонттолгон. Беттери жыртылган, барактары жетиштүү эмес, чийип, боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.

http://eduportal.uz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

O‘quv nashri

MUSAYEV PAYOZ G‘IYOSOVICH,
pedagogika fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim
MUSAYEV JAHONGIR PAYOZOVICH,
geografiya fanlari nomzodi, dotsent

O‘ZBEKISTONNING IQTISODIY VA IJTIMOIY GEOGRAFIYASI

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
8-sinfi uchun darslik
(Qirg‘iz tilida)

To‘ldirilgan beshinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Tashkent – 2019

Окуу китебинде А.Жумаев, Р.Шарипов, Б.Ризакулов, А.Төраевдин слайддарынан пайдаланылды. Андагы статистикалык маалыматтар Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик статистика комитетинен алынды. Кайра басылымда окуу китебиндеги көптөгөн цифралуу маалыматтар ушул комитеттин маалыматтары негизинде жаңыланды.

Котормочу *А. Зулпихаров*
Редактору *А. Зулпихаров*
Көркөм редактору *Б. Бобожонов*
Дизайнер жана картограф *Ф. Содикова*
Техникалык редактору *Р. Нафасов*
Компьютерде даярдаганлар: *О. Фозилова*, *М. Атхамова*

Басма үйүнүн лицензиясы AI № 201, 28. 08. 2011

Басууга уруксат этилди 12.07.2019. Форматы 70x90$^1/_{16}$. «Times Kaz» гарнитурасы. Кегли 11,8; 10 шпондуу. Офсеттик басма усулда басылды. Шарттуу басма табагы 11,7.0. Басма-эсеп табагы 13,83. Нускасы 96. Заказ № 456-А.

«Sharq» басма-полиграфиялык акционердик компаниясынын басмаканасы. 100000, Ташкент шаары, Буюк Турон көчөсү, 41.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Дарсликларни ижарага бериш тўғрисида
ШАРТНОМА

_________ тумани (шаҳри)

20___йил «__»_________.
20___йил «__»_________.
20___йил «__»_________.
20___йил «__»_________.
20___йил «__»_________.

Бир томонидан ____ номидан
(умумтаълим мактаби жойлашган туман (шаҳар), умумтаълим мактабининг рақами (номи)
устав асосида иш юритувчи, бундан буён матнда «Ижарага берувчи» деб юритилувчи __________________ шахсида ҳамда иккинчи томондан таълим _______ тилида олиб бориладиган ____-синф ўқувчисининг ота-онаси ёки уларнинг ўрнини босувчи шахс ёхуд ҳомий, бундан буён матнда «Ижарага олувчи» деб юритилувчи ____________________________
____
____
____
____
мазкур Шартномани қуйидагилар ҳақида тузишди:

I. ШАРТНОМА ПРЕДМЕТИ

1.1. Ижарага берувчи, 20__/20__,20__/20__ , 20__/20__ , 20__/20__ , 20__/20__ ўқув йилида вақтинчалик фойдаланиш учун мазкур Шартноманинг 1.2-бандида кўрсатиб ўтилган дарсликлар тўпламини Ижарага олувчига беради, Ижарага олувчи эса, мазкур Шартноманинг 2.1 ва 2.2-бандларида кўрсатилган миқдорда ва муддатларда ижара тўловини тўлаш ва 20___ йил ________ , 20___ йил ________ , 20___ йил ________ , 20___ йил ________ , 20___ йил ________ гача дарсликлар тўпламини фойдаланишга яроқли ҳолатда қайтариш мажбуриятини олади.

1.2. Мазкур Шартноманинг предмети бўлган дарсликлар тўплами Ижарага олувчига фойдаланишга яроқли ҳолатда қуйидаги номларда ва миқдорда берилади:
____
____
____
____
____.

II. ИЖАРА ТЎЛОВИНИ ТЎЛАШ ТАРТИБИ ВА МУДДАТЛАРИ

2.1. Мазкур Шартноманинг 1.2-бандида кўрсатиб ўтилган дарсликлар тўпламидан фойдаланганлик учун Ижарага олувчи Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Республика мақсадли китоб жамғармаси Васийлик кенгаши томонидан 20____/20_____ ўқув йилига жами ____________ сўм миқдорида белгиланган ижара тўловини Ижарага берувчига тўлайди.
20____/20_____ ўқув йилига жами ____________ сўм миқдорида белгиланган ижара тўловини Ижарага берувчига тўлайди.
20____/20_____ ўқув йилига жами ____________ сўм миқдорида белгиланган ижара тўловини Ижарага берувчига тўлайди.
20____/20_____ ўқув йилига жами ____________ сўм миқдорида белгиланган ижара тўловини Ижарага берувчига тўлайди.
20____/20_____ ўқув йилига жами ____________ сўм миқдорида белгиланган ижара тўловини Ижарага берувчига тўлайди.

2.2. Ижара тўлови маблағлари тўлиқ ҳажмда жорий ўқув йилининг 30 сентябридан кечиктирмаган ҳолда тўланади.

Ижарага олувчи пул маблағлари вақтинчалик йўқлиги сабабли, ижара тўлови муддатини узайтириш тўғрисида умумтаълим мактаби маъмуриятига мурожаат қилиши мумкин. Бунда ижара тўлови муддати умумтаълим мактаби васийлик кенгаши қарори ва директор буйруғи билан узайтирилади. Ижара тўлови муддати узайтирилган тақдирда, мазкур тўловнинг 50 фоизи жорий йилнинг 30 сентябригача, қолган қисми эса, 30 ноябргача тўланиши лозим.

III. ТОМОНЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ

3.1. Ижарага берувчи қуйидаги ҳуқуқларга эга:

3.1.1. Ижара тўловининг мазкур Низомнинг 2.1 ва 2.2-бандларида назарда тутилган миқдорда, тартибда ва муддатда тўланишини Ижарага олувчидан талаб қилиш;

3.1.2. Ижарага олувчининг айби билан дарслик йўқолган ёки фойдаланишга яроқсиз

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

ҳолатга келиб қолганда, зарарни худди шундай дарслик билан қоплашни ёки унинг қийматини мазкур Шартноманинг 4.2.4-бандида кўрсатилган тартибда тўлашни талаб қилиш;

3.1.3. Ижара тўлови муддатини узайтириш.

3.2. Ижарага олувчи қуйидаги ҳуқуқларга эга:

3.2.1. Ижара тўловини тўлаганидан кейин, Ижарага берувчидан тегишли дарсликларни фойдаланишга яроқли бўлган ҳолатда ва тўлиқ тўпламда Ижарага берувчидан талаб қилиш;

3.2.2. Ижара тўлови муддатини узайтириш тўғрисида Ижарага берувчига мурожаат қилиш;

3.2.3. Мазкур Шартноманинг 2.1-бандида кўрсатиб ўтилган ижара тўлови суммасини Ижарага берувчининг ёки тегишли банкнинг кассасига нақд пул маблағларини тўлаш ёки Ижарага берувчининг ша?сий ғазна ҳисобварағига пул ўтказиш йўли билан тўлаш.

IV. ТОМОНЛАРНИНГ МАЖБУРИЯТЛАРИ

4.1. Ижарага берувчи қуйидагиларга мажбур:

4.1.1. Ижара тўлови тўлангандан кейин, мазкур Шартноманинг 1.2-бандида кўрсатиб ўтилган дарсликлар тўпламидан 20__/20__, 20__/20__, 20__/20__, 20__/20__, 20__/20__, ўқув йилида вақтинчалик фойдаланиш учун Ижарага олувчига бериш;

4.1.2. Ижарага олувчини ижара тўлови миқдорлари, дарсликлар тўпламларини ижарага бериш ва ижара тўловини тўлаш тартиби, шунингдек дарсликлар тўпламларидан фойдаланиш шартлари ва муддатлари тўғрисида маълумотлар билан таъминлаш.

4.2. Ижарага олувчи қуйидагиларга мажбур:

4.2.1. Мазкур Шартноманинг 2.1 ва 2.2-бандларида кўрсатиб ўтилган миқдорда ва муддатларда ижара тўловини тўлаш;

4.2.2. Олинган дарсликлар тўпламининг тўлиқ ва фойдаланишга яроқли ҳолатда сақланишини таъминлаш;

4.2.3. Дарсликлар тўпламини фойдаланишга яроқли ҳолатда Ижарага берувчига қайтариш;

4.2.4. Дарсликлар йўқолган ёки кейинчалик фойдаланишга яроқсиз ҳолатга келиб қолган ҳолатларда зарарни худди шундай дарслик билан қоплаш ёхуд унинг бирламчи ҳужжатларда (ҳисоб-фактурада, юк хатида) кўрсатилган қийматини қуйидаги миқдорларда тўлаш:

биринчи синф ўқувчиларининг ҳар бир дарслиги учун — унинг бир баравари миқдорида;

2 — 4-синф ўқувчиларининг ҳар бир дарслиги учун — унинг икки баравари миқдорида;

5 — 9-синф ўқувчиларининг ҳар бир дарслиги учун — унинг тўрт баравари миқдорида.

V. ТОМОНЛАРНИНГ ЖАВОБГАРЛИГИ

5.1. Мазкур Шартнома бўйича олинган мажбуриятларни бажармаганлиги учун Томонлар шартнома шартлари ва қонун ҳужжатларига асосан жавобгарликка тортилади.

5.2. Томонлар бартараф этиб бўлмайдиган вазиятлар (форс-мажор) оқибатида ушбу Шартнома бўйича мажбуриятларни қисман ёки тўлиқ бажармаганликлари учун жавобгарликдан озод этилади.

VI. НИЗОЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ

6.1. Мазкур Шартноманинг амал қилиши давомида вужудга келган низолар томонлар орасида музокаралар олиб бориш йўли билан ҳал қилинади.

6.2. Низоларни ҳал қилишда келишувга эришилмаган тақдирда, улар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда суд томонидан ҳал этилади.

VII. ЯКУНИЙ ҚОИДАЛАР

7. Мазкур Шартнома билан тартибга солинмаган ўзаро муносабатлар қонун ҳужжатларига асосан ҳал қилинади.

8. Мазкур Шартнома 1 та асл нусхада тузилди.

VIII. ТОМОНЛАРНИНГ РЕКВИЗИТЛАРИ

Ижарага берувчининг рақами (номи):	Ижарага олувчининг* Ф.И.О.:
______________________________	______________________________
Манзили: ______________________	Манзили: ______________________
телефон /факс:__________________	Паспорт серияси, рақами, ким

http://eduportal.uz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

Шахсий ғазна ҳисобвараґи: ___________
____
МФО: ______________________________
СТИР:______________________________
ИФУТ: ____________________________

томонидан ва қачон берилган: _________
____
Ўқувчининг Ф.И.О. _________________

ТОМОНЛАРНИНГ ИМЗОЛАРИ

Ижарага берувчи: ___________________
(лавозим, Ф.И.О., имзо)
М.Ў.
2019 йил ___ ____________

Ижарага олувчи: ____________________
(Ф.И.О., имзо)
2019 йил ___ ____________

Ижарага берувчининг рақами (номи):
____
Манзили: __________________________
телефон /факс:______________________
Шахсий ғазна ҳисобвараґи: ___________
____
МФО: ______________________________
СТИР:______________________________
ИФУТ: ____________________________

Ижарага олувчининг* Ф.И.О.:
____
Манзили: ___________________________
Паспорт серияси, рақами, ким
томонидан ва қачон берилган: _________
____
Ўқувчининг Ф.И.О. _________________

ТОМОНЛАРНИНГ ИМЗОЛАРИ

Ижарага берувчи: ___________________
(лавозим, Ф.И.О., имзо)
М.Ў.
2020 йил ___ ____________

Ижарага олувчи: ____________________
(Ф.И.О., имзо)
2020 йил ___ ____________

Ижарага берувчининг рақами (номи):
____
Манзили: __________________________
телефон /факс:______________________
Шахсий ғазна ҳисобвараґи: ___________
____
МФО: ______________________________
СТИР:______________________________
ИФУТ: ____________________________

Ижарага олувчининг* Ф.И.О.:
____
Манзили: ___________________________
Паспорт серияси, рақами, ким
томонидан ва қачон берилган: _________
____
Ўқувчининг Ф.И.О. _________________

ТОМОНЛАРНИНГ ИМЗОЛАРИ

Ижарага берувчи: ___________________
(лавозим, Ф.И.О., имзо)
М.Ў.
2021 йил ___ ____________

Ижарага олувчи: ____________________
(Ф.И.О., имзо)
2021 йил ___ ____________

Ижарага берувчининг рақами (номи):
____
Манзили: __________________________
телефон /факс:______________________
Шахсий ғазна ҳисобвараґи: ___________
____
МФО: ______________________________
СТИР:______________________________
ИФУТ: ____________________________

Ижарага олувчининг* Ф.И.О.:
____
Манзили: ___________________________
Паспорт серияси, рақами, ким
томонидан ва қачон берилган: _________
____
Ўқувчининг Ф.И.О. _________________

ТОМОНЛАРНИНГ ИМЗОЛАРИ

Ижарага берувчи: ___________________
(лавозим, Ф.И.О., имзо)

Ижарага олувчи: ____________________
(Ф.И.О., имзо)

http://eduportal.uz
*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE

Все учебники Узбекистана на сайте UZEDU.ONLINE

М.Ў.

2022 йил ___ ___________

Ижарага берувчининг рақами (номи):
____
Манзили: _________________________
телефон /факс:_____________________
Шахсий ғазна ҳисобвараги: ___________
____
МФО: ____________________________
СТИР:____________________________
ИФУТ: __________________________

2022 йил ___ ___________

Ижарага олувчининг* Ф.И.О.:
____
Манзили: _________________________
Паспорт серияси, рақами, ким
томонидан ва қачон берилган: _________
____
Ўқувчининг Ф.И.О. _________________

ТОМОНЛАРНИНГ ИМЗОЛАРИ

Ижарага берувчи: __________________
(лавозим, Ф.И.О., имзо)

М.Ў.

2023 йил ___ ___________

Ижарага олувчи: ___________________
(Ф.И.О., имзо)

2023 йил ______________

http://eduportal.uz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
UZEDU.ONLINE